DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A lírai mondat kognitív szemantikai vizsgálata

Nagy Julianna

2015

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Nagy Julianna

A lírai mondat kognitív szemantikai vizsgálata

Nyelvtudományok Doktori Iskola

Vezető: Bárdosi Vilmos Csc, egyetemi tanár

Magyar Nyelvészet Doktori Program

Vezető: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor CMHAS, egyetemi tanár

A bíráló bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Gósy Mária DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Kugler Nóra PhD, habilitált egyetemi docens

Dr. Pethő József PhD, főiskolai tanár

A bizottság titkára:

Dr. Sólyom Réka PhD, egyetemi tanársegéd

A bizottság további tagjai:

Dr. Heltainé Nagy Erzsébet CSc, egyetemi docens

Dr. Cs. Jónás Erzsébet DSc, professor emeritus

Dr. Kuna Ágnes PhD

Témavezető:

Dr. Tolcsvai Nagy Gábor CMHAS

Budapest, 2015

Tartalomjegyzék

1 Bevezetés ... 4
2 A mondat jelentése ... 17
2.1 A mondattan rövid történeti áttekintése, tudománytörténeti helye ... 17
2.2 A mondattan interdiszciplinaritása (szövegtan, stilisztika, pragmatika) ... 24
2.3 A dolgozat felépülése, elméleti feltevései ... 29
3 Irodalomértés ... 30
3.1 Hermeneutikai kiindulópontok ... 30
3.2 Kognitív szemantika, poétika ... 41
3.3 A metszéspont": hermeneutika és a kognitív szemantika találkozása ... 44
3.4 A befogadói attitűd ... 45
4 A líra helye és szerepe ... 51
4.1 A líra az irodalmi szövegtípusok között ... 51
4.2 A líra sajátos vonásai ... 55
4.3 A líra formái ... 61
5 A lírai én ... 63
6 Séma és megvalósulás ... 76
6.1 A lírai mondat és a lírai szöveg ... 77
6.2 A résztvevők megjelenése, résztvevői szerepek ... 115
7 Deixis és lehorgonyzás ... 118
7.1 Lehorgonyzás és deixis kapcsolata ... 118
7.2 Deiktikus elemek, lehorgonyzó elemek ... 124
7.3 Térdeixis ... 124
7.4 Idődeixis ... 125
7.5 Diskurzusdeixis ... 126
8 A konstruálás ... 131
8.1 Figyelemirányulás a mondatban ... 132
8.2 Nézőpontok ... 137
8.3 Topik(ok), fókusz(ok) ... 142
9 Alakzatok ... 145
9.1 Alakzatok értelmezése ... 145
9.2 Transzmutáció ... 147
9.3 Metafora ... 151
10 A stílus ... 159
10.1 A stílus, mint az értelmezés lehetősége ... 161
10.2 A stílus, a szöveg specifikus jegyei ... 163
11 Záró gondolatok ... 165
11.1 Kitekintés ... 165
12 Bibliográfia ... 166

Bevezetés

1. A mondat jelentése

1.1. A mondattan rövid történeti áttekintése, tudománytörténeti helye

1.2. A mondattan interdiszciplinaritása (szövegtan, stilisztika, pragmatika)

1.3. A dolgozat felépülése, elméleti feltevései

1 Bevezetés

Jelen dolgozat a líra és a mondat relációját kívánja értelmezni kognitív funkcionális keretben; és arra próbál egyfajta választ találni, hogy a lírában „másfajta" mondatképzés valósul-e meg, mint a hétköznapi nyelvben. Hipotézisként azt feltételezi a dolgozat, hogy igen is van különbség. Azonban ez nem azt jelenti, hogy az irodalomban „másfajta" nyelv kerülne használatra, hanem, hogy konstruálásában, reprezentációjában másképpen valósul meg a lírai mondat.

Ez nem eredményezi azt, hogy a mondat alkotása, befogadása a lírában a „mindennapi nyelvtől" eltávolodva jön létre, hanem éppen abból kiindulva, azzal párhuzamosan konstruálódik meg. A dolgozat elsősorban nyelvészeti indíttatású, azon az alapokon nyugszik, melyet a kognitív nyelvészet meghatároz, azonban már a téma megjelölése is azt előlegezi meg, hogy nyelvészeti szempontok mellett irodalmi területek is érintésre kerülnek. Így a dolgozat interdiszciplináris keretben valósítja meg (kognitív szemantika és hermeneutika) a mondat értelmezését.

A dolgozat céljai közt az alábbi szempontok szerepelnek:

- a mondat meghatározása, tudománytörténeti szerepe és helye a kognitív szemantika alapján
- az irodalom és a líra fogalmának áttekintése, annak a kontextusa, amely a mondat kialakításához közelebb visz
- a befogadó viszonya az irodalmi szöveghez
- a lírai mondat definiálását segítő elemzések
    - a lehorgonyzás és a deixis kapcsolata
    - konstruálás, nézőpont, figyelemirányítás
    - alakzatok
    - stílus

- irodalmi szövegek kérdőíves vizsgálata

A dolgozat célja, hogy a mondat meghatározásig jusson el a lírában. Ehhez felhasználja a korábbi nyelvészeti iskolák eredményeit (teljesség igényét szem előtt tartva, azonban azt nem kimerítve), illetve az idevonatkozó irodalmi hermeneutikát. A dolgozat elméleti alapvetésű, azonban törekszik arra, hogy a felvázolt elméleti kiindulópontot gyakorlati példákban is alkalmazza.

A kognitív nyelvészet a nyelvet a gondolkodás és a kultúra szoros összefüggésében tárgyalja, és előtérbe helyezi a szemantikát. Mindezt a tapasztalatból kiindulva teszi a kognitív nyelvészet, vagyis a világban megismert dolgokat a nyelv segítségével dolgozza fel. A jelentés tapasztalat alapján alakul ki, amely a nyelv mind közösségi, mind egyéni változását tükrözi (dinamikus rendszer). Cél, hogy lássuk a nyelv nem egy statikusan felépülő rendszer, hanem mindig „mozgásban", alakulóban levő struktúra, amelyre hatással vannak a hagyományok és az újítások Minden egyes szóban, mondatban, szövegben megjelenik a „felhalmozott" közösségi és egyéni tudás egy része.

A szövegtípusok közt a lírai szöveg sajátos helyet foglal el, melynek jellemző vonásai, formái kerülnek bemutatásra a dolgozatban. A befogadói attitűd, az alkotó és az irodalmi szövegtípus relációja a lírai mondat felépülését magyarázza. A befogadó másképpen viszonyul az írott szöveghez, ezen belül is a lírá[1]hoz, mint a beszédhez. Mindkét esetben egy előzetesen kialakult kategóriával, sémával közelít, amely különböző módokon valósul meg.

A mondat vizsgálatát számos aspektusból meg lehet közelíteni: grammatikai, szemantikai és kontextuális jegyek alapján:

1.a főnév és ige megjelenése

2. az előbbiek szórendi felépülése

3. a topik helyzete

4. mire irányul a mondatban a figyelem

Természetesen lehetne még ezt a sort folytatni. A mondattani vizsgálatok két oldalról bontakoztak ki: egyrészről a mondatot, mint jól megalkotott szerkezetet határozták meg; másrészről a mondatnak a gyakorlatban, az adott szövegkontextusban való megjelenését értelmezték. Az előbbi egy „gondolatnyelvet" feltételez, amely a logikus elgondolásból kiindulva szimbólumrendszerként értelmezi a nyelvet, eszerint a nyelv csak eszközként

[1] Természetesen a líra írott formája mellett a szóbeli formáját is kell hangsúlyoznunk.

funkciónál. A kognitív nyelvészet alapján ugyanakkor azt lehet mondani, hogy a nyelv nemcsak eszköz, hanem az, amin keresztül az egyes egyén megérti, feldolgozza a világot és azok reprezentációit.

Az értekezés elméleti keretét a kognitív szemantika mellett a hermeneutika adja, amely megfelelő kiindulási alapot jelent a lírai mondat meghatározásához. A kognitív szemantika egy szemléletmód (Langacker 1987; Lakoff 1980; Tolcsvai Nagy 2013), amely azt jelenti, hogy nemcsak szigorúan vett grammatikai – szerkezeti felépítést elemzi, hanem az abban megnyilvánuló „szellemi világot" is. Ezért vonható összefüggésbe a hermeneutika azon gondolatával, hogy a világban levő „dolgok" a szellemi világ objektivizációi (Dilthey 2004). A nyelv nem csupán arra szolgál, hogy eszköz legyen, amin keresztül „kommunikálni" tudnak az emberek, hanem látni kell ennek az összetett rendszerét. A nyelv számos dolgot, tevékenységet foglal magában.

A tanulás szocializációs folyamatában a nyelv szegmenseit ismeri párhuzamosan meg a gyermek, majd ezek mentén (folyamatosan – fokozatosan) alakítja ki az egyes jelentéseket. A hermeneutika szoros relációba hozható ezért a kognitív szemantikával, amely arra a kérdésre is választ ad, hogy milyen kapcsolatban van az irodalomelmélet a nyelvészettel. A tudományterületek le-, szét-, különválasztása nem célja ennek a dolgozatnak, hanem éppen ellenkezőleg ezek metszetét kívánja kialakítani a mondatfogalmára vonatkozóan. Ez azért lehetséges, mert a mondat nem egy „lezárt rendszer", hanem egy rendszernek a része, ami nyelvi tevékenység funkciójában (például: irodalmi) valósul meg.

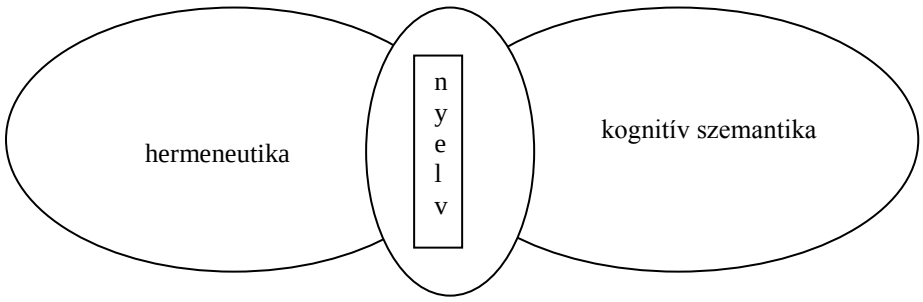

1. ábra

A lírai mondat meghatározása számos módon, számos aspektusból lehetséges. E dolgozat a gondolkodás és a nyelvi reprezentáció szempontjának összefüggéséből vizsgálja a mondatot. A mondatban, annak figurális elrendezésében is tükröződik a világról alkotott elgondolások egy része, vagy legalábbis egy „kisebb" reprezentációja.

A mondat jelentése abból adódik, hogy a befogadó megismeri annak a tartalmát (Searle 2009: 61). Ez azt jelenti, hogy a mondat nem pusztán „ismeretlen hangok, betűk halmaza", hanem mindazon jegyeket magán viselő szerkezet, amely a megnyilatkozó közlési szándékát megjeleníti a befogadó szerint. Az emberi létezés egyik aspektusa a nyelvben nyilvánul meg. A lét egyik szegmense a nyelv: egyik embernek a másikkal való érintkezésének az egyik legfontosabb módja. Amikor a megnyilatkozó és a befogadó egymással kommunikál, akkor az a nyelv segítségével történik.[2]

A nyelv egy olyan játék (Wittgenstein 1992: 30-31), amelyben az egyén újra és újra konstruálja a jelentést annak a helyzetnek megfelelően, amiben elhangzik. Mindig az adott helyzet és kontextus dönti el, hogy hogyan kerül megformálásra az adott mondat. A nyelv nem egy lezárt rendszer, hanem mindig mozgásba, játékba kerülő struktúra. Ahogyan a játékosok alakítják a játékot, úgy alakítják a nyelvet is az egyes egyének. A játék akkor is létezik, ha az egyén nem látja, nem vesz részt benne (vö.: Gadamer 1989). A nyelv válik játékká ebben a kontextusban, vagyis a nyelv akkor is létezik, ha azt az egyén nem is „használja". Akkor is mozgásban van, amikor az egyén „csak" külső szemlélőként van jelen: ez azt jelenti, hogy a beszélgetések sorát figyeli, azonban nem vesz részt benne (vö.: Tátrai 2004). Ez a státusz azonban változhat egyik pillanatról a másikra, mert az egyén bármikor aktív szereplője lehet a diskurzusnak[3]. A szöveg nemcsak attól válik valóságossá, hogy olvasásra kerül, mert már előtte is létezik, azonban használatba csak az olvasás pillanatába kerül. A használat során a nyelv változik, és ez a dinamikusságában ragadható meg. És a játékkal való párhuzama így válik teljessé, amelyre kitűnő példa a sakkjátszma (Gadamer 1989; Searle 2009: 55): minden „figura" akkor nyeri el jelentését, amikor a játékba kerül, így az egyes szavak a mondatba kerülésekor nyerik el az adott értelmüket. (Mert szem előtt kell tartani azt a tényt is, hogy a szavaknak is van önálló jelentése). A nyelv elemei funkció-betöltéskor kapcsolódnak be a játékba. Ez nem azt indukálja, hogy a szavak önmagukban nem jelentenek semmit, hanem abban a komplex mátrixrendszerben, amit maguk köré vonnak, kiemelnek egy adott jelentést.

Az alábbi ábra (2.) azt reprezentálja, hogy a nyelv „folyamatosan létezik", attól függetlenül, hogy abban a pillanatban a beszélő, vagy az olvasó éppen aktualizálná. (A dolgozat nem kívánja elemezni jelen pontban, hogy mi történik az emberi agyban, elmében a gondolatok és a nyelv kapcsán). A társalgás, az írott szöveghez hasonló, mégpedig oly módon

[2] Természetesen emellett meg kell említeni például: a gesztusokat, amely meghatározza a megértés folyamatát.
[3] A diskurzust szóbeli és írott szövegekre vonatkozóan is használja a dolgozat.

hogy létezik, akkor is, ha a szemlélő nem is kapcsolódik be. Attól válik a nyelv ebben az esetben élővé, ha mind a két fél elkezdi azt használni. Amikor a befogadó/olvasó belép, már nemcsak a nyelvet veszi használatba, hanem pl.: azt a kultúrát, melyre az adott nép/közösség tudatában áll. (Tolcsvai Nagy 2012; Langacker 1987).

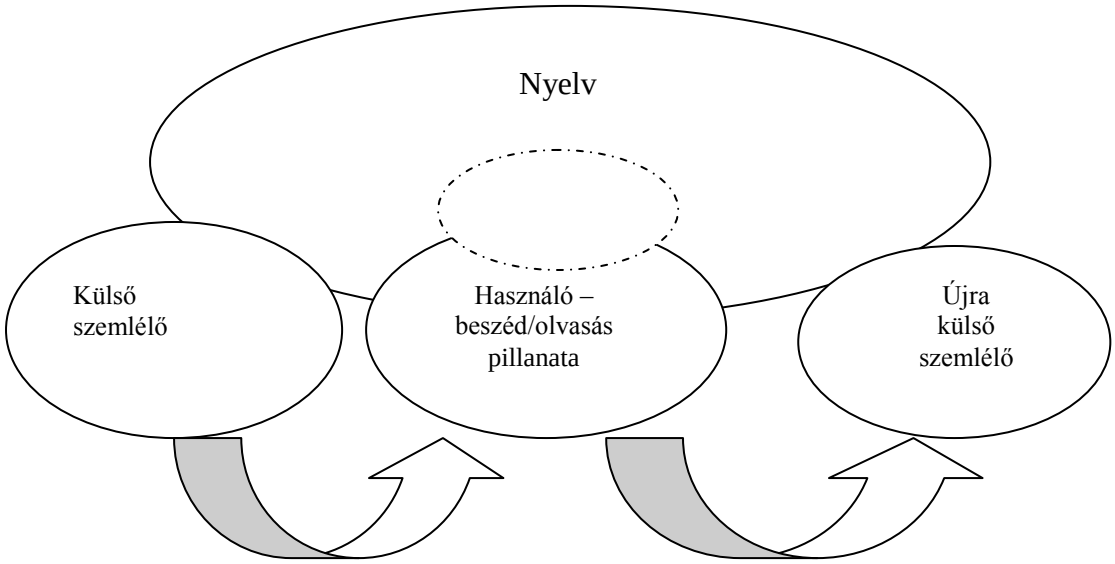

2. ábra

Az irodalmi nyelvben a nyelv egyrészről képmása, leképezése a mindennapi nyelvnek, másrészről a nyelvnek egy „kiterjesztett" változatát is reprezentálja. Ez utóbbi fogalmon azt kell érteni, hogy a nyelv határait még jobban „feszegeti" az irodalom. „Nyelvem határai világom határait jelentik."… „Én vagyok az én világom." (Wittgenstein 1989: 70 – 71): a nyelv, ahogy alakul, mindig az egyéni koncepcióban valósul meg. A nyelv nemcsak egy nyers tényközlő állítás folyamata (Searle 2009: 63 – 64), hanem a gondolatfolyam koncepciójának megjelenítője is. A nyelv konstruálása a tapasztalatnak, ami a világban megismert dolgok elrendezésére vonatkozik. Ennek számos verzióját a jelentés képviseli, melynek elemi aspektusát a mondat képviseli. A mondat-jelenet komponens-összetevőkre választható szét. A jelentés nemcsak az éppen aktuális használatot jelenti, hanem annak többlettartalmát is megjeleníti. A jelentés a mindennapi funkcióban alakul, a konkrét használatban (pragmatika, szövegtan) konceptualizálódik. A jelentés mindig mozgásban van (dinamikus), ezért mindig az adott pillanatban nyeri el végleges értelmét. Ebből adódóan, még ha ugyanabban a kontextusban is értelmezi a befogadó az adott mondatot, más-más jelentést aktualizál neki. Az irodalom, a líra ezt a kétféle értelmezési lehetőséget (Kulcsár Szabó 2003: 19)[4] ragadja meg.

[4] = szemiotikai megkettőződés

A jelentés nem egy lineáris függvény, miszerint a mondat akkor nyeri el az értelmét, ha minden egyes jelentéstartalommal tisztában van a befogadó. Mert ez azt implikálná, hogy a jelentések előrehaladásával előrejutunk a tökéletes jelentéshez. Ez, mint lentebb látni fogjuk, párhuzamba hozható Croce (1987) gondolatával, miszerint a tökéletes interpretáció az az lenne, ha ugyanazon a szövegen ugyanazt értené minden egyes egyén.

A kognitív szemantika a jelentés értelmezések egyik iskolája, amely az 1980-as években már külön nyelvészeti irányzatként jelenik meg a szakirodalmakban (Langacker 1987: 7). A kognitív nyelvészet a nyelvet megvalósulásában, használatában vizsgálja (Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008), összefüggésben áll a kognitív pszichológiával és a mesterséges intelligenciakutatással, vagyis a gondolkodással.

A gondolkodás és a nyelv szoros kapcsolata visszautal a létezésre. A lét a jelenvalólétben valósul meg (Heidegger 2003: 371), így a befogadó mindig az adott pillanatban határozza meg és érti meg az adott jelentést. A lét egyik fontos eleme a nyelv, melynek jelentésstruktúrái segítenek meghatározni a másik gondolkodásának a megértését. Az alábbi sematikus ábra (3.) azt reprezentálja, hogy a nyelv, a gondolkodás és a lét szoros összefüggésben áll. Ez nem azt jelenti, hogy a három ilyen leválasztásban kell, hogy álljon, és azonos nagyságban jelenjen meg minden esetben, hanem a három összefüggésére kívánja a figyelmet felhívni. A lét – gondolkodás - nyelv hármasa egyfajta dinamikában, folytonos spirális mozgásban áll.

Az embodiment (Lakoff 1987; Tomasello 2002; Tátrai 2012) ennek a hármasságnak az aspektusára mutat rá. A „testbezártság” azt jelenti, hogy az ember hogyan tekint a körülötte álló világra, vagyis, ahogy a tapasztalatból absztrakt fogalmakat meghatározza. Meghatározza az embodiment a gondolkodást, és vele párhuzamosan a nyelv alakulását is. Ezért lehet azt mondani, hogy a grammatikai szerkezetekkel szemben elsődlegesek a jelentésstruktúrák. Itt megint fontos kihangsúlyozni, hogy ez nem azt jelenti, hogy a grammatikai szerkezetek nem fontosak, csak elsődlegességüket kell háttérbe szorítani. Abban áll lényeges funkciójuk, hogy szerkezetükből vissza lehet következtetni a gondolkodásra. Így a kognitív nyelvészet eljutott arra az álláspontra, hogy nem a szerkezet, hanem a szemantikai tartalom az elsődleges. Természetesen ezzel nem elveti a szerkezetek fontosságát, hanem azt hangsúlyozza, hogy az emberi logika, az emberi nyelv alkotása több mint puszta szabályrendszerek hosszú sora. A

létezés[5] az, amikor valamiről állítunk valamit (Ricoeur 2002: 141): ez egyfajta értelemminőség is, amelyhez az elme a szövegen keresztül jut el.

A nyelv szimbóluma a létnek? Részben azt lehet megállapítani, hogy igen, mert a nyelvben szimbolizálódik az egyénnek a gondolata és a tapasztalata. A kultúra és a nyelv relációja mutatkozik meg a nyelvben. A kognitív nyelvészet kiindulópontja az emberi kogníció, amely a tapasztalatra helyezi a hangsúlyt, vizsgálja, hogy az ember milyen módon, hogyan ismeri meg a világot. A nyelvi közlések egyértelműsége mellett fontos látni ennek a „mögöttes" tartalmát. A nyelv, a tudás, és a kultúra szoros összefüggésben áll egymással, amelyek megjelenési formái a különböző szemantikai szerkezetek. Az anyanyelv egy speciálisan felépülő rendszer, amely kialakulása az adott nép kultúrájával, értékeivel, hagyományaival összefüggő hálózatot alakít ki (nyelvspecifikum) (Langacker 1987: 2). Ez kihangsúlyozza a lét itt és most jelenvalóságát, amely rávilágít arra, hogy szövegek abban a rendszerben, közegben érthetőek meg, ahol íródtak, ahol elhangzanak (és ez nem azt jelenti, hogy a fordítások nem lennének érthetőek). A tudás egy része közös, ami minden egyes egyénben megvan tudattalanul is.[6] A jelenvalólét sohasem csak valami idegen szöveg befogadása, mert ott van az én, amely minden esetben valamely tudás birtokosa.

A nyelv a dolgok tevékenysége (Gadamer 1984: 329), ezért nem kell élesen vett határvonalat húznunk a mindennapi és az irodalmi nyelv között. A kognitív nyelvészet a nyelvet megvalósulásában, használatában vizsgálja (Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008). Mindkét esetben a hasonló szituáció alakul ki, azonban a szépirodalmi szövegek esetében a mű lesz az, ami az íróval megteremti a közös figyelmi jelenetet. Az irodalmi mű és azon belül levő mondat is a befogadó értelmezésével nyeri el jelentését.

A nyelv nem egy képzelt építmény, amely apróbb elemek segítségével konstruálódik meg, hanem egy dinamikus folyamat megvalósulása. A nyelv egy „társadalmi intézmény", amely az ember társas beszédtevékenysége folyamán alakul, formálódik (Tomasello 2002: 103). Magában hordozza a történelmi hagyományokat, amik az eddigi jelentést formálták. A nyelv így válik egy szimbólumrendszeré, amely leképezi és reprezentálja a társadalmi, kommunikációs, és a gondolkodás rendszerét, amelyet az ember részben gyermekkorában elsajátított. Ezt lehet egy fokozatként is meghatározni: mert a gyermek holofrázisokat kezd el használni legkorábban.

---

[5] A létezés számos ponton megragadható: például minőség, mennyiség, hely (Ricoeur 2002: 141). Ezért egy olyan meghatározássá válik a létezés, amelyre szintén nem lehet pontos definíciót adni.. A dolgozat azt a szempontot követi, hogy a nyelv–lét–gondolkodás egy szorosan összefüggő rendszer.

[6] (Ön)tudatosításnak lehet nevezni (Ricoeur 2002: 149)

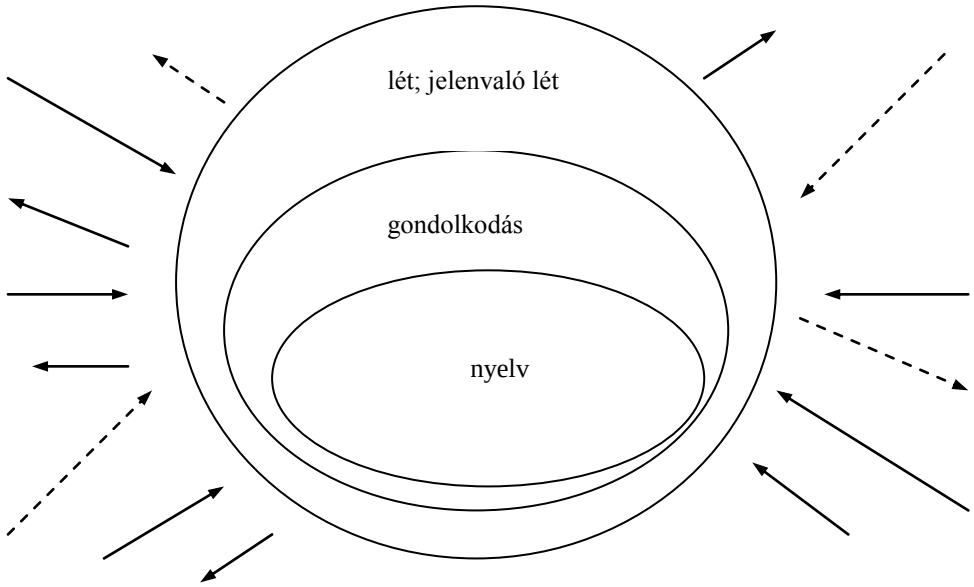

3. ábra: A gondolkodás, a lét, a nyelv sematikus ábrája

A nyelv az elme egy képessége, és működését, felépülését a kognitív nyelvészet is tanulmányozza (Tolcsvai Nagy 2000: 495). A nyelv és az elme között szoros kapcsolat áll fenn, –állítják a kognitív nyelvészek-, mert a nyelv a mentális rendszer része. Vizsgálja az emberi elmét, hogy az hogyan alkotja meg a nyelvet (Tolcsvai Nagy 2001: 44). A nyelv kogníció, a kogníció pedig az emberi viselkedésre jellemző mentális struktúrák rendszere.(Tolcsvai Nagy 2001: 45)

A nyelv és a tudás szoros összefüggésben állnak egymással. A nyelvet nem valamely elvont[7] szerkezetként írja le a kognitív nyelvészet, hanem az emberi tudásból és tapasztalatból vezeti le. A beszélő nem foglalkozik tudatosan azzal, hogy milyen a struktúrája[8] az adott közlésnek. Ez a szempont csak akkor kerül előtérbe, ha valamit pontosabban, körültekintően kell, hogy megfogalmaznunk. A kognitív nyelvészet megismerésből indul ki (Tolcsvai Nagy 2005: 5). A nyelv csak akkor válik megtapasztalhatóvá, ha a maga közegében, megvalósulásában kerül vizsgálatra. Az empíria és az elmélet az, ami szorosan relációban áll a kognitív nyelvészettel, és ennek a kettőségnek hozadéka adja az eredményeket. Vizsgálja, hogy az ember milyen módon, hogyan dolgozza fel (mentálisan) a világban megismert dolgokat (Langacker 1999). Sokszor a nyelvi közlések egyértelműnek tűnnek, azonban fontos,

[7] Itt elsősorban olyan nyelvészeti irányzatokra kell gondolni, amelyek a nyelvi kifejezéseket elsősorban szerkezeti szempontból kerül vizsgálatra. (pl.: pozitivista iskola)

[8] Itt természetesen nyelvészeti szerkezetekre kell gondolnunk, hogy a beszélő nem törődik tudatosan a szabályokkal, azonban mégis a közlései hátterét motiválja.

hogy ennek a tartalomnak mögé lássunk. A nyelv, a tudás, és a kultúra szoros összefüggésben áll egymással, amelynek egyik megjelenési formája a szemantikai szerkezet.

Mindennapi érintkezéseink, megnyilvánulásaink során tudattalanul is használjuk azokat a hagyományokat, értékeket, melyek anyanyelvünkben rejlenek. A nyelv tudás, melyen keresztül a világot értelmezzük, megismerjük és elsajátítjuk (Tomasello 2002: 153). A nyelv elsajátításával ismereteket szerzünk („megismerés-nyelvészet), melyek alapján kialakítjuk, mondataink jelentését (Langacker 1999). A kognitív nyelvészet a nyelvi kifejezéseket elsősorban szemantikai oldalról közelíti meg, amelyek a szerkezeti leírásban reprezentálódnak. A nyelv itt is dinamikus modellként interpretálódik, mely hangsúlyozza, hogy a nyelv nem statikus, hanem időről időre változó. Ezért a kutatásokban nem választja külön a langue-t és parole-t, hanem kettőt együttesen vonja vizsgálati körébe. Ellentétben a korábbi nyelvészeti irányzatokkal (pl.: generatív nyelvészet) a nyelvet a használatba beágyazva vizsgálja, próbálva arra választ találni, hogy a nyelv, mint mentális megismerési rendszer hogyan strukturálódik.

Jelen írás azt vizsgálja egyrészről, hogy a kognitív nyelvészetben hogyan jelenik meg a gondolkodás és a kultúra kapcsolata; másrészről azt, hogy a lírai mondat milyen mértékben reprezentálja nyelvünkre jellemző sajátosságokat.

Az anyanyelv egy speciálisan felépülő rendszer, amely kialakulása az adott nép kultúrájával, értékeivel, hagyományaival összefüggő hálózatot alakít ki (Langacker 1987: 2), amelyet a nyelvspecifikum kategóriájában foglalhatunk össze**.** Az univerzális nyelvtanokkal ellentétben, - melyek a nyelvet, mint egységesen felépülő rendszert írták le -, a kognitív nyelvészet azt hangsúlyozza, hogy minden nyelvnek megvan a saját jellegzetessége. A generatív nyelvészet természettudományi megalapozottságú, amely az anyanyelvet biológiai determináltság felől közelíti meg (É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998). Langacker a nyelv formális leírásával párhuzamosan/szemben egy használati alapú nyelvtani rendszert dolgozott ki (Langacker 1987: 46). A nyelvhez a használat oldaláról közelített, - amely a megismerésben nyilvánul meg – így a nyelvtan felépülését szimbolikus viszonyok relációi mentén határozta meg. A jelentés empirikus (tapasztalati) eredetű és fogalmi jellegű, így a szemantikai szerkezetek felépülése csak részben reprezentálják az univerzálékat. A beszélő viszonyítási alapja idegen nyelvek használatánál az anyanyelv, melyet az egyéni tapasztalat mellett az adott közösség konvenciói, értékei befolyásolnak. Minden megnyilatkozásunkban tükröződik nézőpontunk, amely a kiinduló szemlélet és értelmezés eredménye (Langacker 1987: 123), és ez a szövegvilágban reprezentálódik. Hogyan függ ez össze a nyelvspecifikummal? Nyelvi

interakcióink során egy adott nézőpont alapján strukturáljuk meg megnyilatkozásunkat, illetve, mint hallgató is így értjük meg azokat. Szavaink, mondataink, és a nyelvünk felépítéséhez a szemantika perspektívájából közelíthetünk, mely, ha nem is minden esetben, de transzparensen megjelenik a megnyilatkozásunkban. A mindenkori én kiindulópontját a rá jellemző egyetemes és saját nyelvi – kulturális tapasztalat határozza meg, melyek egy részről, mint „határok" jelennek meg (vö.: Wittgenstein 1989: 70 – 71). Ezt tapasztalhatjuk meg a fordításoknál, miszerint egyes szerkezeteket nehezen tudjuk visszaadni idegen nyelven.

A világban megismert dolgokat egy adott rendszer alapján csoportosítjuk és rendezzük el. A kategória alakítói az egyéni és a kollektív tapasztalat, amely kultúránként változó. A megismerési művelet meghatározza a kategória alakulását (Taylor 1991), és a jelentés reprezentálja azokat a kulturális – nyelvi tényezőket, melyeket egy szemantikai szerkezet magában foglal. A kategória példányai rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal, feltételekkel, melyek az adott kategória jellemző jegyei. Nem minden példány rendelkezik mindegyik tulajdonsággal. A tulajdonság is tapasztalati kiindulópontú (Tolcsvai Nagy 2005: 6), mely az adott kategóriába sorolás egyik tényezője. A kategóriákat nem előre megadottnak kell elgondolni, mert azok mindig az adott kontextusban újrarekonstruálódnak. A kognitív szemantika felhasználja a korábbi nyelvtudományi és filozófiai besorolásokat (vö.: pl.: Kertész 2001), azonban azokat ki is egészíti a mindennapi tapasztalattal. A kategóriába sorolás egyrészről fokozat, másrészről sugaras kiterjesztés alapján valósul meg. A családi hasonlóság (vö.: Wittgenstein 1989) az egyik rendező elv, amely reprezentálja azokat a sajátos tulajdonságokat, melyek egy-egy kategórián belül megjelenhetnek. Az, hogy mi tartozik egy adott kategóriába, azt a tapasztalat dönti el, melynek meghatározó elemei: az egyéni és kulturális komponens. Az alapkategória, más néven prototípus, amely a fontosabb kritériumokkal rendelkezik. A tulajdonságok egyezősége alapján alakítja az emberi elme a kategóriákat, amiket nagy részében a fokozatosság és a családi hasonlóság határoz meg. Ennek a központi példánya, mely „minden" kritériumnak eleget tesz, a centrumban kap helyet. A „legjobb példánytól" távolabb helyezkednek el azok, melyek nem rendelkeznek minden egyes tulajdonsággal. Azonban a kategóriába sorolás nem szigorúan vett igenek és nemek alapján felépülő rendszer, mert nem minden példány elégíti ki teljes mértékben az adott kategória kritériumait (Tolcsvai Nagy 2001: 74). A kategóriát a közösségi tudás mellett az egyéni is nagymértékben befolyásolja, mely az adott kontextusban reprezentálódik. Így pl.: egy szakszövegben és egy „mindennapi" kontextusban más-más helyezkedik el a centrumban, más felel meg a prototipikus példánynak. A főnevek közüli példák ezt szemléletesen reprezentálják: gyümölcs kategóriájába a magyarban központi helyen az *alma, dinnye*

helyezkedik el, míg a periféria irányba mutat a *papaya, avokadó*. Az adott kultúra nagymértékben meghatározza a gyümölcs szemantikai kategóriáját.

Generatív nyelvészet	**Kognitív nyelvészet**
genetika ↓ nyelv meghatározója	megismerés ↓ nyelv meghatározója
szabályok velünk születettek ↓ behuzalozottság	gondolkodás → szabályszerűség
logikai, természettudományos magyarázat, kiindulópont	filozófiai, pszichológiai kiindulópont, összefüggések
labormondatok empíriának máshogy van szerepe, mint a kognitív nyelvészetben	mondatokat csak szituációban bizonyos összefüggésrendszerben érdemes, kell megvizsgálni
kontextus „elvetése”, háttérbeszorítása	kontextus valósul meg „minden” ↓ értelmezés, jelentés alapja
egyféle megvalósulás ↓ minden egy alapra vezethető vissza	mindig az adott szövegszituáció dönti el
résztvevői szerepek „nem” fontosak	szerepek kihangsúlyozottsága ↓

	megnyilatkozó; befogadó
az emberi elmében magában rejti a „tökéletes mondatokat” ↓ minden egyén képes ilyen mondat megalkotására	séma – prototipikus mondat ↓ megvalósulás – az adott kontextusban megjelenő szöveg, mondat, szó
univerzálék ↓ egyetem jellege a nyelvnek a központban	mind a közösségi, mind az egyéni megvalósulás fontos ↓ nyelvspecifikum
szabály ↓ elsődlegességének hangsúlyozottsága	szemantika ↓ mindennek ez a kiindulópontja

4. ábra: A táblázat kiindulópontjául (Tolcsvai Nagy 2005: 350) szolgált

A kognitív nyelvészet és a generatív nyelvészet különbségeit mutatta be a fenti (4.) táblázat, amely rávilágít arra, hogy a generatív nyelvészet a természettudományos kiindulóponthoz esik közelebb. Ez alapján azt lehet mondani, hogy a nyelv szabályok mentén alakul ki, és így kiszámíthatóvá válik. Az emberbe genetikailag kódolva van az univerzális grammatika, így minden egyén tökéletesen birtokolja a szabályok összességét, ami mintegy be – és körülhatárolja az emberi tudatot. Minden bonyolultabb mondattani szerkezet kiszámíthatóvá, lebonthatóvá válik több egyszerű mondatokra. Azonban ez az elgondolás a szerkezetet vizsgálja, és a jelentést háttérbe szorítja. Az olyan mondatokat, melyeknek „nincsen értelmes jelentésük” úgymond hibás mondatnak tekinti. A kognitív nyelvészet az empíriára, a gyakorlati megvalósulására helyezi a hangsúlyt. A két irányzat közti lényeges különbség abban ragadható meg, hogy a generatív nyelvészet mellőzi a pragmatikus szempontokat, és inkább szabályok mentén való felépülésre helyezi a hangsúlyt, míg a

kognitív nyelvészet ezzel szemben/párhuzamosan a gyakorlatot, a használatot nézi elsődlegesen. Kihangsúlyozza, hogy a nyelvet interszubjektív és perspektivikus keretben lehet megismerni (Tomasello 2002: 104). Eszerint a nyelv tartalmazza azokat a felhalmozott kulturális, társadalmi, környezeti tényezőket, melyeket az adott nép gondolkodásmódjára jellemzőek.

A lírai a mondat vizsgálata szorosan épít arra, amit az olvasó gondol, tud a líráról. A mondat ebben az esetben a valóság és a fantázia keverékének tudható be. A mondat egy jelenet leképezése, azt az eseményt rögzíti le, azt, amelyet az egyén megért, megtapasztal, illetve, amit meg szeretne ismertetni a saját világából. A mondat egy keret, amely körbehatárolja a lírában azt az eseményt, szituációt, amelyet látni, láttatni kíván. Azonban ez a keret teszi lehetővé azt a játékot, a sokszínűséget, amit a líra képvisel.

2 A mondat jelentése

2.1 A mondattan rövid történeti áttekintése, tudománytörténeti helye

A mondat a nyelvészeti irányzatokban kitüntetett helyet foglal el ma is. A nyelvészeti irányzatok hipotézisei számos ponton különböznek, azonban fontos látni azokat a metszéspontokat, melyekben megegyeznek. Ha a mondat definiálásra kerül sor, számos nyelvészeti irányzat mellett, más tudományágak (például a filozófia) eredményeit is figyelembe kell venni. A mondat azt reprezentálja az egyén látásmódját az adott eseményről, helyzetről. Az alábbiakban ezek az irányzatok, felfogások kerülnek áttekintésre, melyek mai napig meghatározzák a mondatról alkotott elgondolásunkat.

A generatív nyelvészet a mondatot a megszerkesztettség felől tekinti, amit logikai műveletekkel magyaráznak. Így valamelyest a nyelvészetet a természettudományok felé „közelíti", vagyis ahogyan a matematika, a fizika törvények révén kiszámolhatóvá válik, úgy nyelvészetet is szabályok mentén lesz megmagyarázható (vö.: É. Kiss 2006 – szórendi szabályok szerint). Az egyes jelentések hátérbe szorulnak, és minden mondat, megnyilatkozás definiálható egy alap szerint (É. Kiss 2006: 110-111). A logikai szabályok szerinti mondatmagyarázatot Arisztotelész óta (Arisztotelész 1994) tartjuk számon. Ebben a rendszerben egy átfogó felépítést lehet felfedezni: egy olyan „négyszöget" látunk, amely megmagyarázza a mondat értelmezését. A logika alapján kikövetkezhetővé válnak a mondatok, vagyis azok elemi jelentései a felépített rendszerben válnak teljessé.

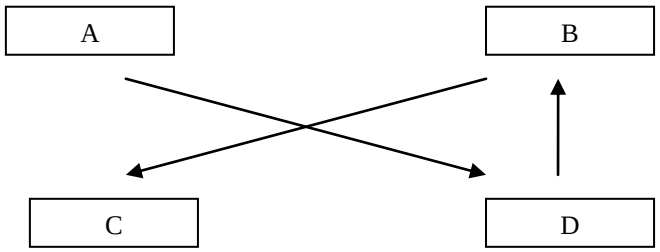

5. ábra: A logikai négyszög (Arisztotelész elgondolása szerint)

A mondat összetevői eszerint az ige és a főnév. A mondat jelentésének kiszámíthatósága egyenlő annak a logikai szemantikájával, így a döntő szerepet az egyedi és egyetemes névszók képviselik, amelyek szoros relációban állnak a partikulárissal és a teljessel. Arisztotelész szerint beszéd a gondolatok közvetítése, így az írás lenne ezeknek a rögzítése: „…amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei, amiket pedig leírunk, a beszédben elhangzottak jelei."(Arisztotelész 1994: 4) Mindkettőt áthatja a lelki tartalom: így azon kell

elgondolkozni, hogy mi az igazság, mi a tévedés. A lélek - komponens oly módon értelmezhető, hogy az egyén gondolkodásrendszere nagymértékben befolyásolja a mondat megkonstruálását. A lélek függ a személyes attitűdtől, ami a kontextusban is megmutatkozik. A logikai négyszög[9] egy szükségszerűség, amely az állítást és a tagadást meghatározza. Így minden kijelentés állítás vagy tagadás, melyek szükségszerűen igazak vagy hamisak (Arisztotelész 1994: 28).[10] A és B az esetleges, a C és D szükségszerű igazságokat fogalmazza meg, melyek egymásból következnek, egymás ellentéteinek feleltethetőek meg.

Felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben, hova helyezhetjük el a szemantikát? Ezt a kérdést oly módon veti fel Arisztotelész, hogy van, amikor egy kijelentés igaz is meg nem is. Azonban a szövegkontextus ebben az esetben sem kap helyet; mert a mondat, mint kijelentés önmagában kerül csak értelmezésre. A későbbi logikai elgondolások az arisztotelészi koncepción alakultak (bizonyos formában) tovább. Eszerint a mondat valamiről állít valamit, ezért tartalmaznia kell egy predikatív szerkezetet (alany – állítmányi viszony). A mondatban egy állítás valósul meg, amelyhez igazságértékek implikálódnak. A mondat így részben jelöli a beszélő viszonyát az adott helyzethez, amik a lelki tartalmakban implikálódnak: vagyis lehetségesnek, vagy lehetetlennek tartja az adott mondatot a beszélő.[11] (Keszler 2000). ekképpen a kijelentés részben módosulna a beszélő aspektusához. Ez a logikai felépülés a kiszámíthatóságával a jelentéskülönbségeket számolja fel. Így minden mondat (hossztól függetlenül) visszavezethető egy adott elemi mondatra. Ez a logikai következtetés természettudományos módszerhez közelíti a nyelvészetet.

A generatív nyelvészet a nyelvet a logikus nyelvhasználatból építi fel, és ez alapján különbözteti meg a grammatikai és szemantikai szerkezeket. A mondat felépülését a felszíni és a mély szerkezet síkján különíti el, így minden mondat megértéséhez ismerni kell a magmondatot, annak szerkezetét, mely alapján megértés létrejön (Chomsky 1999: 105). Ez a magyarázat a lírában levő mondatalakulásra nem ad koherens választ; így az olvasóból kiinduló válasz sem vázolható fel. A nyelv logikai funkcióból kiinduló státusa kerül előtérbe, amely a résztvevői szerepek mondatértelmezését nem vizsgálja.

---

[9] Ez az elgondolás nem Arisztotelésznél jelent meg először ábraszerűen, hanem Apuleiusnál, amely az ellentétpárok; illetve azok kapcsolatait reprezentálja. A négyszögnek minden mondata kapcsolatban áll egymással, amely párban, ellentétpárban állnak egymással; minden mindennel összefüggésben áll Az arisztotelészi elgondolás bizonyos keretben megmaradt a formális logikában, illetve generatív nyelvészetben. Bár ez utóbbi inkább csak törvények, mint ok magyarázatok tekintetében.

[10] A jövő idő ebből a gondolatmenetből kimarad.

[11] Ezt a módnak lehetne megfeleltetni.

A formális – logikai szemantika kategóriákat használ, amelyeket a fogalmakra és a mondatra is kiterjesztenek. A szükséges és elégséges feltételek alapján lehet az egyes kategóriákba sorolni mind a mondatot, mind a fogalmat, vagyis pl.: mi tartozik az *asztal* fogalomkörébe, csak az dönti el, hogy megfelel-e az apriori elvárásoknak. A mondatot szerkezetileg alany-állítmányra osztja fel (predikativ szerkezet), mely szemantikailag nézve a következőképpen írhatunk le: „valamiről állítunk valamit". Vagyis a mondatok igazságértékük alapján határolódnak el: így a jelentés egy duális rendszerben reprezentálódik. A mondat igaz vagy hamis voltát a lehetséges hozzárendelt világok alapján dönthetjük el. Pl.: *Franciaország királya kegyelmet adott a lázadóknak.* A példamondat abban az esetben igaz, ha Franciaországnak volt királya, és megbocsátott a lázadóknak.(Magyar Grammatika 2000: 369).

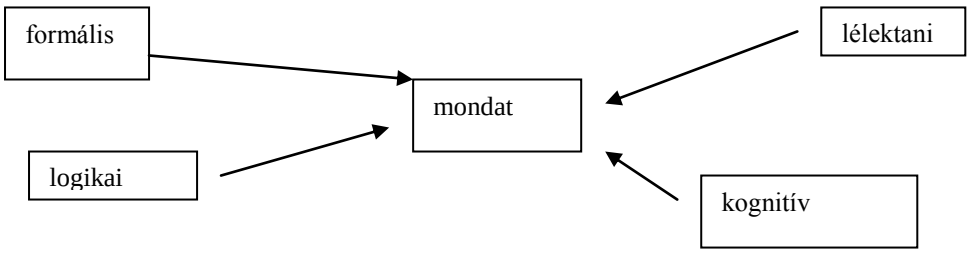

6. ábra: A mondattani elgondolások egy-egy komponense

Ahogyan a fenti (6.) ábra is mutatja minden nyelvészeti irányzat más-más elgondolást hangsúlyozott a mondattal kapcsolatban, egy-egy komponenst emelt ki, aszerint, hogy mit tartott fontosnak. Sok esetben csak azok kerültek előtérbe, melyek a „külsőből" eredeztethetőek. Ezért ezek az elgondolások inkább a szerkezetre, külsőségre fókuszáltak. A kognitív nyelvészet abban mutat túl mindezen, hogy a használatban értelmezi a mondatot, és mellőzi a jól értelmezett ún. labormondatot.

Ray Jackendoff által kidolgozott X'-vonás modell kiterjeszti a generatív mondatértelmezést. Szerinte a mondat egyes összetevői meghatározhatóak a pozíciók viszonyaiból. Különböző szerkezetek felépítését határozhatjuk így meg: a funkcionális fejek különböző kiindulási pontok lehetnek, pl.: melléknévi, főnévi. Ez a továbbgondolt generatív modell is figyelmen kívül hagyja a jelentéstani magyarázatokat, ami miatt a szórendi felépítés háttérbe kerül. Az irányzat vizsgálati tárgya a „jól megformált" mondat; így elveti annak a szövegtani kiterjesztését.

A magyar mondattani elgondolásokból azokat mutatja be a dolgozat, amelyek a funkcionalitás felé mutattak: így Brassai, Simonyi, Deme munkái kerülnek vizsgálatra, kiegészítve, összevetve a Magyar Grammatika és Searle elgondolásával. A funkcionális kiindulópontú elemzések elsősorban a beszédre irányultak, és annak, - mint ahogy azt Deme (1971) is megjegyzi - a mondat a láncszemnyi egysége. Ez alátámasztja azt a hierarchikus elgondolást, hogy a nyelv elemei egymásból következnek. A szavakból állnak össze a mondatok, melyek a szövegbe formálódnak ki.[12] Ezek az elgondolások különválasztják a mondatot és a megnyilatkozást. Az utóbbit a beszéd pragmatikus fogalomkörébe illesztik be, melynek meg kell felelnie mind grammatikai, mind pragmatikus elvárásnak.

A mondat lelke az ige (Brassai 2012), mely a feldolgozás, a megértés egyik fontos összetevője, egyszóval „a mondat részeit kormányozza". A mondat igés - tüzetes része (Simonyi 1903) fejezi ki a mondat legfontosabb szakaszát, vagyis erre esik a főhangsúly. Brassai, Simonyi ezen megállapítása ma is helytálló, mert a lírai mondat értelmezésének kapcsán is ez válik fontossá. Az ige - a kognitív nyelvészet alapján-, mint fontos, kiindulópont jelenik meg. Figurái (amit azonosíthatunk a bővítménnyel, az argumentummal a korábbi szakirodalom szempontjából (vö. Magyar Grammatika 2000; Kiefer 2000) a mondat alakítói, amelyek a magyarban prototipikus szófaji variánsokat mutatnak. Például a dolog megnevezése prototipikusan főnév (kognitív elgondolás), és ahhoz kapcsolódik a minőséget jelölve a melléknév. A magyar mondat elemi jelenetként konstruálódik meg, amelynek az alappillére az ige (temporális reláció) és a főnév (prototipikusan dolog). Ennek a jelentőségét azért is ki kell hangsúlyozni, mert a lírában is a mondat középpontjának az igét lehet tekinteni. Ez abból a koncepcióból származik miszerint az emberi elme a cselekvésre, helyezi a figyelem fókuszát, amely térben és időben lehorgonyzódik. Mindemellett, a lírában számolunk kell a nominális struktúrával, ami azt sugallná, „hogy nem jön létre „cselekvés". Azonban ez nem igaz, mert akkor is létrejön cselekvés, ha nincs benne ige.

Deme vizsgálataiban a beszéd irányából közelít a mondathoz (Deme 1971: 19), külön kihangsúlyozza, hogy a nyelvet így lehet megismerni. Nézetei generatív – strukturális felfogással szemben már a funkcionális irányba mutatnak: „A kommunikációnak funkcionális alapegysége, a beszédműnek láncszemnyi egysége a mondat" (Deme 1971: 41). Deme

[12] Azonban itt meg kell jegyezni, hogy nehéz meghúzni a határt mondat és a szöveg között.

elgondolásában alátámasztja, hogy a mondat meghatározása egy örök kérdés; nehézsége abban áll, hogy egy konkrét definíciót nehezen lehet megadni. Abban viszont meg lehet állapodni, hogy a mondat valamilyen szavak által kialakított csoport (Deme 1971: 15), mely grammatikai kiindulópontot tükröz. És ezzel szemben/párhuzamosan a nyelvhasználatban kezdi vizsgálni a nyelvet. A mondatot nemcsak a szövegszerkesztettségben, hanem azt az adott helyzetben, kontextusban kell vizsgálni.

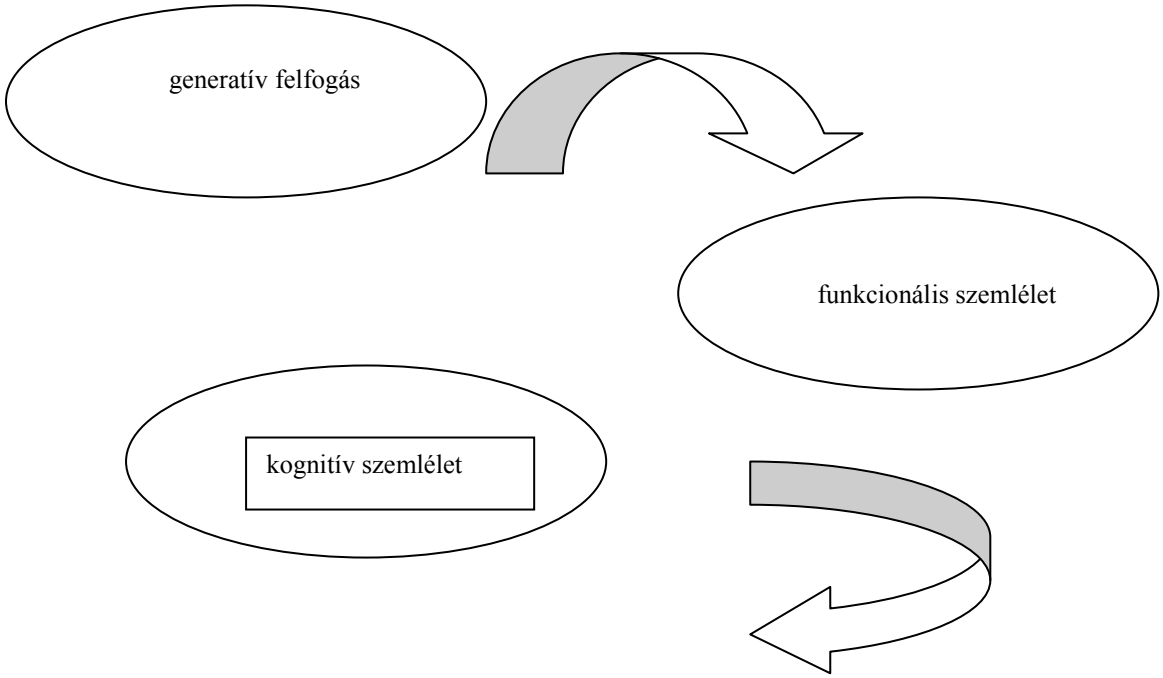

7. ábra

A hagyományos nyelvtan a mondatot a szintaktikai szerkezet szerinti felépítés alapján határozza meg, melynek kiindulási alapja az állítmány, ami meghatározza a többi mondatrész szerepét. Azonban ez az értelmezés az elemzés sorából kihagyja pl.: a módosítószókat, a partikulákat, melyek így a szerkezeti ábrázolásban sem jelennek meg. A szórendet nem tekinti a grammatika részének, mert szintaktikailag azonos szerkezetűnek tartja az alábbi mondatokat: pl.: *Marit Péter várja meg, Péter megvárja Mari, Péter Marit várja meg, Marit Péter várja meg*. Szemantikailag sem tesz különbséget, bár a hangsúly szempontjából megjegyzi a külön értelmezés lehetőségét.(Magyar Grammatika 2000: 378-79). Ezt a különbséget emeli ki a kognitív szemantika, amely szerint a szórend igenis fontos.

A mondatra számos vizsgálat irányult, irányul ma is: arra keresték/keresik ma is a választ, hogy a mondat, mint elemi egység, hogyan alakul, hogyan konstruálódik meg, és egyáltalán hogyan reprezentálja a gondolkodást. A mondat számos elemzés kiindulópontja, mely rávilágít arra a kérdésre, hogy a mondat sohasem végpontja a vizsgálatoknak, hanem éppen

ellenkezőleg azok kiindulópontja. Ez azt jelenti, hogy a nyelv felépülésének vizsgálatainál ez az elsődleges elemzési szempont.

A mondat esetében is beszélhetünk a kategóriáról, prototípusról, és centrum – perifériáról. A mondat kategóriájába a besorolást a tulajdonság határozza meg, vagyis rendelkezik azokkal a funkciókkal, melyekkel az adott kategória példányainak jellemzői. Pl.: mindig az adott kontextus dönti el, hogy mi kerül a figyelem fókuszába, eszerint alakul a jelentés.

A mondat[13] jelentése attól függ, hogy mit akar közölni a befogadó, és a hallgatónak ebben milyen szerepe van (Searle 2009: 55–56). De Searle gondolatmenete inkább az előbbit hangsúlyozza: miszerint a mondat alakulását csak az dönti el, hogy a megnyilatkozó mit kíván mondani, mit akar közvetíteni. A mondat megértése azt jelenti, hogy ismerjük annak jelentését (Searle 2009: 61). Ez azt implikálja, hogy az ismeret az egyenlő a tudással, vagyis a tudás, az ismeret és a grammatikai szerkezetek szoros relációban állnak egymással. Sokszor ugyanaz a mondat is elhangozhat (mármint ugyanaz a felépítésű) (Pléh 2012: 15; vö. példák), azonban ez csak szerkezetében, megvalósulásában mutatkozik azonosnak. Mindig az adott kontextus dönti el az adott mondat jelentését. A példák arra mutatnak rá, hogy ugyanazon szerkezetű mondatok hányféle kontextusban jelenhetnek meg.

Az alábbi példák azt reprezentálják, hogy a válaszmondatok hányféleképpen módosulhatnak. Ebben az esetben a mondatokat az „okok” kapcsolják össze. Ezek a kétmondatos szövegvilágok más-más okra helyezik a figyelem fókuszát, így kapnak ugyanazok a mondatok más-más jelentést. De ezek a mondatok szemantikailag nem azonos „szerepűek”, még ha hasonlóan hangzanak el, vagy íródnak le is. Mert ha így lenne, akkor megvalósulna a Croce szerinti elképezés (majd az alábbi fejezetben kerül ismertetésre): miszerint mindenki ugyanazon a mondaton, sőt (!) szövegen azonosat értene Az alábbi mondatok azt tükrözik, hogy ezek a mondatok egy kapcsolati hálót jelenítenek meg, melyek

[13] A pszicholingvisztikai kutatások arra az eredményre jutottak, hogy a lokalizációnak kitüntetett szerepe van a magyar nyelvben (Gósy 1999: 113). A mondatbeli funkcióknál ezek szerint a főnevek és annak végződései a meghatározóak (Pléh 1998: 81). Ezzel szemben vagy párhuzamosan vannak olyan elemzések is, melyek az állítmányt helyezik előtérbe: propozíciónális elemzés. A mondatszerkezet feltárását állítmányfüggvényében (Pléh 2006: 741) végezhetjük el. Ebben az esetben az ige központi helye a fontos, és a többi „mondat – összetevő” ennek alapján kerül meghatározásra. (Gósy 2007: 130; Pléh 2006: 729 alapján). Az egyes „értés-összetevők” azt reprezentálják, hogy milyen kapcsolatok jelennek meg a mondatmegértés során. Az emberi gondolkodás a kisebb egységektől halad a nagyobbig (szavak – szószerkezetek – mondat), melynek alakulását a nyelvtani felépülés és a szemantika befolyásolja. Azonban a kognitív nyelvészet nem ilyen hierarchiában gondolja el a jelentést, hanem dinamikus kontextusban.

kiindulópontja ugyanaz a kérdés. A mondat jelentéstere abból indukálódik, ahogyan a szavak kompozitumszerkezete felépül. Az első példában a kontextus a következőképpen alakul: a szereplő figyelme arra irányul, hogy valaki gyertyánál olvas, vagyis a gyertya lesz a figyelem fókusza. Így a mondat - az üzenetet megjelenítője (Halliday 1994) -, manifesztációja lesz egy kéttagú nyelvi rendszernek.

A második példában az én a másikra irányítja a figyelmet ebben a társas interakcióban. A figyelem fókusza itt arra irányul, hogy az ágens éppen végrehajtja a cselekvést. A közös figyelemi jelenet középpontjában az éppen aktuális mozzanat (a cserélés pillanata) kap helyet.

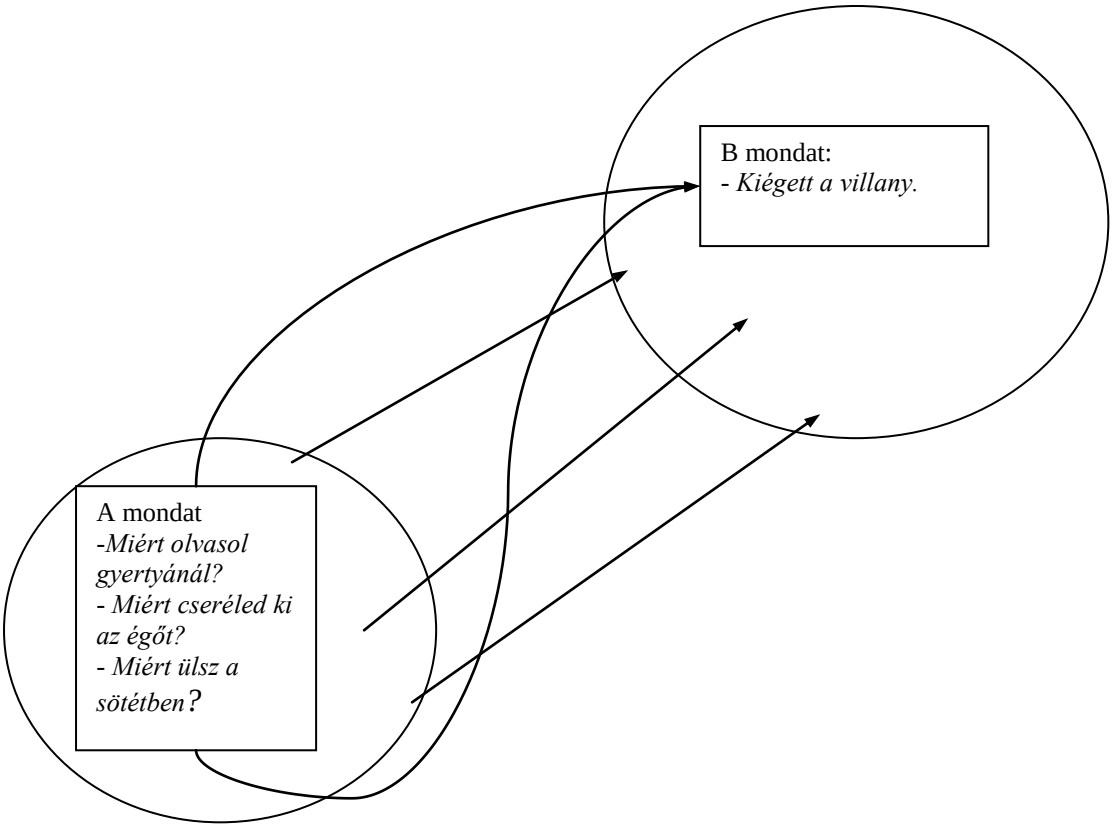

Mindhárom kérdésnél ugyanaz a kérdőszó: miért, amely az ok-okozatra keresi a választ, és az erre kapott feleletek nyilvánulnak meg a mondatokban. A válaszok a temporális reláció és a dolog függőségéből alakulnak ki. Ez azt jelenti, hogy az ige kerül a mondat elejére. Az ige, mint a mondat központja adja meg a kiindulópontot, és ehhez kapcsolódik a dolog, amely körülhatárolja, kiemeli a folyamat egyes komponensét.

(1) – *Miért olvasol gyertyánál?*
– *Kiégett a villany.*

(2) – *Miért cseréled ki az égőt?*
– *Kiégett a villany.*

(3) – *Miért ülsz a sötétben?*
– *Kiégett a villany.*

A mondat (tagmondat értelemben) kognitív nyelvészet alapján egy elemi jelenetet reprezentál, melynek két fontos alkotóeleme van: egy vagy több dolog (prototipikusan főnév) és egy temporális reláció, amelyet az ige reprezentál (Langacker 1987). „A mondat egy jelenetet konstruál meg" (Tolcsvai Nagy 2010: 123), vagyis a világban lezajló események sorát „részeire" bontja, ami a mondatban tükröződik. A magyar mondat lelkének nevezi már Brassai is (1836 - 2012) az igét, melyhez alárendeltként kapcsolódik a többi elem. Ez protoállításként funkcionál (Imrényi 2008). A mondat egy eseményt profilál (Langacker 1987: 217-220; Tolcsvai Nagy 2010: 126). A mondat kiindulópontja az ige, ami a jelenet megkonstruálásának alappillére. Az ige prototipikusan nem önálló jelentéssel bíró fogalmi szerkezet, hanem egy vagy több fogalmi kidolgozással válik azzá (trajector, landmark) (Langacker 1987: 237, 242-43, Tolcsvai Nagy 2010: 126-127). A mondat soha nem egy absztrakt jelenetként jön létre, hanem mindig megvalósulásban aktualizálódik.

2.2 A mondattan interdiszciplinaritása (szövegtan, stilisztika, pragmatika)

A dolgozat a mondatot elemzi a funkcionális kognitív szemantika és a hermeneutika kiindulópontjából. Az írás szem előtt tartja a diszciplináris kiindulópontokat, és azokat kívánja módszertani rendszerbe illeszteni.

A mondattan nem egy önmagában álló zárt rendszert alkot, hanem nemcsak, hogy diszciplináris, hanem interdiszciplináris keretekben „mozog". Mert ugyanazon eseményt többféle szintaktikai szerkezetben vagyunk képesek realizálni, értelmezni. Például egy adott elemi történést más-más kommunikációs kontextusban, másféleképpen aktualizálódik, más szemantikai-szintaktikai szerkezetben valósul meg: pl.: *a macska megfogta az egeret. Az egeret megfogták.* Mind a két mondat másképpen irányítja az olvasó figyelmét, mást helyez a

figyelem előterébe. A kognitív szemantika arra helyezi a hangsúlyt (Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2011;), hogy a jelentésből kiindulva kell vizsgálni a mondatot.

Korábban a mondat grammatikai színtéren levő funkcióit elemezték, vagyis annak felépülési szintjeit: fonetikai – morfológiai – szintaktikai korrelációját. Ezeknek a felépülési egységeknek hierarchikus elrendezését feltételezték, vagyis hogy a nyelv egy logikusan (építőkockaszerűen) felépülő rendszer. A kisebb alkotóegységek alakítják a nagyobb egységeket, amelyek egymásra építkezve, egymásból kiindulva alakítják ki azt. Azonban a kognitív szemantika ezzel szemben, ebből kiindulva azt állapította meg, hogy a grammatikai felépülés és a szemantika szoros kapcsolatban áll egymással, így a fonetika, a morfológia és a szintaktika szorosan összetartozó, azonos szinten álló, dinamikusan alakuló rendszert jelenít meg. Ez egy hálózatszerűen felépülő rendszer (Imrényi 2012), ahol a jelentés indukálja a grammatikát, és annak elsőbbségére helyezi a hangsúlyt. A korábbi nyelvészeti irányzatokkal szemben (generatív, formális-logikai) nem a szabályszerűségből kiinduló, levezethető mondattani magyarázattal él, hanem használatában elemzi azt.

A szöveg és a test metafora relációja párhuzamba vonható, mert minden „kis alkotóelem": szavak és toldalékai a mondathoz, majd azok pedig „nagyobb egységbe" a szövegbe kapcsolódnak. Vagyis ahogy a testrészek kapcsolatban vannak egymással, úgy az egyes szemantikai szintek is. A mondat ennek egy alkotórésze, de ezt nem hierarchikus értelemben kell érteni, mert akkor megint túlságosan leegyszerűsítésre kerülne minden. A mondat és szöveg kapcsolatát, egymásba olvadását számos ponton meg lehet határozni. A szövegtan számos módon összeköthető a mondattal, mint az előbb felsoroltakból is kitűnik. A szövegmagyarázat „a nyelv nyelvtana felől közelít a szöveghez" (Tolcsvai Nagy 2006: 149), így a szöveg a nyelven túlmutató elemekkel is kapcsolatba kerül. A mondat definiálását a szövegtan mellett a pragmatika is segíti, mely a nyelvet „gyakorlatában", funkciójában vizsgálja, elemzi. A szöveg és a nyelvi összetettség összefüggése magyarázható a kognitív összetartozással, amely azt mutatja meg, hogy a szöveg egy összetett, „bonyolult" rendszer. A szöveget folyamatként és termékként is lehet értelmezni, amely arra világít rá, hogy 1: a szöveg, mint folyamat arra pillanatra utal, amikor használatba kerül. A nyelv mindig dinamikus folyamat, amely igaz az írott szövegre is (bár másfajta megvalósulásban). 2: a szöveg, mint termék: a szöveg esetében nem az lesz fontos, hogy milyen folyamat alapján jön létre, hanem maga a kész, végleges állapot lesz a meghatározó. Ebben az estben, úgy tűnhet, mintha nem is kellene az „alkotás" dinamikájára figyelni.

A szöveg egyes nyelvi eszközei mind a beszélő, mind a befogadó interpretációjában alakulnak (Dirven – Verspoor 1998: 194), melyek az irodalmi beszédhelyzetben azon belül is a lírában lírai beszélő és alkotó (,és megszólított) közt reprezentálódnak. A szöveg terjedelme a beszédhelyzettel és a műfajjal is részben összefügg (Tolcsvai Nagy 2006: 156), így a téma, a beszélt vagy az írott beszédhelyzet nagyban hozzájárul ahhoz, hogy milyen a szövegkiterjedés. Mind a megnyilatkozó, mind befogadó aspektusából is meghatározásra kerül, hogy mitől válik szöveg szöveggé, és mitől válik a mondat mondattá. A mondat és a szöveg határát nehéz pontosan elválasztani egymástól, természetesen a terjedelmet szokták elsősorban megjelölni. A szövegtan a szöveget koherensen szemléli, melynek egy része a mondat.

Az első példa azt mutatja, hogy a kontextus két mondatból is felépül már (bár ebben a részben nem kerülnek elemzésre az egyszavas mondatok, amelyek természetesen kialakíthatják az adott kontextust). Az igekötő a válaszban megteremti a szövegvilágot a befogadó elméjében: a normák és az elvárások alapján az igen helyén szereplő igekötő jelentésének birtokában van. A cselekvés ezzel egy időben, térben körülhatárolt, lezárt cselekménnyé válik. Az emberi elme az előzetes feltevések, koncepciók révén alakítja a kontextust, a szövegvilágot. Azt lehetne mondani, hogy minden egyes világot az egyéni tapasztalatok alakítanak. Az első példában a befogadó hamar aktualizálni tudja a szöveget, mert a jelenet azt reprezentálja, hogy a befogadó és a megnyilatkozó egy harmadik, ott nem levő személyről beszélget, állapít meg bizonyos dolgot.

(1) - *Kati elment?*
- *El.*

A második példa Virgini Woolf Felvonások között c. regényből való, amely a keresztszálak számos összefonódásáról ad bizonyítékot. Arra, hogy a befogadói elme, még ha egy bonyolultabb szöveggel (szövegrészlettel) is találkozik, azt aktualizálja, lehorgonyozza. Még ha az olvasó nem is ismeri az egész regényt, akkor is képes a mondatok, szövegek megértésére. A szöveg attól válik diskurzustérré, hogy annak „összetett konceptuális szerkezete” (Tolcsvai Nagy 2007 :263), a szövevényes gondolatrendszere azt tükrözi le. A két szereplő gondolata két szálon fut, mely néhol „találkozik”: mindkét esetben egy-egy gondolatvilágot, egy-egy életút részletét ismeri meg az olvasó. A mondatok, melyek a gondolatfolyamokat mutatják be, érzékeltetik mindazt, amit az egyik és a másik szereplő érez, gondol. Isa kétféleképpen nyilatkozik; egyrészről azt, amit az apósának mond, másrészről azt,

amit a versről motyogva elmond. Nézzük rögtön az első mondatot: *Nyílt az ajtó*. Az ige, mint temporális reláció magában foglalja, hogy egy szereplő végrehajt egy cselekvést valamin, de itt nem az kerül előtérbe, hogy ki az a személy, aki végrehajtja a cselekvést, hanem hogy éppen megtörténik mindaz. A két (zárt) teret összekötő ajtó itt és most pillanatában nyílik. De, hogy melyik ajtó az, arra a névelő utal, mert abba a bizonyos térbe lép be a szereplő. Az olvasó feszült várakozással figyeli, hogy ki lép be, és mi fog abban a pillanatban történni. Ezzel a mondattal megnyílik az a diskurzustér a befogadó számára.

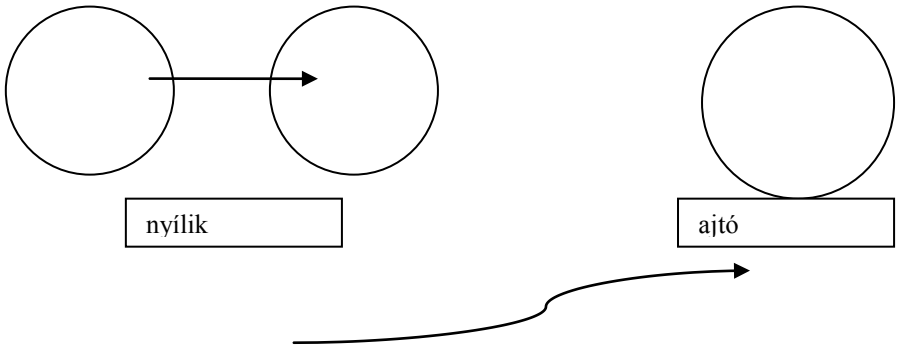

8. ábra

A második mondatot megszakítja egy közbeékelődés: *Ugye nem – mondta Isa – zavarok?* Az evidancialitást jelölő szó az ugye, mint megerősítés jelenik meg. A tagadószó összekapcsolva ebben az esetben megerősíti az udvariasságot. Az ige lehorgonyozódik térben és időben (a jelek által), azonban ez az *ugye* által megszakad, és udvariassági kérdéssé válik. A beékeléssel lehorgonyzódik ahhoz az entitáshoz a szöveg, melytől kiindul a mondat.

(2) *Nyílt az ajtó.*

– *Ugye nem – mondta Isa – zavarok?*

Persze, hogy zavart – szétzavarta ifjúságát s Indiáját. Ez a maga hibája volt, Mr. Oliveré, mert menye ügyelt rá, ő ügyelt, hogy az ő élete fonala ilyen finoman, messzire érjen. S valóban, hálás is volt ő neki, s így figyelte, ahogy most továbbhaladt a szobán át, s tette tovább, amit eddig tett.

Sok öregembernek csak az Indiája, az volt – klubokbéli öreguraknak, Jermyn Streeten túli szobákban élő vén fiúknak. Isa, csíkos ruhájában, folytatta őt, motyogván ott a könyvespolccal szemközt: - Hangás mocsár, a hold alatt sötétlőn, gyors felhők szívták fel a fényt, sötét lőn… Megrendeltem a halat – mondta fennhangon már, s megfordult. – De hogy aztán friss lesz-e, fogalmam sincs. De a borjú drága, és a marha- meg a birkahúsból elegünk van, nem…Sohrab – mondta akkor, és megállt kettejük előtt. – Ő mit művelt?

A kutya sosem csóválta a farkát. Sosem ismerte el a domesztikáltság kötelmeit. Vagy sunyt s lapult, vagy harapott. Vad, sárga szeme hol Isát nézte, hol az öregembert. Hosszabban bírt ő így nézni, mint ameddig azok álltak. Akkor Oliver visszaemlékezett:
- A fiacskád egy bőgőmasina – mondta haragvón.

(Virginia Woolf: Felvonások között (részlet)

Weöres Hetedik szimfóniájának kódája a lírai én fájdalmát jeleníti meg, amelyet édesanyja halála kapcsán érez. Az olvasó egyrészről kívülről látja azt a diskurzusvilágot, ami Mária és a lírai én közt valósul meg, másrészről mintegy belehelyezkedik a lírai én szerepébe. Az olvasót kétszer is megszólítja (*Aki hallottad ezt a dalt*), és így kerül az olvasó az íróval diskurzusba. A névazonosság mintegy egybefonja a két asszony alakját: lírai én anyjának és Szűz Máriának alakját. Mindemellett a jelen szenvedése artikulálja a korábbi szenvedéstörténetek sorát. A lírai én integrálja a közösségi cselekvést, mert a második versszak mondatai cselekvésre indítják a befogadót (*ocsúdj lomha szörnyeidből*).

(3 *) Csillagpályák asszonya, Mária*
oltalmazd Máriát, édesanyámat,
szememtől elszakadt útján
ne érje bánat.

Aki hallottad ezt a dalt,
egy szilánkját annak a dalnak,
melytől a világ szíve szakad meg:
aki hallottad ezt a dalt:
ocsúdj lomha szörnyeidből.

(Weöres Sándor:Hetedik szimfónia)

A példák azt reprezentálták, hogy az egyes szövegtípusok, hogyan, miképpen aktualizálnak egy-egy mondatot.

2.3 A dolgozat felépülése, elméleti feltevései

„Minden leírás…
a maga sajátos módján meghatározott perspektívában mozog.”
(Heidegger)

A mottó is rávilágít arra, hogy minden leírás egyféle keretben mozog, amely jelen esetben a kognitív szemantika, és a dolgozat mindvégig ezt a keretet tartja. A fejezetek egyes kérdésköröket tárgyalnak, amelyek közelebb visznek a lírai mondat alakulásához.

Ahogyan már korábban leírásra került, a dolgozat kiindulópontja a sokat értelmezett mondat. A kognitív poétika újfajta látásmódot hozott ennek az értelmezésében (Vandale – Brone 2009), mert már nem egy előre rögzített mentális objektumként értelmezi, hanem egy dinamikus, mindig újraértelmeződő struktúraként. A lírai mondat kiindulópontja az emberi megismerés, az hogy miképpen és hogyan alkotja meg szimbolikus struktúraként a mondatot az alkotó és a befogadó.

A mondat a nyelvészeti diskurzusokban kiemelt helyet foglalt el és foglal el ma is, így az értelmezéseknek elég széles spektruma áll rendelkezésünkre. Mi a mondat, mit nevezhettünk mondatnak? Erre a kérdésre a nyelvészeti irányzatok többsége próbált magyarázatot találni: például, mi határozza meg a mondat alakulását a szerkezet vagy a jelentés (vö. Chafe 1971: 10; Chomsky 1999). A dolgozat célja, hogy a kognitív nyelvészet alapján a mondat meghatározását kísérelje meg, különös tekintettel a lírai mondat felépülésére. A vizsgálat elsődlegesen arra irányul, hogy a szintaktikai – szemantikai szerkezetek milyen módon tükrözik a nyelv dinamizmusából eredendő változásokat. A dolgozat kiindulópontjai a következők: szocio–kulturális háttér, filozófia, irodalom, pszichológia.

- Filozófia
- Irodalom ⟶ kognitív nyelvészet
- Kulturális háttér
- Szocio–kulturális háttér

A dolgozat szerkezete a következő: a líra elmélete után a lírai mondat lehetséges megközelítési módjai kerülnek bemutatásra.

I. RÉSZ: A LÍRA ELMÉLETE

3 Irodalomértés

3.1 Hermeneutikai kiindulópontok

Ebben a részben azok a hermeneutikai kiindulópontok kerülnek összefoglalásra, amelyek a dolgozatban szerepelnek és a kognitív szemantikával összeegyezhetőek. Hermeneutika az szövegértelmezés tudománya elsősorban, történetét a nyelvvel lehet párhuzamba vonni. A nyelv az emberi elmében különleges helyet foglal el[14], amit egy körként ábrázoltak a hermeneutikusok: megértés – értelmezés – alkalmazás (Gadamer 1984). Ez a hármasság egy fokozatot is reprezentál: egyrészről az értelmezésben az olvasó csak bizonyos szintig jut el; másrészről az olvasó vissza-visszatér az egyik lépcsőhöz, és azt bővebben értelmezi. 1. megértés: minden megértés a nyelvnek a szemantikai szintjén történik meg: a befogadó először is az adott szemantikai szerkezetet érti meg; 2. majd a második szinten elemzi azokat, és komponenseire bontja, melyben a többszöri olvasás is segíti (értelmezés); 3. és a harmadik szint az, amikor ezeket sémává rendezi, és az adott kategóriát kialakítja (alkalmazás). Az alkalmazáson nemcsak azt kell érteni, hogy az adott konstrukciókat, szemantikai szerkezeteket a befogadó későbbiekben felismeri, hanem amikor önmaga mondatokat alkot, akkor az megfelelő lesz az adott kontextushoz. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ez a hermeneutikai hármasság nem minden esetben ilyen élesen vett határokat jelent. Mert sok esetben a megértés már értelmezésbe hajlik; és ugyanígy az értelmezés már alkalmazássá formálódik. A differenciálódást az első és a harmadik „szinten” lehet elsősorban látni, mert a megértés az, amikor egy adott kontextusba, egy adott diskurzustérbe helyezkedik bele az olvasó. Az alkalmazás pedig az, amikor az olvasó a megértés révén más számára is hozzáférhetővé teszi a tudást, amelyet ő megértett. Minden alkalmazás előrevetíti a megértést, hangsúlyozza, hogy a gondolkodás és a nyelv egy folyamatosan változó rendszer. Amikor az egyén megért valamit, azt utána az alkalmazásban „elraktározza”, majd újra és újra felülírja, kiegészíti, és így már a következő szituációban vonatkoztatni tudja.

[14] Hermész (az istenek hírnöke) nevéből ered a hermeneutika tudományának elnevezése. Mert, ahogy Hermész vitte a híreket az istenek és emberek között, úgy viszi az üzenetet a mű az író és a befogadó közt

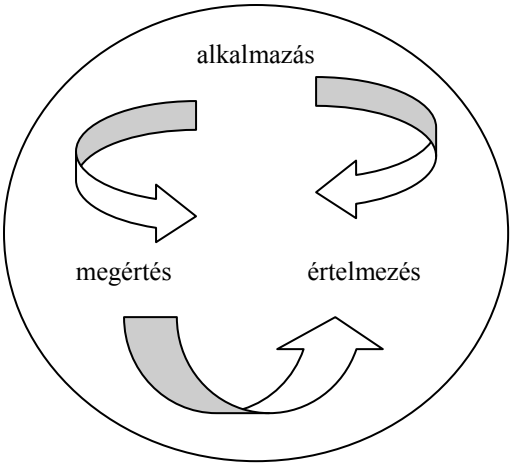

9. ábra: A hermeneutikai triád

Wilhelm Dilthey (2004) a hermeneutikát a szellemtudományokkal hozta összefüggésbe. A szellemtudományok objektívizációja az, amikor a szellemi világ érthetővé válik. A szerző egy jobb megértés fontosságát hangsúlyozza, mert így megismerésre kerül a külső jelekkel ábrázolt „belső" (Dilthey 2004: 258). Ennek különböző fokozatai vannak, attól függően, hogy az egyén mily módon, milyen és mekkora érdeklődéssel közelít az adott műhöz. „A lét írásos maradványainak értelmezése" (Dilthey 2004: 259) az irodalom, amely létre való rálátás objektívizációját adja meg. Vagyis a hermeneutika feladata, a megértés, az interpretáció értelmezése. A megértés és az értelmezés egymásból eredő fogalmak, melyekkel már nemcsak egy szabályrendszer bontakozik ki, hanem meghatározza az értelmezés rendszerét (Dilthey 2004: 268). Az értelmezés nehézsége a következőkben áll: a szavak megértésén túl, hogy hogyan férünk az egészhez. Azonban ez csak egy szintig valósul meg, mert minden megértés csak egy-egy komponenst tartalmaz, és így egy örökös körforgás valósul meg. A hermeneutika végső célja a szerző jobb megértése lenne, még annál is pontosabb, mint ahogy magát megértette (Dilthey 2004: 270). Az alábbi (10.) ábra is azt reprezentálja, hogy az olvasó az interpretációk során az írót a szövegen keresztül jobban megérti, így önmagát háttérbe szorítja. Ez fokozatosság szempontjából a többszöri olvasást jelenti.

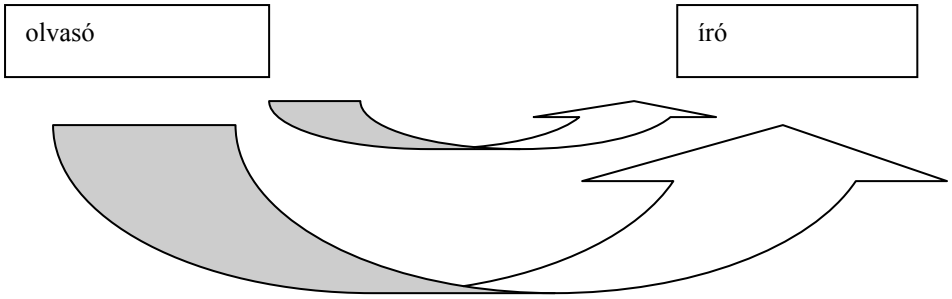

10. ábra

Benedetto Croce (Croce 1987: 241–315) szerint az interpretáció tökéletes megvalósulása az lenne, ha a befogadó és az író is ugyanazt értené az irodalmi szövegen. Ez a megvalósulás azt feltételezné, hogy csupán egyféle jelentés létezik, és így minden egyes befogadó ugyanazt konceptualizálja az adott szövegen. Ezt támasztja alá az alábbi (11.) ábra is, miszerint az irodalmi szöveg tökéletes interpretációja az lenne, ha a befogadó és az „író" szerinti („eredeti") jelentés tökéletesen lefednék egymást. Croce kiindulópontja kizárta az egyéni értelmezés lehetőségét, vagyis azt, hogy az értelmezésnek több variánsa is lenne. Azonban ez nem azt jelenti, hogy elgondolásával le kellene számolni, hanem, hogy úgy kell elgondolni, mint lehetséges értelmezések egyikét. Bár nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az „eredeti jelentésnek" soha nem lesz egyetlen befogadó sem birtokosa. Mégis ez az „eredeti jelentés" reprezentálódik a hagyományokban, a közösségi gondolkodásban.

Az értelmezésnek egyféle konstrukciója valósulna meg a croce-i elgondolás szerint, amely részben párhuzamba vonható a generatív nyelvészet azon nézetével, miszerint a nyelv be van huzalozva az emberi elmében (Chomsky 1999; É. Kiss 2006). Így az emberi elmében megvan az a tulajdonság, hogy szabályt alkosson, és így meg tudja alkotni a „tökéletes" mondatot. Természetesen létezhetne olyan eset, amikor azt lehetne mondani, hogy a megértés „egyféléhez" közelít, viszont teljesen egyformává sohasem válhatna.

Ez „egybecseng" Derrida elgondolásával: hogy „mindig csak egyetlen nyelvet beszélünk… (igen, de) soha nem egyetlen nyelvet beszélünk…"(Derrida 1996: 21). Eszerint jelentésnek mindig teljesen azonosnak kellene lennie. Azonban így nem kerülne elő az egyéni elgondolás, és a másik nyelve mindig idegen maradna. Ez azt a paradox helyzetet implikálná, hogy az egyének nyelvei nem kerülnének metszéspontba még akkor sem, ha azt feltételezzük, hogy egy nyelvet beszélünk és tudunk. A két álláspont azért is került így szorosan egymás mellé, mert egyrészről mintha azonosság, másrészről egy éles szembenállás mutatkozna meg. A művészetet Croce egynek tekinttette az esztétikai kiindulópontú írásában, mely alatt azt kell érteni, hogy a különféle művészeti kategóriákat nem kell élesen szétválasztani, hanem egy rendszerként kell elemezni. A költészetet külön kiemelve hasonlítja össze az egyéb művészeti ágakkal. (Croce 1987)

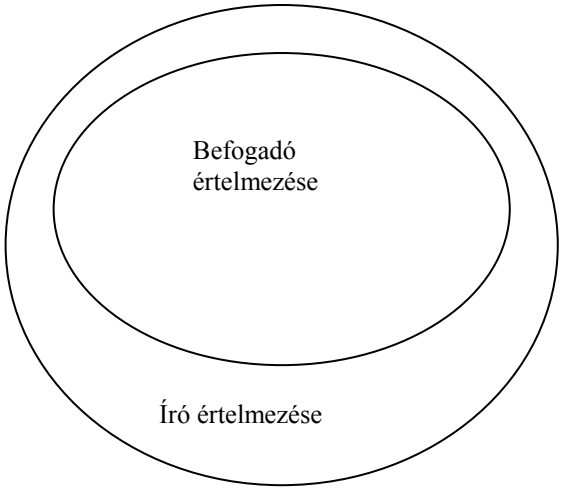

11. ábra: Az értelmezések „azonossága”?! (Croce alapján)

Gadamer (1984) a megértés azon aspektusát helyezte előtérbe, miszerint az értelmezések kapcsán a múlt (,melyet az író horizontjaként is azonosítható) egybeolvad a jelen értelmező horizontjával. A német hermeneutikus a nyelvet teszi a vizsgálat tárgyává, az írott és a beszélt nyelv közt nem téve különbséget. Kiindulópontja, hogy a gondolt dolgot kell, hogy megértése az egyén. A nyelv a dolgok tevékenysége (Gadamer 1984: 329). Számos ponton összekapcsolható a kognitív szemantikával: az egyén bár önállóan érti, értelmezi a szöveget, azonban sohasem válik a kollektíván kívülivé. A megértés folyamatát a beszélgetés képviseli a mindennapi szituációkban (Gadamer 1984: 270), amely a fizikai világnak szoros része; míg az irodalom esetében „csak” a szövegek képviselik a megértést (nincsen jelen a beszélőpartner, aki a figyelem konkrét szituációra való irányítását segítené például: gesztusokkal). A megértést nemcsak a jelek cseréjén, az információforgalmazáson kell érteni (Kulcsár Szabó 2004: 28), hanem hozzá kell csatolni a jelentés feldolgozását, amely az irodalmi művekben kitüntetett helyet kap. Az írásos művek „gyengeségének” tarthatnák, véli Gadamer – Platón alapján – (Gadamer 1984: 275), hogy a másik „fizikailag” nem látható. A nyelvet a dolgok tevékenységeként is lehet definiálni, aminek az alappillére a gondolkodás (Gadamer 1984: 329), ezért nem kell élesen vett határvonalat húzni a mindennapi és az irodalmi nyelv között. A nyelviség összetartozó aspektusában az értelem mozgása és annak szubjektív tükröződése konstruálódik meg. Az én és a világ nyelvében eredetileg összetartozó, amely szoros összefüggésben áll a nyelv kognitív és társas értelmezésével. A nyelv így egy olyan „szimbólum”, amely nem egy különálló rendszert alkot, hanem erősíti azt a koncepciót, hogy a nyelv csak az aktuális közegben, kontextusban érthető meg.

Az irodalom, mint pszichikai áthelyeződés is felfogható, vagyis az individuum áthelyezkedik a másik nézőpontjába. A nyelv perspektivált, ezért a befogadó a grammatikai horgonyok segítségével végrehajtja a megértést és az alapján értelmezi a szöveget. Ez az áthelyeződés nem okoz különösebb mentális gondot a befogadónak, amit pszichológiailag (mint empátia) és nyelvileg is magyarázhatunk (ami az előbbivel szoros összefüggésben áll). Az intencionalitás: „az általános kifejezés minden olyan formára, melyek által az elme a világ objektumaira és tényállásaira irányulhat, vagy szólhat róluk" (Searle 2000: 89). Az intenció és a tudat szoros összefüggésben állnak egymással, a nyelv pedig ezek leképezésének fogható fel. Az elme alakítja a nyelven keresztül az egyes intenciókat. Minden egyén, így minden elme egyrészről azonosan (vannak olyan egyetemes, közösségi összetevők, amik ugyanolyan módon működnek minden egyes egyénnél például: a magyar nyelvben a deixis szerepe), másrészről különböző módon hajtja ezt végre (minden egyén az adott nyelvi közösségen belül más-más nézőpontból hajtja végre az adott esemény leírását). Amikor az irodalommal kapcsolatba kerül a befogadó nemcsak a saját nézőpontja érvényesül, hanem az irodalom is hat rá. Az irodalmat a líra esetében vehetjük pszichikai áthelyeződésnek, amikor az egyén a szemantikai szerkezetek révén beleképzeli magát az adott műbe.

„Ez az, ami a megértést, mint történést meghatározza." (Gadamer 1984: 327). Hangsúlyozza, hogy párbeszédbe kell lépni a befogadónak az adott szöveggel, és mindig készen kell arra állnia, hogy a szöveg felé kérdéseket tegyen fel. Ezzel mintegy arra is utal Gadamer, hogy a befogadónak mindig érdekeltté kell válnia, amikor egy szöveget olvas. A jelentésstruktúra is a szerint alakul, változik, ahogyan azt az adott befogadó értelmezi.

Az mű felfogható egy játéknak (Gadamer 1984), amelyben a játékosokat megnyilatkozóként és befogadóként lehet azonosítani. A mű szimbólumként is értelmezhető (Heidegger 1988: 37), amely felfogható a valóság (mind a fikció, mind a való) allegóriájaként. Azonban a nyelv nem csupán olyan dologgá artikulálódik, ami csak közvetít, és rámutat az eredeti dologra, hanem rávilágít arra, amit jelképezni akar. Ebben áll a műalkotás sokszor megfoghatatlannak tűnő léte, miszerint a nyelv által, (de inkább a nyelvvel) egy olyan világba kerül a befogadó, amelyet a saját tapasztalata révén sorról sorra haladva konstruál meg. Ez egyfajta elidegenedést is eredményez, segít abban, hogy a mentális ágens úgy is tudja értelmezni a művet, hogy arra nem aktív, hanem passzív viszonyban tekint. Vagyis, amikor valaki(k) játszik(anak) és a befogadó látja ezt , akkor tudja ezt a szituációt azonosítani, még ha nem is vesz részt benne.(Bár érdekes külön megvizsgálni, hogy az azonosulás, a megértés milyen módon, milyen fokon valósul meg). A műről is feltételezhető, hogy vannak olyan információjegyei, amely alapján azonosításra kerülhet.

A játék kapcsán meg kell említeni, hogy van, amikor egyedül, van, amikor párosan (csoportosan) folyik a játék, így amikor az irodalmi szövegeket, szövegtípusokat is kategorizáljuk, lehet ez is egy szempont. Ez alatt a következőt kell érteni: az egyszemélyes játék képviseli a lírai alkotások azon részét, amikor a lírai én elfordul a tényleges befogadótól (aposztrophé) és másra irányítja a figyelmét. Természetesen ezt sem lehet a szó legszorosabb értelében vett egyszemélyes befogadásnak venni, mert ebben az esetben is létrejön egyfajta megnyilatkozó-befogadó séma, azonban a befogadó helyét más foglal el. A páros, vagy csoportos játék az irodalmi művekben azt jeleníti meg, ahogyan a megnyilatkozó (író) és a befogadó(k) között aktualizálódik a mű. Az alábbi ábra (12.) azt reprezentálja, hogy a befogadó a műre fókuszál elsősorban, célja annak megértése. Az ábrán ezért is mutat a nyíl csak a mű felé; másrészről a középen elhelyezkedő nyilak arra asszociálnak, hogy a művön keresztül ha nem is nagy mértékben, de a megnyilatkozóval is kapcsolatba kerül a befogadó. A megnyilatkozó felől a szaggatott nyíl azt közvetíti, hogy az írónak egyik célja, hogy valaki olvassa, megértése, amit írt. Ez nagyon egyszerű oknak tűnhet, azonban a műalkotás eredetével szoros összefüggésben áll; mindemellett másik oknak az állapítható meg: hogy a műalkotás eredetileg „csak” az írójával állt szoros összefüggésben. Azonban, amikor már kész a mű a megnyilatkozó író átváltozik befogadóvá. A mű így egy dialektikus rendszerként válik értelmezhetővé, miszerint ahhoz, hogy a mű jelenvalóvá váljon, mindig párbeszédes szituációba kell elhelyezkednie.

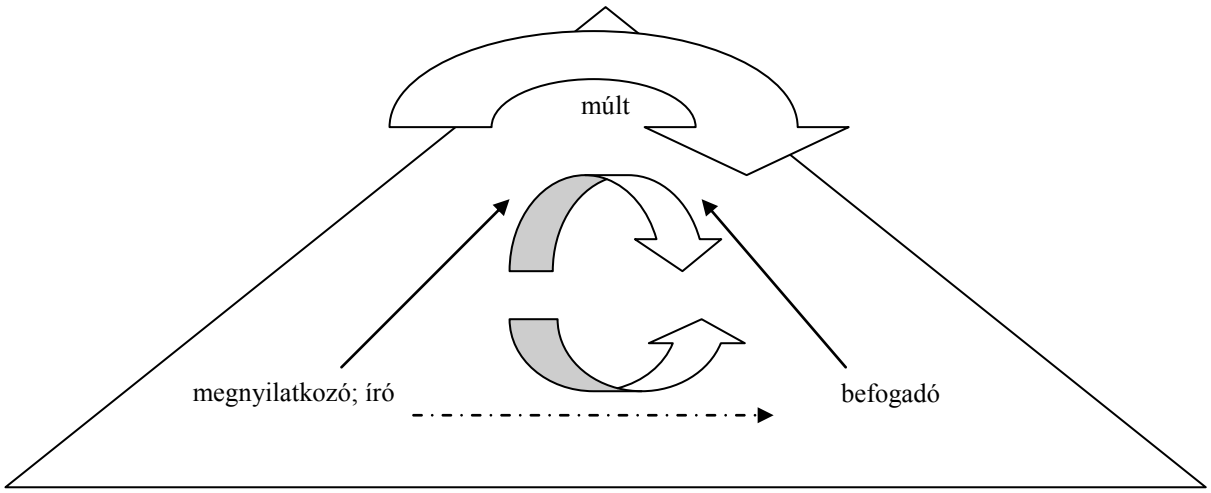

12. ábra: A mű szerepe az irodalmi nyelvi megismerésében

A mű egyidejűségét a befogadó olvasási jelene implikálja. Minden irodalmi mű csak a jelenben válik létezővé, mert a művek, amíg nem kerülnek olvasásra, jelentésük sem lép működésbe. A jelenben (az itt és mosttal) válik minden jelentés érthetővé, akkor nyeri el

aktuális funkcióját. Gadamer elgondolása összeegyezhető a kognitív szemantika jelentésmátrixával és a fókuszával (Langacker 1987, 2008; Tolcsvai Nagy 2011). Az irodalmi szövegekben az egyes jelentés-összetevők diszkurzív viszonyba kerülnek a befogadó által. Ez alapján egy kétoldalú relációként lehet felfogni a diskurzust, mert a mű és a befogadó kerül szoros kapcsolatba. Azonban ez a leegyszerűsítés nem igaz, mert beágyazott diskurzusban megjelenik az író is, vagyis másképpen fogalmazva a nyelvi megismerés hármas felfogásában (Tomasello 2002; Tátrai 2011) értelmeződik. A diskurzusban, ha az író megjelenik, a fókuszpont a műről áthelyeződik rá. Vagyis a befogadó a mű (, mint közös figyelmi jelent) központi szerepéről arra helyezi a hangsúlyt, aki írta. Ez azonban nem profillája azt, hogy az író szerepébe képzeli magát a befogadó (bár voltak, vannak ilyen irányú törekvések), hanem mintegy kiegészíti az „addig ismert" jelentést. A kontextus „megnyilatkozás kommunikációs körülményeivel kapcsolatos rendszere és ezen ismeretek alkalmazásának folyamata" (Tátrai 2006: 84).

Mű soha nem csak művészeti célú, bár sokszor beszorítódik abba a kategóriába, hogy „csak" akként értelmezze a befogadó. Ez alatt az kell érteni, hogy elsődleges szerepben hangsúlyozásra kerül az esztétikum, szemben az egyéb funkciókkal: például valamilyen szimbólumrendszer megfejtése.

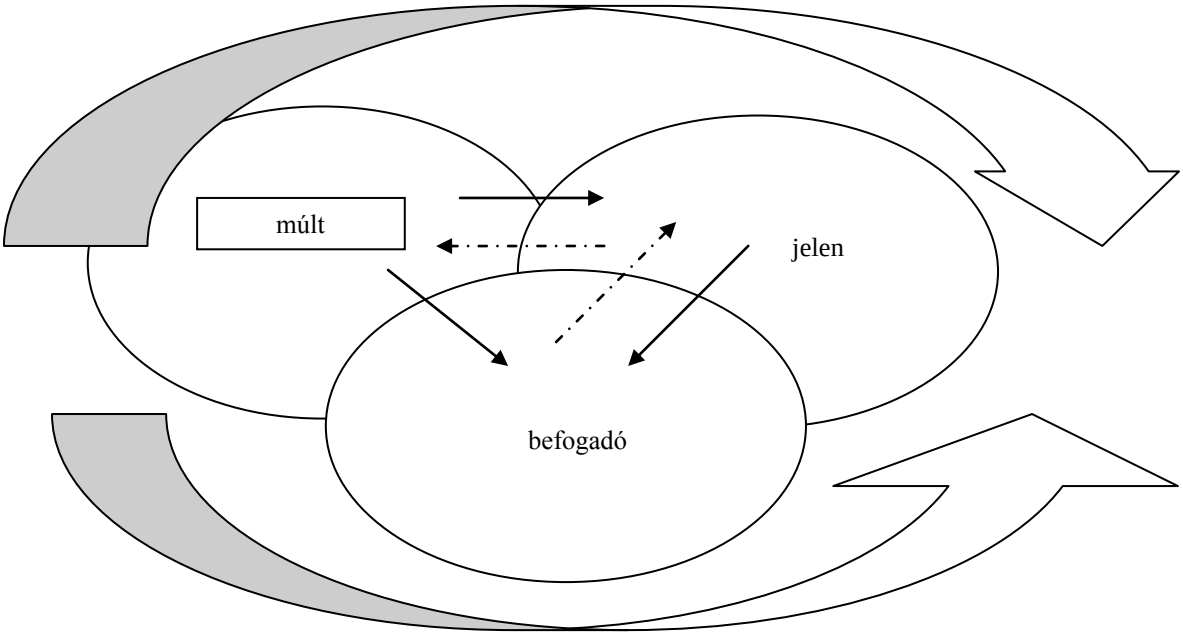

13. ábra: A horizontok összeolvadása

Jauss (1999) szerint az olvasatok egy hármas fokozat szerint valósulnak meg: esztétikai[15] ; retrospektív; és történeti olvasatot különböztet meg. Minden olvasat, mint egy-egy lépcső fogható fel, amelyek egymásból következnek, egyik olvasat következik a másikból, vagyis ráépülnek egymásra. Az ábra (14.) azt mutatja be, hogy az olvasatok hogyan függnek össze egymással: az ábra bal oldali része Jauss koncepcióját követve az olvasatok egymás utániságát reprezentálja, az első olvasat nyomán a befogadó retrospektív olvasatot hajt végre, majd ezeknek tekintetében tudja a befogadó történeti olvasatot végrehajtani. Azonban a kognitív nyelvészet alapján az olvasatokat nem egymás utáninak kell felfogni, hanem párhuzamosan együttműködőnek kell elgondolni. Mert az első olvasatot is már számos tényező befolyásolja, így sohasem tud a befogadó úgy közelíteni egy irodalmi műhöz, mintha az adott kategóriáról nem rendelkezne ismeretekkel: így történeti hagyományokat is részben ismeri az olvasó. Így például: amikor egy vershez közelít az olvasó, már tudja, mire számít. Jobb oldali ábra azt reprezentálja, hogy az olvasatok hogyan hatnak egymásra: az első, második, harmadik olvasat erősíti a megértést. Az első olvasatból Jauss a formai szempontokat emeli ki, mindemellett az érzéseket számítja még ide. A retrospektív olvasat az esztétikai olvasat komponenseinek jelentéseit kiegészíti. A történeti olvasat minden kortárs véleményt, és értelmezést magában foglal. Az olvasat szoros összefüggésben áll a horizontokkal, amelyeknek különféle „formái” vannak. Így mindig számolni kell azzal, hogy ha egy szöveggel találkozik a befogadó, akkor a másság, az idegenség horizontját éli meg. Azonban ez a horizont, csak addig zárt, amíg nem kerül kapcsolatba az olvasó a szöveggel, ami sorról sorra alakítja az értelmezést. Ez azt jelenti, hogy a jelentés nemcsak egyszeri módon konstruálódik meg, hanem a folyamatos olvasatok nyomán épül fel, melyek az egyes értelmezéseket is magában foglalja. A szöveg mindig a befogadás folyamatában konstruálódik, az egyes olvasatok átfedése révén alakul, formálódik. A horizont, a látóhatár (Jauss 1999: 274) kiemeli a tudás, az ismeret azon részét, amellyel az egyén rendelkezik. Azt a történetiséget, amit Gadamer még távolibbnak tart, azt Jauss központi szerepben határozza meg. Ezért válnak az egyes olvasatok, az egyes értelmezések a befogadó segítségre. Azonban nem is lehet, de nem is kell egy superreader olvasót feltételezni, mert ilyen „véglet” nincsen.

Az olvasó (Szegedy-Maszák 1998: 9-10) a szöveg értelmezésekor a nézőpont átstrukturálódását hajtja végre, amely azonban csak úgy jöhet létre, hogy az egyik értelmezői álláspontból a másikba helyezkedik át. Ez egy mentális áthelyeződést asszociál, amely

[15] Jauss munkáiban kitüntetett szerepet kap az esztétikum, ezzel szemben Gadamer értelmezésében ennek nincs akkora jelentősége. Sőt szerinte inkább negatív irányba befolyásolja az értelmezést. Így például, amikor egy kép kerül elemzésre, (pl.: portré) nem fontos, hogy milyen az esztétikai hatása, mert nem azt kell nézni, hogy hogyan „hat” esztétikailag a befogadóra a mű, hanem azt kell nézni, hogy mi az, amit ábrázol.

azonban nem „teljes” mértékben, csak részben valósul meg. Ez alatt azt kell érteni, hogy a szövegolvasásakor a befogadó átlép a fikció világába, és annak részese lesz. Ez az intencionalitással magyarázható (Ricoeur 1998): az egyén figyelme a dologra (a műre) irányul, amely szerint „megismeri” a szöveg megnyilatkozóját.

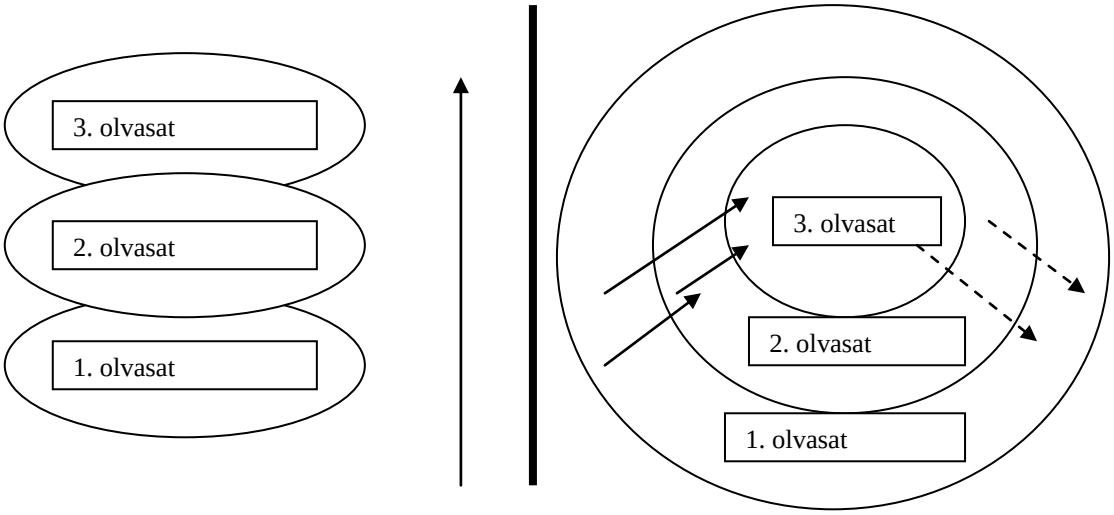

14. ábra Az olvasatok összefüggései Jauss (1999) alapján

Ricoeur (1998) a „hermenutikát a fenomenológiába oltja”; így a létnek a kérdése lesz a mű értelmezése, amelynek meg kell találnia a jelenvalóban az utat. Az itt jelenvalót (Heidegger alapján) kell értelmezni, azt hogy az egyén mit ért meg a létezésből. És, hogy mi módon kapcsolható ez össze a kognitív nyelvészettel? A kognitív szemantika az emberi gondolkodásból indul ki, amely a létértelmezésnek egyik alapvető feltétele. A nyelven keresztül képes az ember megérteni, feldolgozni és „továbbadni” a világról való tudást, és tükrözni azt a világlátást, amit elgondol. A dolog a nyelvben értődik meg (fenomén), így a nyelv egy szimbólummá válik, szimbóluma lesz a létnek, a gondolkodásnak. A nyelv szimbóluma a létnek, ami mindig itt és most reprezentálódik, és adott pillanatban írható le. A lét csak a nyelvben válik érthetővé, megismerhetővé. A nyelv a lét leképezése, melynek funkcióin keresztül érti meg, dolgozza fel az emberi elme a világ eseményeit. A világ, a létezés és a nyelv Ricoeur gondolatmenetében eggyé válik, ami egy fokozat alapján valósul meg különböző színtereken (szemantikai, reflexió, és egzisztenciális szinten). A jelentés „felülemelkedik” a grammatikai szinten, és a szemantikai szerkezet lesz elsődleges, ami az ismeret, az interpretáció kiindulópontjául szolgál. Az interpretációt a szimbólumok és a grammatikai komponensek összetettsége adja. Az egyén egy önmegértést valósít meg azon

keresztül, hogy a többértelmű szövegek mezejére lép. Az alábbi ábra (15.) azt reprezentálja, hogy a befogadónak át kell hidalnia azt a távolságot, ami közte és a szöveg közt létrejön (itt az időbeli távolságra kell gondolni), azonban a befogadó ezt könnyen végrehajtja. Az egyén a másik által érti meg önmagát, a másik által kerül közelebb az énhez, és így valósul meg az önmegértés. Ricoeur figyelmen kívül hagyja a megnyilatkozót, és egy tükörképpé degradálja, amely a nyelv, mint az önmegértés és a megismerés eszközévévé válik. A létezés ez által válik bizonyíthatóvá, hogy a nyelvi megismerési csatornán végighaladva eljuthat az egyes egyén az egzisztenciához. A hermeneutika nem egy megismerési, hanem a létezési mód ebben az értelmezésben. A nyelvnek lesz kitüntetett szerepe, mert azon keresztül kerül értelmezésre, megértésre a világ, és válik feldolgozhatóvá. A nyelvi tapasztalásban válik követhetővé, és másik számára megismerhetővé az, amit az egyén a világról gondol. Az ábra (15.) arra hívja fel a figyelmet, hogy az én a másik által érthető meg (Ricoeur 1998), (azonban az én egyes esetben egyenlő a másikkal: az én, aki befejezte a szövegalkotást, is másikká válik)
A dolog, a szöveg már azelőtt is létezik/létezett mielőtt az egyén azzal kapcsolatba lép. Az egyén tudatában viszont, mint közös figyelmi jelenet csak abban a pillanatban konstruálódik meg, amikor arra a figyelem ráirányul. Létezés és hermeneutika így is felfogható: az ember, akkor fog fel valamit létezőnek, amikor azt tapasztalja az olvasás által.

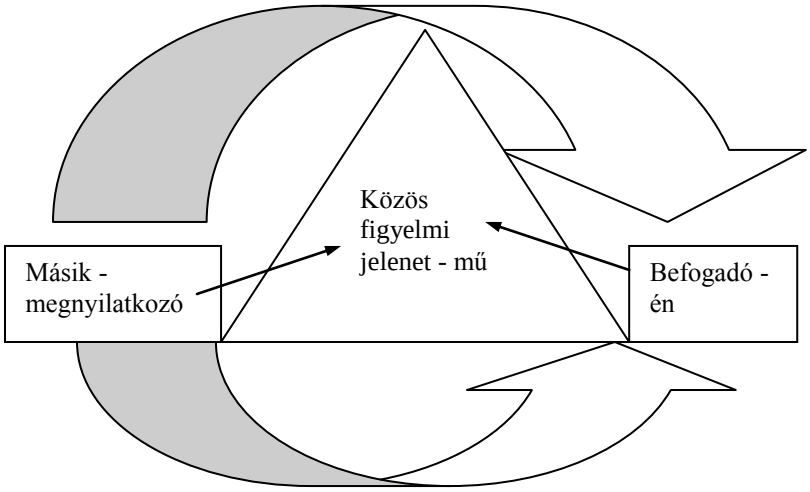

15. ábra: Hermeneutika és a kognitív modell

Iser (1996, 2001) a fiktív és a valós tényekkel megtámogatott szövegvilág közt azt feltételezte, hogy kell lennie egy harmadik világnak is: és ez lenne szerinte az imaginárius tér. A valós az, ami a tényekkel, a valódival áll kapcsolatban, és egy külső referense van. A fikció pedig az, ami ennek ellentéteként feleltethető meg. Azonban az irodalmi szöveg nem csupán a

fikció „terméke”, vagyis téves az a feltételezés, hogy a fikcionális szöveg csak fikció, amely valóságtól mentes (Iser 2001)[16]. Ezért a kettőség helyett egy hármasságot kell feltételezni. A fikcióképző aktus az, ami megteremti a valósággal a kapcsolatot, ami egy jelként reprezentálódik. Az imaginárius pedig formaként jeleníti ezt meg, amely a befogadó számára teszi hozzáérthetővé.

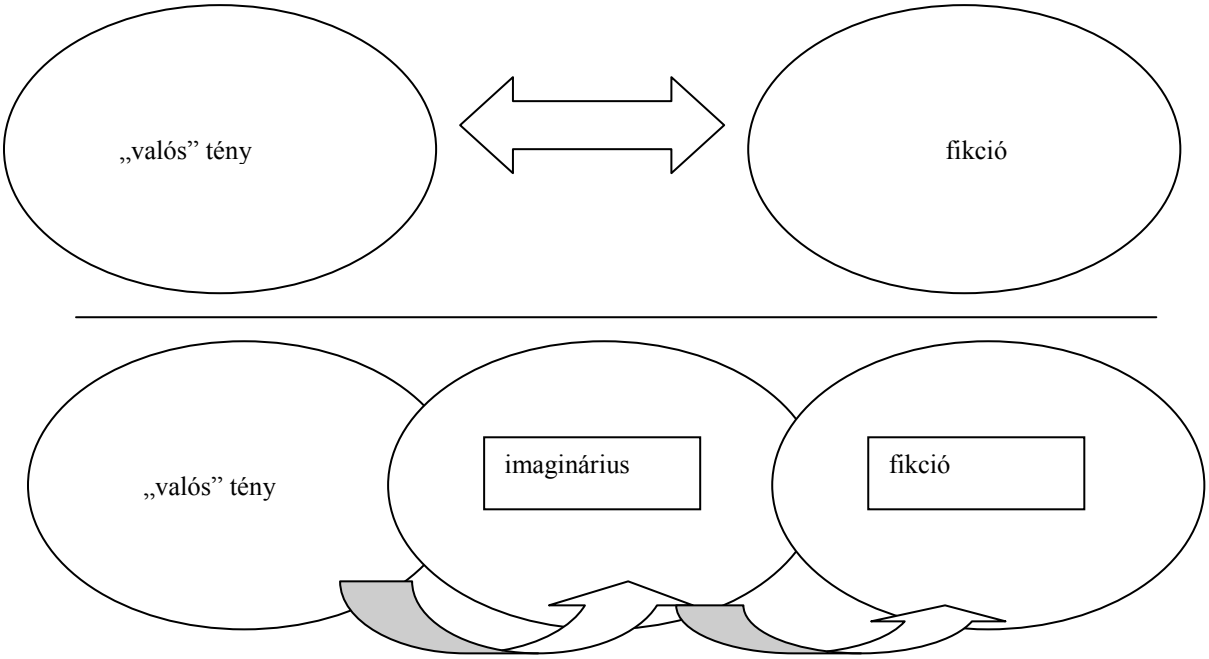

16. ábra: A fikció elhelyezkedése Iser alapján

Az irodalmi szöveg az író munkájának eredménye, ami a szerző sajátos világáról tesz tanúbizonyságot. Azonban ez nem azt jelenti, hogy a befogadónak azzal kéne azonosulnia, vagy azzal kéne „csak” kapcsolatba kerülnie, amit az író üzenni akar. Ha így tekintenénk az irodalmi szövegre, akkor csupán az író gondolatmenetét értenénk meg. Azt lehet mondani, hogy szöveg egyfajta vonatkozási mezőként funkcionál, amelyet a kognitív szemantika előtér/háttér applikációjával hozható párhuzamba. Azt, amit éppen megért a befogadó, amit éppen aktualizál az lesz számára, ami előtérbe kerül. Amik a vonatkozási mezőbe lépnek azok nem fiktívek (ez összefüggésben áll a kognitív szemantika azon gondolatmenetével, hogy a mindennapi nyelv és az irodalmi nyelv nem egy élesen szétváló rendszert mutat), mert ugyanolyan „alkotóelemekből” épülnek fel, mint a „mindennapi” szövegek. Azonban a fikcióképző aktus révén válnak fikcióvá, a fikcióaktus részeivé, így ez a folyamat eseményjellegűvé válik. Iser ezeket az aktusokat egy hármas jellegben osztja fel:

- szelekció

[16] Ez Iser szerint közhely.

- kombináció
- önfeltárás

A szelekció (Iser 1996: 60–62; Iser 2001: 27–28) a szöveg intencionalitását teremti meg, vagyis magában a szövegben válik felismerhetővé a szöveg „üzenete”. Az imaginárius hasznosíthatóvá teszi, így a szerzői szándék nem is válik fontossá. Már nem azt kutatja az olvasó, hogy az író mit akar mondani, hanem, hogy a szöveg mit közvetít. A kiválasztás ily módon jelöli ki a szöveg határait, a vonatkozási mezőkkel együtt. A kombináció a szavak és a jelentés kapcsolatára utalnak, melyek szintén egy határlépést jelentenének. Ez egy viszonyítási alap, amely azt példázza, hogy a kifejezés és a megjelenítés szoros összefüggésben áll egymással (Iser 1996: 32). Ebben az esetben találkozunk a figuratív nyelvhasználattal, amikor az egyén számára érthetővé válik ez a nyelvezet. Azt lehet mondani, hogy a figuratív nyelvezetnek is van egyfajta szabályrendszere, amely azt implikálja, hogy a befogadó is egyfajta attitűddel viszonyul az irodalmi fikcióhoz. Az önfeltárás jelenti a szerző és az olvasó közti szerződést (vö. Derrida), mert a befogadó is tudja, hogy a fikcionális szöveggel van dolga, ezért magatartásán változtat. „Mintha konstrukció” arra világít rá, hogy ez a valóság más valóság, amely idézőjelbe teszi a mindennapi valóságot. Az önfeltárás, mely a művet „mintha konstrukcióban” és a viszonyítási mező kapcsolatában látja.

A teljesség igénye nélkül ebben a fejezetben a hermeneutika került áttekintésre, azon elgondolásai, melyek a kognitív nyelvészettel kapcsolatba hozhatóak. Erre a metszéspontra azért is nyílik mód, mert a hermeneutika a nyelvet tekinti megértés, a megismerés közegének, amely a kognitív nyelvészetnek is egyik előfeltevése.

Fentiekből kitűnik, hogy a hermeneutika a nyelvre tekint elsődlegesen, mert a nyelv a megismerés eszköze és közege is. A megértés a nyelven keresztül történik, amely az adott pillanatban a használatban valósul meg.

3.2 Kognitív szemantika, poétika

A kognitív poétika (és szemantika) első fontos állomásának Lakoff – Johnson munkája (Lakoff – Johnson 1980) tekinthető, melyben a metafora alakulását vizsgálják a mindennapi és az irodalmi nyelvben. Ezután számos esetben került vizsgálati tárggyá az irodalmi aspektus, mint például a figuratív nyelvezet, vagy a gestalt (Vandaele – Brone 2009: 2). Az

irodalmi „figurációk”(rím, alliteráció) nemcsak díszítésre szolgálnak, hanem a jelentésképzésben betöltött szerepük miatt is fontosak lesznek.

A kognitív nyelvészet az emberi kognicióból indul ki, amely a humán viselkedés (Kertész 2005: 73) legösszetettebb része. Ez a nyelvhasználatban reprezentálódik. Így a nyelv egy olyan összetett rendszer, amely megjeleníti a gondolás és kultúra összefüggéseit. A kognitív nyelvészet kiindulópontja az emberi kogníció, amely a tapasztalatra helyezi a hangsúlyt; vizsgálja, hogy az ember milyen módon, hogyan ismeri meg a világot. Sokszor a nyelvi közlések egyértelműnek tűnnek, azonban fontos, hogy ennek a „tartalomnak” mögé lássunk. A nyelv, a gondolkodás és a kultúra szoros összefüggésben áll egymással, ezért minden szöveg reprezentálja az egyéni és a hagyományozott közösségi tudást (nyelvspecifikum – Langacker 1987: 2, Tomasello 2002). A szemantikai szerkezetek elsődlegességét hangsúlyozza a kognitív szemantika, szemben/párhuzamban a velünk „öröklött nyelvvel” (generatív nyelvészet - vö.: Chomsky 1999).

Az egyes egyén az adott konceptualizációban valósítja meg, használja a nyelvet (Kövecses – Benczes 2010: 213), így Langacker alapján azt lehet mondani, hogy a gondolkodás és a beszéd pillanata nem különböztethető meg egymástól: beszélve gondolkozunk, gondolkozva beszélünk. Természetesen ezt nem ilyen leegyszerűsítő koncepció, azonban kifejezi mindazt, amit az egyén nyelvhasználatát alakítja. A beszéd és a gondolkodás szétválaszthatatlanságát jeleníti meg a nyelv, amely annak a ténynek a fontosságát emeli ki, hogy a szemantikai „szerkezetek” nem választhatóak el a gondolkodás kialakulásától. Kiemelendő, hogy az írott szöveg ebben az elgondolásban nem szerepel.

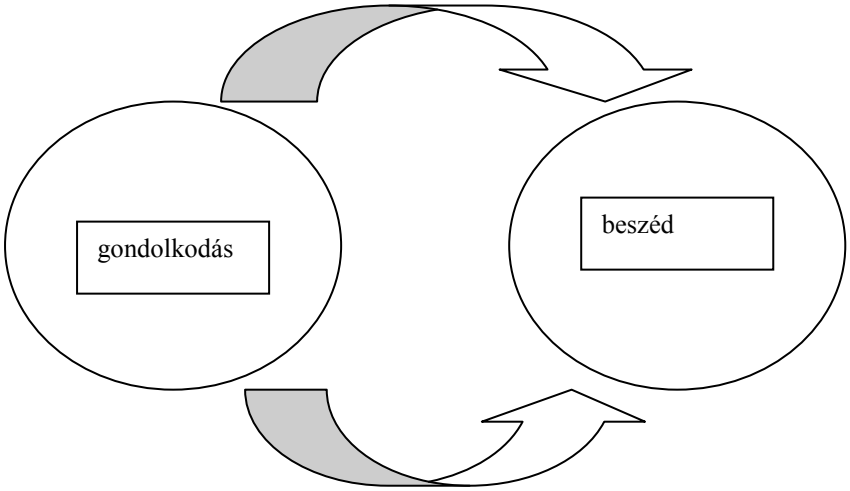

17. ábra: A beszédre való hatás

Az esztétikai olvasat így nem azt jelenti, hogy egy entitás objektív alkalmazását értelmeznénk újra, hanem így a műalkotás a nyelvi szimbólumok perspektivikusságának egy reprezentásává válik (Tomasello 1998; Tátrai 2011). Vagyis így a műalkotás a nyelvi megkonstruálás egyik lehetséges módjává alakul.

A kognitív szemantika oly módon szintetizál, hogy ugyanolyan hangsúlyt kap benne az empíria és az elmélet. Illetve a kognitív poétika újdonsága az is, hogy a korábbi eredményeket felhasználja, újraértelmezi, és eközben határozza meg az irodalmi kategóriákat. Ez utóbbi azért is fontos, mert kezdeményezi az irodalomtudománnyal való párbeszédet, segítve ezzel az új elgondolásokat.

A kognitív poétika a kognitív elgondolás alapján értelmezi az egyes szövegeket, hogy azok, hogyan manifesztálódnak (Louwerse – Van Peer 2009: 430). A kognitív poétika kiindulópontja a retorikai alakzatok használatalapúsága, azonban ez csak a nyelvhasználatságra utal.

3.3 A metszéspont": hermeneutika és a kognitív szemantika találkozása

Mit ad a megéréshez a kognitív szemantika és hermeneutika találkozása? A korábbi nyelvészeti irányzatok a logikára, a kiszámolhatóságra, és a szerkezetre helyezték a hangsúlyt (Saussaure; Chomsky és az öt követő tanítványok, irányzatok). A hermeneutika a filozófiában és az irodalomban jelent meg először, (mint kiindulási pont,) amik majd az irodalomtörténeti magyarázatok hosszú sorát alakították. A nyelvészeti iskolák között a funkció felé való elmozdulás/újrafelelevenítés új tendenciát reprezentált. A jelentés, a jelentésbeli funkció került az előtérbe (Givón 1984, 2001; Lakoff 1997; Langacker 1987, 1991), amely „nyitottá vált" a hermeneutikai kiindulópontokra, és így lehetőség nyílt a két tudományterület összeegyeztethetőségére. Azonban ez a metszéspont sokrétű, számos kategóriát, és alkategóriát foglal magában. A nyelv a megismerés közege, folyamatosan alakuló rendszer (Tolcsvai Nagy 2007: 257), amely a nézőpontok átfedését erősítik irodalom és a nyelvészet között. Ennek a fúziónak az eredményeit kívánja láttatni ez a dolgozat. Az elmélet mellett az empíria vált a funkcionális kognitív nyelvészet kiindulópontjává, amely a korábbi algoritmusokon, apriori (egy előzetesen kigondolt és kialakított) rendszerrel szemben egy a posteriori rendszerben vizsgálta a nyelvet. Ez az első metszéspont, mert a hermeneutika is funkciójában vizsgálja a befogadói kontextust, elemzi, hogy miképpen érti meg az olvasó az irodalmi műveket. A kognitív nyelvészet a szerkezetek megértésére, annak jelentéstani befogadására fókuszál (Tolcsvai Nagy 2012: 263), vizsgálja az egyes jelentéskapcsolatokat. Külön elemzi, hogy a jelentéstani alakulásában milyen szerepet tölt be az Én. Az Én, a Te és a Mi relációjában érthető meg, másképpen aktualizálódik, az írott szövegben, mind a beszédben.

Az iseri kombináció második szintje külön kiemeli a szemantikai egységet, ami abban nyilvánul meg, hogy a szövegen belül a vonatkozási mezők bizonyos formában rendeződnek el. A lírai én bizonyos sémák, csomópontokon (Iser 1996: 30-32) alapján képes rendezni a fikció szövegét, melynek kiindulási alapja a mindennapi diskurzus. De a lírai én csak úgy képes formálódni, ha előbb a szöveg „mögé kerül". A fikció és a mindennapi diskurzus nem attól válik különbözővé, hogy nyelvében mást használ hanem abban, ahogy a szöveg megteremti a valóság nyelvi világát. A valóság és a fikció nem külön nyelvi konstrukció, és

nem is egy más lét. De abban más, hogy jelenvalólét pillanatában másképpen konstruálódik meg, így a valóságok folyamán ezek reprezentálódnak a fikcionált szövegben (Iser 1996).

A mondat jelentésének vizsgálata (Ricoeur 2002: 140) a hermeneia feladata, amely alátámasztja azt a kognitív elképzelést miszerint a mondat olyan kijelentés, amely elemi jelenetet reprezentál. Ez az arisztotelészi hermeneia elképzelésével szemben áll, amely arra fókuszált, hogy a kijelentés/mondat tagadás vagy állítás, és így egy logikai elgondolás mentén alakulnak a mondataink.

A jelentésképzés a kognitív poétika és nyelvészet kiindulópontja, amely szorosan relációba hozható a hermeneutikai tapasztalattal. A hermeneutika a nyelvet elsődlegesen megismerés eszközének tekinti, ami szorosan összefügg a funkcionális nyelvészet azon elgondolásával, hogy megismerés közege a nyelv (Gadamer 1984; Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008). A horizontok összeolvadása és a befogadói attitűd számos ponton befolyásolhatja, újraértelmezheti a kognitív poétika elgondolásait.

A hermeneutika a szubjektív diskurzusra fókuszált elsődlegesen, hogy annak milyen történetisége ragadható meg, illetve, hogy a szöveg milyen hatással van a befogadóra. A kognitív elgondolás a nyelv használatára teszi a hangsúlyt, hogy az miképpen, hogyan épül fel. A kognitív nyelvészet és a hermeneutika metszéspontja a hermeneutikai tapasztalat oldaláról ragadható meg; vagyis a megértés mindig történeti jellegű folyamat, mert a szöveg úgy „bontakozik ki", hogy a befogadó előzetes elvárás horizontja (elsődleges elvárásai, elgondolásai) és a szöveg horizontja (történeti aspektusa) folyamatosan alakítják egymást (horizont-összeolvadás) (Gadamer 1984: 327).

3.4 A befogadói attitűd

A befogadó – laikus befogadó – „szakavatott" befogadó hármasságának megkülönböztetése azt reprezentálja, hogy nem kell egyenlőséget tenni az egyes egyének közt (Kulcsár-Szabó 2004). Az irodalom számos módon kerül olvasásra: mert van, amikor valaki csak saját kedvtelésére vagy csak az esztétikai élvezet miatt olvas; és van, amikor tudatosan irányítja a figyelmét arra, hogy most szépirodalomi szöveget olvas. Ilyen esetben szakavatott befogadóról beszélhetünk, aki több háttértudással rendelkezik az adott műfaji kategóriáról, mint a laikus olvasó. Ezért egyfajta centrum-periféria mentén (Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2011) kell elgondolnia a befogadói attitűdöt. (18. ábra)

A befogadó a saját tapasztalata révén alakítja ki az adott kategóriáról a (sematizált) tudásrendszerét (Eysenck – Keane 1997: 263-67), amelynek struktúrája nem hierarchikusan épül fel, hanem egymás mellé épülve. Ez alapján kitűnik, hogy bonyolult hálózatként működik a jelentés, amely számos jelentéssel van kapcsolatban, és komplex rendszerként kezd el funkcionálni. A jelentés egy olyan összetett tudásrendszer része, amely mátrixszerűen működik és az adott kontextusban, és mindig a „megfelelő" jelentés kerül funkcionális helyzetbe. Az irodalom egyrészről érzékelés, másrészről értelmezés. Az ember a jelentést elsődlegesen a testhez kötöttségéből kiindulva (embodiment) alakítja ki. Kell-e, hogy minden egyén eljusson a szakavatott olvasó szintjére? És egyáltalán el tud-e jutni minden olvasó arra a szintre, hogy superreaderként (vö.: Jauss) tudja értelmezni, elemezni a szöveget. Nem, mert akkor sérül a laikus olvasás, amelynek éppen pusztán az élvezet (Kulcsár-Szabó 2004), az esztétikum adja meg működését. Mindemellett nem feltételezhető, hogy létezne (még tudományos értelemben vett) „tökéletes" olvasó. Azonban ez a dolgozat nem is feltételezi, illetve nem is kívánja fenntartani azt az elgondolást, hogy létezne ilyen kifogástalan olvasás. Mert az ilyen olvasás csak partikulárisan képzelhető el, melyet a szocializáció (tanulás, nyelvi szocializáció, családi nevelés) folyamán sajátít el az ember.

18. ábra: A befogadói attitűd alakulásának centrum-periféria skálája

Az irodalomhoz való hozzáállás, mint séma képezhető el, amit a centrum – periféria mentén határozhatunk meg. Ez azt jelenti, hogy a prototipikus olvasó állna a középen a gyakorlott, majd a szakavatott (tudományos) olvasó pedig a periféria egyik szélén, míg a laikus olvasó a periféria másik szélén. Ez nem jelenti azt, hogy az értelmezések közt rangsort kéne felállítani, mert, ahogy a befogadók sem azonosak, úgy az értelmezések sem. A befogadó számos háttértudással bíró résztvevő, amely különböző fokon és értelmezésben „lát bele" a szövegbe.

A befogadó szempontjából ki kell emelni az újraértelmezés lehetőségét (Szegedy-Maszák 1995: 15), mi történik akkor, ha újra, vagy másképp olvassa el az adott irodalmi művet, mint korábban? Minden újraolvasásánál a befogadó figyelme részben másra irányul (itt számba lehet venni egyes pszichikai tényezőket is, amely a jelen pillanat olvasását

meghatározzák), más helyeződik a figyelem fókuszába. Ez a jelentések árnyaltabbá tételét, a korábban fel nem fedezett összefüggésrendszereket töltik be. Az időben levő egymásutániság is meghatározza az olvasást és a megértést.

Az olvasói magatartást olyan aspektusból is értelmezni kell, hogy az gyermekkorban hogyan és mi módon formálódik. A befogadói attitűdképzés egyik fontos állomása a gyermekkor (vö. Tomasello 2002; Pléh 2012). A jelentés tapasztalatból alakul ki, amely a gyermek kora nyelvi szocializáció során megtörténik. A gyermekek utánozzák a társas viselkedést, azokat a mintákat, melyek körülveszik. A kisgyermekek utánzásra való hajlamuk már korán kialakul, illetve ekkor elsajátítják azokat a konvenciókat, amelyeket a közösségi hagyományokban benne rejlik (Tomasello 2002: 171). A kultúra során adják át a felnőttek azokat az ismereteket, melyek a nyelvben reprezentálódnak. (tudás, stb.) A gyermekek így a nyelvi szimbólumokat elsajátítják, majd egyszerre megtanulják azt társasan működtetni (interszubjektívitás); és megfelelően alkalmazni az adott beszéd(szöveg)helyzethez (perspektivikusság) (Tomasello 2002: 223).

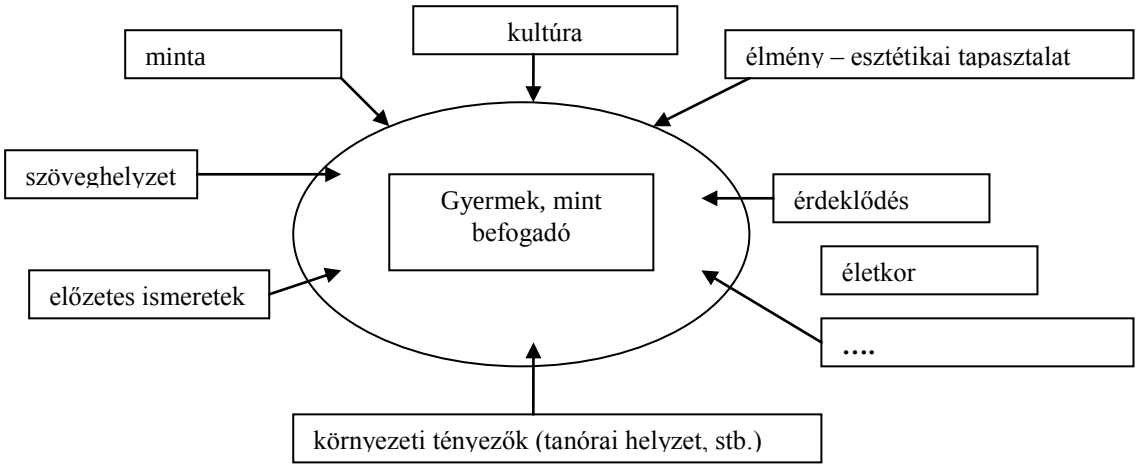

19. ábra: A gyermek – befogadó tudásrendszerének felépülése

A gyermeki tudásrendszert, - mint a fenti ábra (19) mutatja -, több komponens határozza meg, melyek a szocializáció, nyelvi szocializáció során fontos szerepet kapnak. A sémák mindig az adott megvalósulásban nyerik el funkciójukat, így a gyermekek is az adott helyzetben alakítják, formálják szövegeiket. Minden összetevő egy-egy szegmensét ragadja meg a befogadói tényezőknek, ami egy olyan mátrixát mutatja meg a tudásrendszernek, ami időről időre változik, átalakul. A gyermek befogadói-mentális kognitív képességére a társas környezet van a legnagyobb hatással: így az otthoni környezet, de még jobban az iskola. Az

ott szerzett tapasztalatokat, sémákat kezdi el alkalmazni későbbiekben. A befogadó – gyermekek nem azonosan értenek meg egy-egy irodalmi szöveget, mert mindenképpen saját tapasztalataik alakítják; kérdés, hogy egy költeményt félreérthetünk-e vagy csak másként konstruálnak újra. Ez összefüggésben van azzal, hogy a gyermekek már kora gyerekkorban nagy érdeklődéssel fordulnak a líra felé, és könnyen megértik, elsajátítják őket. Ezt azonban interpretálják egyéb összetevők is, mint például hangzás, ritmus, elég, ha csak azokra a gyermekmondókákra gondolunk, melyeket kora gyerekkorban hallunk. (későbbiekben dalszövegek).

Más aspektusból vizsgálva a befogadói attitűdöt fontos látni annak a diszkurzív tulajdonságait. A mindennapi beszélgetések egy adott szituációban „szemtől szembe" alakulnak ki, így a mondatok is beágyazottá válnak az adott szituációba, közös figyelmi jelenetbe. A diskurzusvilág (tartalmazza a megértett és feldolgozott tapasztalat- és tudáselemeket) „a társas megismerésnek az összetett viszonyrendszere, amely magában foglalja a közös figyelmi jelenetet" (Tátrai 2011: 209), amely hozzáférhetővé teszi, segít megérteni, feldolgozni az adott jelenetet és annak relációit. A közös figyelmi jelenet az, amelyre a másik entitás figyelmét irányítjuk, megvalósulása a befogadó és a megnyilatkozó kapcsolatba lépésével történik meg. Ennek hozadékaképpen konstruálódik meg a referenciális jelenet, amely segít feldolgozni az adott jelenet, mind nyelvileg, mind mentálisan (Tátrai 2011: 31-33; Tomasello 2002).

A diskurzus felépülése a következő:

- megnyilatkozó
- befogadó
- közös figyelmi jelenet

Összegezve a fentieket a hármas felépülés a következő: a megnyilatkozó, a befogadó, és a mű (a közös figyelmi jelenet megjelenítője). És ezek mutatják meg, hogy a nyelv mi módon kap értelmezést. A líra esetében (is) feltételezhető egy ilyen hármasság (Tomasello 2002; Tátrai 2011), ami az író, a mű, és a befogadó szempontjában fedezhető fel. Az irodalmi szövegek megértésének kulcsát a diskurzusvilág „másfajta" felépülésében kell keresni. A diskurzusvilágban a beszélők interszubjektív kontextusban vesznek részt, figyelmük az adott referenciális jelenetre irányul (Tátrai 2011: 31), míg a szépirodalmi diskurzusokban elsődlegesen a mű reprezentálja ezt a funkciót (Gadamer 1984). A reális világ az, amely a

mindennapi szöveg és azon belül a mondat megértését képviseli, a fiktív pedig az, ami az irodalmi szöveg és azon belüli mondat feldolgozást jellemzi (Iser 1997: 55). Az ábra (20.) a fikció jellemzőit mutatja be (ezt bemutató ábra a szerző saját elgondolása), miszerint a közös figyelmi jeleneten belül a mű lesz az, amely a referenciális jelenet szerepét „átveszi" (Tátrai 2011: 149). Az irodalmi szövegek egy fiktív világ részeit alkotják, melyet a befogadónak kell újra meg újra átlépnie, értelmeznie (Iser 2001: 15). Ebben a diskurzusvilágban – melyet viszonyítási pontok alapján is meg lehet határozni – a befogadó a mindennapi diskurzusok alapján hajtja végre az értelmezést. A reális és a fiktív meghatározását nem oppozícióként jelenik meg. E modellezés Iser hármas szempont definíciójával hozható párhuzamba, amely segít annak megértésben, hogy az emberi elme milyen módon dolgozza fel az irodalmi műveket: jelen esetben a lírát és azon belül a mondatokat. A fiktív – reális – imaginárius relációja a befogadói attitűd értelmezéséhez járul hozzá. Az irodalmi mű, jelen esetben a líra képviseli a fikciót, amelyet „távolinak", nem reálisnak tételez fel az olvasó. A szöveghez (és a mondat értelmezéséhez is) a jelentés által jut hozzá a befogadó, így válik a diskurzusvilág részesévé. A befogadó a szöveg mögé kerülve (Iser 1997: 83) jut el a szöveg értelméig, így vonja be a fiktív mezőbe az imagináriust. A befogadó az olvasatok révén kerül közelebb az értelmezéshez, amely egyrészről egyedileg alakul ki. Az egyéni tudás a jelentés kialakításban ugyanolyan hangsúlyos szerepet kap, mint a közösségi tudás (Langacker 1987). Az első olvasat részét képezi az esztétikai tapasztalat (Jauss 1999), amely a jelentés részének egyik komponense. A szépirodalmi művek megértéséhez jelentős mértékben hozzájárul az esztétikum, amely a szemantikai szerkezetekben is reprezentálódik (például: a hangzásban is van esztétikum, csak ott a fogalmitól elválasztható módon nincs). A mű fiktív világát folyamatos „áttörés" jellemzi az olvasó felől, így teremtve kapcsolatot a jelen és a múlt között (Jauss 1999: 281). A horizontok összeolvadása történik meg (jelené és a múlté): a jelen horizontját a befogadó elvárásainak a horizontjával azonosítható, míg a múlt horizontja az íróval kerül relációba. Ezzel kerül összefüggésbe a konstruktív erőfeszítés, amely másképpen reprezentálódik az irodalmi diskurzusokban, mint a mindennapi diskurzusokban. Utóbbira jellemző a konkrét deiktikus rámutatás (például: gesztusok), mellyel a másik figyelmét irányítjuk (Tátrai 2011: 31), azonban ez a deiktikus értelmezés a fikció szempontjából nem valósul meg. A befogadó a nyelvi szimbólumok segítségével képes megérteni, feldolgozni az adott referenciális jelenetet, aminek nem a konkrét résztvevői (Tátrai 2011: 32). Az értelmezéshez szorosan hozzájárul a konstruálás, vagyis a befogadó szempontjából úgy alakulnak a nyelvi szimbólumok (melyek a referenciális jelenetre irányulnak), hogy az számára minél érthetőbb legyen.

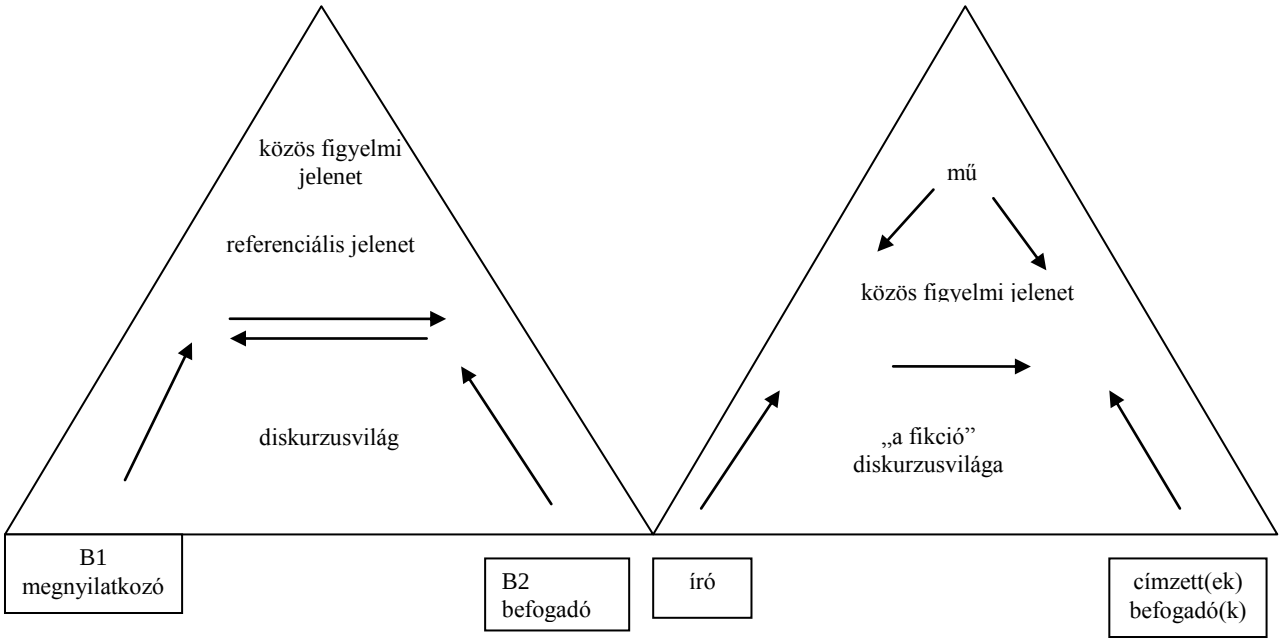

20. ábra: A diskurzusvilág felépülése a mindennapi társalgásban és az irodalmi művekben (Tomasello 2002; Tátrai 2011: 31 alapján) (a fikciót bemutató ábra a szerző saját elgondolása)

„A művészet lényege a költészet.
A költészet lényege azonban az igazság megállapítása.”
(Heidegger)

„Mi a költészet? Ha meg akarjuk határozni ezt a fogalmat,
azt kell szembeállítanunk vele, hogy mi nem költészet. De
azt megmondani, hogy mi nem tartozik a költészethez – ma
nem is olyan egyszerű.”
(Roman Jakobson)

4 A líra helye és szerepe

4.1 A líra az irodalmi szövegtípusok között

Mi a líra, mi a költészet? Mitől válik a vers verssé? A betű, a hangzás, a jelentés, a képzetek asszociációjának mentén határozható meg részben a költészet lényege. A líra a hangzás és az alakzatok művészete, amely egy olyan kategóriarendszert reprezentál, ami szoros összefüggésben van a formai követelményekkel. A líra elsődleges funkciója az érzelmekre való hatás (Jauss 1999). A drámával és az epikával ellentétben nem történetet mond el, (Tátrai 2008), mert azokban (Tátrai 2008: 50 - 51) bizonyos cselekvéskényszerek jelenek meg. A vers egy világképet megjelenítő forma, tükrözi az író, a befogadó gondolatvilágának teljességét. Koronként változik, hogy mi tartozik a líra kategóriájába, melyet a téma, a módszerek változása (Jakobson 1969: 242-43) is realizál.

A lírai én és a befogadó egy egészen különleges kapcsolatban áll egymással, egy interszubjektív jelleg valósul meg, hasonlóképpen a mindennapi szövegekkel. Mert nemcsak a kettőjük értelmezéséből alakul ki, hanem abból/abban a környezetben, kontextusban lesz aktuálissá, ami mindig a jelent foglalja magában.

„A lírában nem történet van, hanem történés…az élményszerű tapasztalat éppen zajló történésként reprezentálódik” (Tátrai 2008: 54). A vers nem egy történetként reprezentálja a világot, mint az epika vagy a dráma, melyekben (Tátrai 2008: 50 - 51) bizonyos cselekvéskényszerek jelenek meg. A vers is egy világképet megjelenítő forma: tükrözi az író, a befogadó gondolatvilágának összességét. A költészet határmezsgyén helyezkedik el (Hegel

1979: 334), mert a zenéhez, a művészethez áll közel, amely a befogadó számára az egyediséget hordozza, és segít neki a kategória elkülönítésében.

A líra és az emberi sors szoros relációban van, ami abból adódik, hogy a létezés gondolata itt tömörebben, komplex rendszerként jelenik meg. A létezést mintegy magában sűríti, amelyet a zenével való rokonsága is alátámaszt (itt gondolhatunk arra, hogy a zene is eredetileg a szférák zenéjét jelenítette meg, amely azt a közelséget hangsúlyozta ki). Az irodalmon belül is a líra megértése más szempontokat tükröz, mint a dráma vagy az epika. A lírában egy részről jelen van ez a fokozottan jelentkező tömörség, másrészről az olyan formák, amik segítik a könnyed befogadást.

A zene és a líra szorosabb kapcsolatban áll az érzelmekkel, ezért is elsődleges feladatának (majd a későbbiekben a kérdőívek is ezt támasztják alá) a létezés érzelmeinek kifejeződését tartják. A költészet feladata az érzelmekre hatás, amely által az egyén nemcsak önmagát érti meg jobban, hanem még az identitásképzéséhez hozzájárul (Kulcsár Szabó 2000: 134-35). A vers attól válik verssé, hogy az olvasó annak tekinti, amit az egyéni tudás szempontjai is meghatároznak.

A nyelv által kerül megértésre a „világban benne lét" kifejezése, amely lényegi értelmében dolgozza fel az életet. A költészet így az egzisztencia módjának a kifejezéseként definiálódik. Egyrészről leképzi, tükrözi a valóságot; másrészről a világban – való - el nem rejtettség megjelenítőjévé válik, ami által az igazság is működésbe lép (Heidegger 1988: 110-111). A mű attól válik költőivé, hogy az olvasó beilleszkedik abba a világba, amelyet megteremt. A létezést a nyelven keresztül birtokolja az egyén, mert azon keresztül történik a megértés.

A líra nyelvében konstruálódik meg másként: magán hordja az egyes összetevőkön (szavak, alakzatok) keresztül a közösségi hagyományokat. Így a múlt hagyományai is applikálódnak,- ami természetesen a „mindennapi" nyelvhasználatban is megjelenik-, a nyelvi összetevők a történelmet is megjelenítik. A líra kapcsán az elme mozgósítja,– ha nem is tudatosan – az ókori hagyományoktól kialakuló tudásrendszereket, amelyek relációban állnak a formai követelményekkel. Ezek viszonylagosan zárt rendszert alkotnak (Tolcsvai Nagy 1996: 118). A hagyományok és az újítások folyamatosan egymásra hatnak. Az elme az, amelyik konstruálja, rekonstruálja a jelentést (Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2011) összekapcsolja, rendszerezi a tudásmátrixban azt, ami a lírát és a nyelvet összeköti. Most csak példaként a kor kerülne kiemelésre, amely megmutatja, hogy egy összetevő mennyiféle

szempontból érdekes. Egyrészről azt tükrözi, ahogyan a befogadó viszonyul a saját korából kiindulva egy korábban keletkezett műhöz. Másrészről utal a mű keletkezési idejére, amely szintén számos jelentést applikál.

A költők „nem használják a nyelvet" (Sartre 1969: 33): mert nem megneveznek valamit a nyelvvel, ezért azt nem csupán eszköznek tekintik. Ezért a nyelvvel nemcsak egy konkrét jelentésére mutatnak rá, hanem annak másodjelentésére is utalnak. Ez alatt azt kell érteni, hogy a nyelv nem kizárólag csak egy használati eszköz, hanem ismereti közeg is. A nyelv a költészetben egyszerre képviseli a mindennapi nyelv üzenetbelei értékét, [17]és emellett megjeleníti a művészet egyediségét. Felmerül a kérdés, hogy a beszélő és a költő hogyan viszonyul a szavakhoz, a mondatokhoz, a szöveghez, azok kijelentéséhez, és bennük „rejlő" jelentéhez. Sartre (1969: 65) szerint a költő eltérő értelmezési komponenseket is „ráhelyez" az adott szóra. Azonban a mindennapi nyelvben is használatra kerül a szavaknak egyedi (nem prototipikus) jelentése (például: iróniába, viccekben levő használata).

A líra az irodalom kategóriájában egy sajátos helyet foglal el (Kulcsár-Szabó 2007: 15), mert szorosabban kapcsolódik a zeneiséghez, a képiséghez, amit pl.: a forma kapcsán lehet megtapasztalni. A prototipikus vers jellemzőinek a következőket lehet megjelölni: például versszakok, ritmus, rím, költői képek és alakzatok, retorikai megszerkesztettség, cím. A szabad vers kategóriáját külön kiemelném, mert az nem felel meg a hagyományos elvárásoknak (például: az ütemhangsúlynak, a hexameteres formának). De mint mindenben ebben az utóbbi esetben is egy körbehatárolt rendszerről van szó, aminek megvan a külön kategóriája. Nem kell egyenlőségjelet tenni a lírában megjelenő és a képzőművészeti alkotások képisége között. A lírában nyelvileg lehetséges a képalkotás, (Kulcsár-Szabó 2007: 40) amely a verssorban jelenik meg, és absztrahálódik az elmében. Az imagináció lehetséges megvalósulásai közt a líra kapcsán ki kell emelni a képverseket, amely az első benyomásra a festészethez áll közelebb[18].De a befogadó, mivel látja, hogy itt versről van szó, másképpen vonja be azt a jelentéshálóba.

A költészetet az implikálja, hogy bizonyos elvárásoknak (például: rím, hossz) felel meg, és az a séma alapján kerül elrendezésre. A líra attól lesz lírai, hogy a nyelvet másképpen kezdi el „működtetni". Ez nem azt jelenti, hogy „más" nyelven íródna, és így egy tökéletes, nem

[17] Ez nem azt jelentené, hogy a mindennapokban a nyelv csupán üzenet átadására szolgálna, mert ebben az esetben ez nagyon leegyszerűsítené a nyelv használatát

[18]Érdekes, hogy így bekapcsolja a képvers az agy másik féltekéjét is.

mindennap használt nyelvet reprezentálna, hanem, - mint médium (költészet kategóriája, rendszere) - másféle viszonyulási rendszert feltételez, alakít ki. Jauss szerint a költészetet csak a költészetben lehet vizsgálni (vö.: Kulcsár-Szabó 1997), vagyis a befogadónak nem kell más kategóriával, műfajjal tisztában lennie, mert anélkül is megérthet egy lírai szöveget. Azonban a nyelvi szocializáció folyamán folyamatosan találkozik vele az olvasó.

„A költészet a szó művészete, magasabb fokon egyesíti magában a képzőművészetek és a zene végleteit." (Hegel 1979: 334) Hegel meghatározása a lírai szövegek esztétikai funkciójával vonható párhuzamba, melyet analógiába vonhatunk Jauss (Jauss 1999) azon kijelentésével, hogy az első olvasat során inkább az érzelmekre fókuszálunk. Az „esztétikai tudat" (Kulcsár Szabó 1998: 21) egyik komponense a lírának, eszerint az olvasó olyan előzetes koncepcióval közelít lírához, ami az esztétikummal van szoros összefüggésben.

Az esztétikum oldaláról lehet értelmezni az egyes költemények megvalósulását. A költészet az egyes költők sajátos jelleme szerint vált szét.(Arisztotelész 1994). Így a költők nyelvhasználata az identitásképző stratégia részévé válik (Kulcsár Szabó – Molnár – Szirák 2003: 7). Az a kérdés vetődik fel, hogy a kultúra, a nyelv, és a líra mennyiben jelenthet így egy szociológiai – kulturális – antropológiai identitásképző rendszert. Ez a fajta megközelítés összefüggésben áll az Én és a Te viszonyával, ami az identitásképző rendszer része. (Ez rokonítható a funkcionális nyelvészet interszubjektív jellegével.)

Az irodalomon belül a líra tartományának a meghatározása elég problematikus, mert sok esetben közelít a prózához (például: amikor egy történetet mesél el a regényhez közelít).

A mentális erőfeszítés sokkal nagyobb a líra esetében, mint a prózában, amelyet egyszerű formai jegyekkel magyarázhatunk: miszerint a lírai alkotások rövidek, a „mondanivaló" sokkal tömörebben, koncentráltabban jelenik meg, amit a befogadónak kell a nyelv szemantikai szegmensein kialakítania.

4.2 A líra sajátos vonásai

Az alábbi (21.) ábra azt reprezentálja, hogy a vers fogalmának számos alakító tényezője van, amely mátrixrendszerként épül fel. Az egyes buborékok szoros relációban állnak egymással: felépülésük nem hierarchikus rendet, hanem centrum-perifférikus – vagyis egymásból következő – rendet jelenítenek meg. Van egyfajta versfogalom, amellyel az egyén rendelkezik. Ennek számos alakító komponense van: pl.: közösségi beágyazottság.

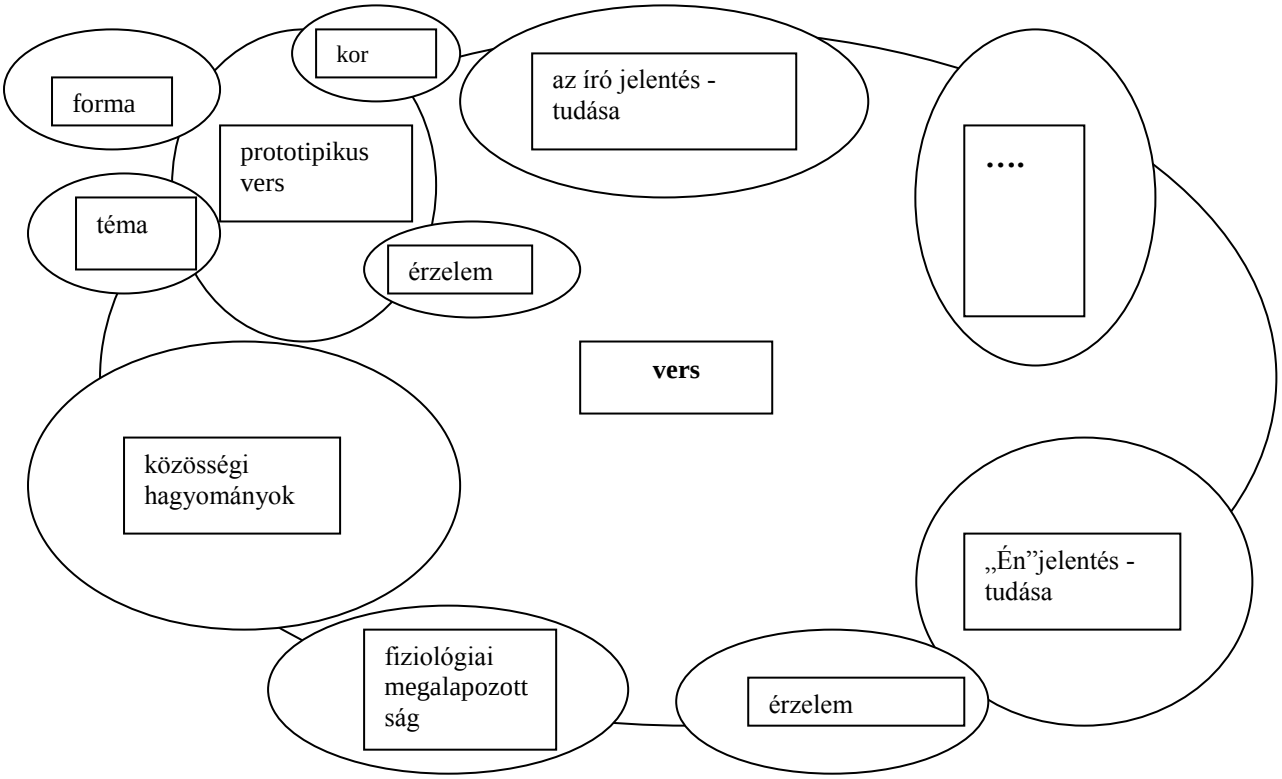

21. ábra: A vers-kategória felépülésének komponensei

A költészetet, a lírát nem „korlátozza” semmi, nem úgy, mint a festészetet, vagy a zenét (Hegel 1980: 185). Ez a kijelentés csupán az érzékszervekre vonatkozik: vagyis a festészet elemzése először „csak” a szemmel történik meg; a zene is „csak” füllel kerül először érzékelésre. A líra egy olyan komplex rendszer, ami minden érzékre hat a nyelven keresztül. A poétika, a poétikai struktúra az emberi elmében nem elkészült rendszerként reprezentálódik, hanem újrarekonstruálódó struktúraként. Az adott jelentésközegben könnyen hozzáférhetővé, és alkalmazhatóvá tudja tenni a befogadó. Ebbe beletartozik a figuratív nyelvezetet is.

A lírában az érzelemkifejezésének reprezentálódását külön kell vizsgálni[19]. Az érzelmet kifejezi a szemantika, azon belül a szavak, az írásjelek, (vagy azok hiánya), és a szórend (amely még majd a rákövetkező fejezetekben vizsgálatra kerülnek).

A líra egyik alapfeltételéül Horváth (1991: 101) Jakobson alapján a szó eredetéből kiindulva a visszatérést, az ismétlődést nevezi meg. Másik alapfeltételül azt nevezi meg, hogy a vers nyelv által létezik (Horváth 1991: 92). A vers fogalmát annak mentén is meg lehet határozni, hogy mi nem az. Nem próza, mert a próza egyenes beszédet jelenít meg. Ez alapján azt feltételezhetnénk, hogy a próza lineárisan mesél egy történetet, míg a vers „visszatérések" sorozatát reprezentálná. Természetesen a líra nem egy ilyen láncolat, amely csak az ismétlésen alapulna mind témában, mind az alakzatok tekintetében.

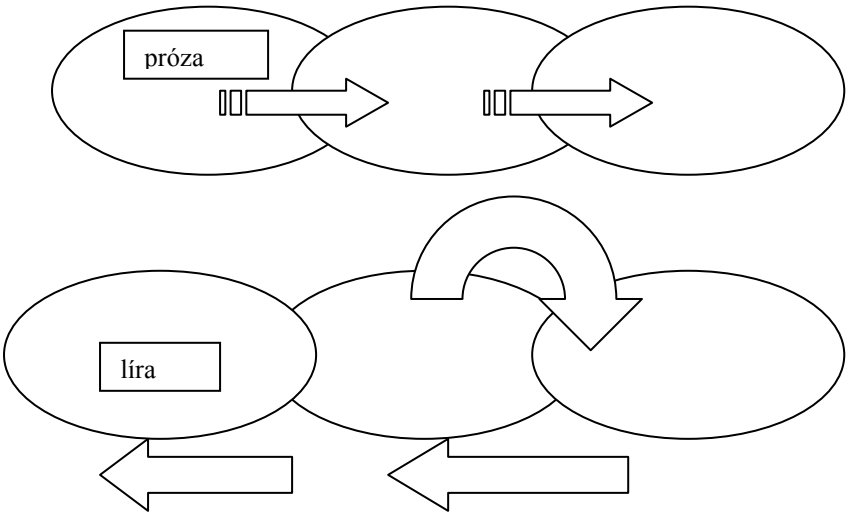

22. ábra: A próza és a líra felépülése

A vers a szavak általi közlés művészete (Arisztotelész 1994), amely az utánzásra törekszik. Ennek elsődleges megnyilvánulási formája a természet utánzása, amely különböző leíró költeményekben (Hegel 1986: 46) mutatkozik meg, és összefüggésbe hozható az ember fiziológiai meghatározottságával. Eszerint az embert körülvevő tapasztalati világot formáljuk meg nyelvileg. Ez szoros relációba hozható azzal a kognitív szemantikai gondolattal, hogy a jelentés tapasztalatokból alakul ki, és ezek a konkrét tapasztalatok absztrahálódnak és nyelvi szerkezetekké (és „elvont" fogalmakká") alakulnak. A líra célja, hogy tömören (elsődlegesen)

[19]Vö. Péter Mihály

próbáljon részt mutatni az egész ember, emberi lélek, és a környezet viszonyáról, illetve a konkrét fizikai világon túli a „különleges” dolgokról.

És bár sok esetben párhuzamba állítják a képzőművészeti alkotásokkal, és a zenével nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a költészet az „csak” a nyelvvel határozza meg az adott jelenséget. Ezek alapján próbálták rendszerekbe foglalni a líra kategóriáit: például: gondolati, érzelmi (Szerdahelyi 1995: 196-97). Ha figyelem csupán arra irányul, hogy mit szeretne a befogadó utánozni, akkor a költészet úgy is értelmezésre kerülhetne, mint egyfajta „információs csatorna”, aminek a célja, hogy látott dolgokat mimetikusan kövesse. A költészet részben épül az arisztotelészi hagyományokra, és részben a világban levő dolgokat összegezi. Amikor a befogadó a verssel találkozik: a nyelvvel egy olyan szférába kerül, amely kifejezi a lírai beszélőn keresztül az ő vágyait, szokásit is valamelyest. A költészet esetében a pszichikai áthelyeződés valósul meg: a befogadó az egész jelentésstruktúrát, a grammatikai lehorgonyzás révén úgy értelmezi, mintha az Én gondolatai lennének. (Természetesen ez a regényekben, drámákban is megvalósul, azonban fokozott mértékben jelenik meg a költészetben.)

Azonban mindenekelőtt szépirodalom és a nyelvészet kapcsolatát érdemes röviden értelmezni. „A poétika a nyelvészet szerves részének tekinthető.” (Jakobson 1958: 451). A szépirodalmat és a nyelvészetet a kognitív tudomány kapcsolatba hozza, mivel azt állítja, hogy a nyelvet nem önmagában, hanem használatban kell vizsgálnunk (Langacker 1987; Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008). Így értelmezéseink nemcsak a beszélt nyelvre, hanem az írott szövegekre is irányulnak Az írott szövegekre jellemző a jól megszerkesztettség, átgondoltság, amelyet elválaszthatunk a beszélt nyelvtől. A vers kognitív szemantikai vizsgálata hozzájárul a vers teljesebb értelmezéséhez. Így a versmondatot, mint „szövegépítő elemet” kell elemezni, ahhoz, hogy lássuk miként működnek az egyes jelentés – összetevők. A jelentés nem statikus, hanem mindig újrarekonstruálódó, mely magában foglalja az adott közösség által képviselt konvenciókat, és az énnek a tudását. A vers jelentésében ennek kitüntetett szerepe van, mivel, mint szöveg hozzáférhetőségének szerves alakítója. A kulturális kód nagyobb mértékben tágítja a jelentésértelmezést mind térben, mind időben (vö. Kulcsár Szabó – Molnár – Szirák 2003: 8).

Térjünk vissza Arisztotelész megállapításához (amely kiindulópontul szolgál a fogalom értelmezéséhez) miszerint vers a szavakból épül fel. Ez a megállapítás kiindulópontot nyújthat a vers megközelítéséhez. A szavak jelentésmátrixa adja meg a

komponens-szerkezetek összetevőit, „önmagukban” állva egy „önálló” jelentésrendszert alkotnak, hoznak létre.

Amikor az olvasó először olvas egy lírai szöveget, elsődleges benyomásaként az érzelmekre való ráhatást érzékeli (Jauss 1999: 326), és majd csak utána különít el más szempontokat. Ezen a ponton kerülhet differenciálásra a líra és az irodalom, mert bár az irodalom is rendelkezik azon esztétikai funkcióval, mint az érzelem, azonban ez a líra esetében koncentráltabban reprezentálódik.

A költészetet első megközelítésben csak az irodalom részének tekintik (melyet a kérdőívek is mutatnak: számos válaszban megjelent, hogy a vers egy szépirodalmi műfaj), azonban Jakobson munkái nyomán kiemelésre került, hogy a költészetnek igen is egy sajátos felépülési rendszere van. Kategóriája bár koronként változik, bizonyos kritériumai maradandóak (például: esztétikum). A lírai beszélő az, aki megszólal legtöbb esetben E/1.-ben, így válik a lírai mondatban alappá, kiindulóponttá. De nem szabad elfelejtkezni, hogy a hétköznapi és lírai én nem azonos, de az alábbi fejezetben (II. részben) még vizsgálatra kerül. A lírában az egyes szubjektum másképpen reprezentálódik, mint például a prózában, mert a líra hangjában az Én, és a Te hangja sokszor egybeolvad (Kulcsár Szabó 1998: 37). A prózában, a legtöbb esetben hallgatók, szemlélődök reprezentálódnak, míg a lírában a befogadói és az olvasói horizont mintegy összekeveredik. Ehhez a különböző alakzatok, a beszédhelyzet is hozzásegíti az olvasót. A líra sokszor a befogadó-egyén hangját szólaltatja meg, így az olvasónak azaz érzése támad, hogy helyette szólal meg a vers, amelyet különböző grammatikai alakzatok (például: az episztemikus lehorgonyzás) is segíti. A líra témája is nagy részben alátámasztja az előbbi kijelentést, mert ha a befogadó olyan élethelyzetben találkozik a lírai beszédhelyzettel, amely éppen a legszorosabb értelemben vett kapcsolatot implikálja. Itt olyan témákra kell gondolni, mint például: a szerelem, a hit, a halál, a magány, amely megjeleníti a lírában tömören azt, ami a befogadó elméjében jelen van. Ez természetesen nem minden esetben igaz, mert a líra témája számos variánst reprezentál, azonban ezeket lehet a legprototipikusabb témának tartani.

Visszatérve arra, hogy mi a vers, mitől válik azzá, egy kérdőíves vizsgálattal történik bemutatásra. Mi a vers? Ismétlésképpen egy pár elgondolást foglaljunk össze, mielőtt a válaszokra rátérnénk. Sorokra tördelt szöveg; a hangzás művészete (Szerdahelyi 1972); a vers a szavak általi közlés művészete (Arisztotelész 1994); szó és a zene művészete (Hegel 1979). A vers meghatározását többféleképpen is megközelíthetjük, és még lehetne folytatni ezt a sorát, pl.: amit csak az olvasó tud, és gondol a versről. A rímet, a sormértéket, a verssort és még számos tényezőt gondolunk a vers sajátjának. A vers kategóriája így egy nyalábos elrendezést mutat: a formai megközelítésen (sorokra tördeltség) túl, a hangzás szerepel, kitüntet szerepben. A versnek a fogalmát ezeken túl a funkciójában ragadhatjuk meg, így kerül előtérbe a képiség, ami az alakzatokban, zeneiségben jelenik meg.

A vers fogalma a diákok körében is vizsgálatra került (a vizsgálat a Prohászka Ottokár Katolikus Gimnáziumban történt 11.-es diákok körében 2014 tavaszán). A kérdőíven a következő válaszok szerepeltek a vers fogalmának meghatározásaként: a rím, a rövidség, és az érzelemkifejezés (leggyakoribb válaszok).

A vers fogalmának főbb jellemzői	
- **rímel, ritmusa** van - rímelő mondatok összessége - de nem mindig kell, hogy rímeljen	28
- rövid - (néha hosszú) - verses forma; sorok; versszakok - kötött forma - szerkezet; tudatosan szerkesztett - összeillő szókapcsolatok - újszerű megfogalmazás, választékos fogalmazás	9 8 2 2
- **költői képek** (mint gondolatok elrejtése; metafora, irónia) - díszített (pl.:megszólítás) - költői szabadság, szabadság	10 2
- leírások - központi **gondolat** – költői gondolat (világnézet, stb.); gondolatok, vélemények megjelenése; emberi gond	11

- lírai én **érzésvilág**ról szól; önkifejezés eszköze, személyesség, ember lelkivilága olat; önkifejezés eszköze **érzelmek** - szomorú, lélek, őszinteség - változatos téma - szerelem - nyilvánosság elé tárt	8 9 2 3 1 2
- gyönyörködtetés, művészet - lágyság - élmény	3
- tanult versek - gyerekvers - szavalás - olvasás; egyszeri és többszöri olvasás	2
- toll, tinta - elemzés - művelődés, szórakozás - irodalom – irodalmi műfaj - líra - történet - magyart nem szereti	7 3
- egyszeri és többszöri olvasás	
Költők: - Petőfi, József Attila, - Arany János (Walesi bárdok)	8 2 1

Ebből a hosszú táblázatból arra kapunk választ, hogy egy átlag 16-17 éves diákok hogyan gondolkodik arról, hogy mi a vers, egyáltalán ha annak a fogalmát meghallják. A definíció kialakítást nagyban maghatározza az iskolai tanulás, mert azok egy-egy válaszban is megjelennek. Az elméleti elgondolásokat alátámasztják a válaszok, hogy a vers az érzelmekre hat elsődlegesen, vagyis, hogy mit gondol, hogyan érez a megszólaló, és az olvasó.

4.3 A líra formái

A formának számos aspektusa van, mint például: a rövidség, a sor, és a ritmus. Ezek „korlátként” jelennek meg mind térben, mind időben, amikhez diakronikus sorrendben kapcsolódik a többi fogalom. A kognitív nyelvészet alapján megállapítható, hogy a jelentés dinamikus (Langacker 1987; 1999), így a vers is dinamikus jelentésrendszerként kezd el működni. A nyelv nem előre elgondolt dologként, eszközként reprezentálódik (Tolcsvai Nagy 1996: 32), hanem mindig egy újrakonstruálódó rendszerként kezd el működni. A líra nyelvében konstruálódik meg másként: magán hordja az egyes összetevőkön (szavak, alakzatok) keresztül a közösségi vonásokat. Így a múlt hagyományai is applikálódnak,- ami természetesen a „mindennapi” nyelvhasználatban is megjelenik-, a nyelvi összetevők a történelmet is megjelenítik. A líra kapcsán az elme mozgósítja,– ha nem is tudatosan – az ókori hagyományoktól kialakuló tudásrendszereket, amelyek relációban állnak a formai követelményekkel. Ezek viszonylagosan zárt rendszert alkotnak (Tolcsvai Nagy 1996: 118).

A forma vizuálisan már indukálja, hogy az olvasó verssel áll szemben. A forma, mint keret interpretálható, jellemezhető, kijelöli azokat a támpontokat, melyek a vers egyéni és közösségi tudásrendszerében szerepelnek. Egyúttal térbeli szervezőelvként (Frye 1998: 365) is elkezd működni, ami a jelentés által kerül mentális feldolgozásra.

A lírát, ha csak a forma alapján határoznák meg: a tömörség, sorokra rendezettség lenne az elsődleges irányelv. Ami éppen egyidejűvé formálja az ebben is megragadható, illetve abban is, hogy a legtöbb esetben az énre utaló grammatikai alakok szerepelne.

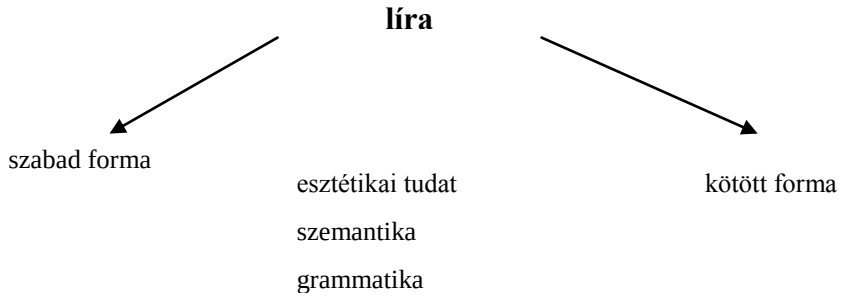

23. ábra: A líra „formái”

Összegezve a líra egyedisége abban ragadható meg, hogy a hangvétele „személyes” (ami a szemantikai szerkezetben is megnyilvánul), amit az Én-Te viszonyának megjelenése jellemez. A lírai én és a befogadó egy egészen különleges kapcsolatban áll egymással, és egy interszubjektív jelleget valósít meg, hasonlóképpen a mindennapi szövegekkel. A lírai én a megszólaló, aki nem azonos a hétköznapi énnel. Mert nemcsak a kettőjük értelmezéséből alakul ki, hanem abból/abban a környezetben, kontextusban lesz aktuálissá, ami mindig a jelent foglalja magában.

II. RÉSZ: A LÍRAI MONDAT LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJAI

5 A lírai én

A lírai mondat és a hétköznapi mondat különbségét az „én” szempontjából lehet megragadni, mert a mondat, mint elemi jelenet résztvevői másképpen artikulálódnak. Az alábbi részben ez a kérdéskör kerül részletesebb vizsgálatra.

A nyelvi tevékenység kétoldalú, legyen szó a mindennapokban használt beszélt vagy írott szövegekről, azon belül is az irodalmi diskurzusokról. Általánosan elmondható, hogy minden esetben, van egy „feladó”, aki küldi az üzenetet és van egy befogadó, aki az elbeszélteket megérti, értelmezi. De ezt az irodalmi diskurzusokban sokkal árnyaltabban kell, hogy kezeljük, mert például: a narratív diskurzusokban sok esetben más szövegek is beillesztésre kerülnek (Tátrai 2003: 392), ami a szövegek beágyazottságát vonja maga után, és így az elbeszélő szerepe módosul. A lírai szövegeknél ez a „feladó” és befogadó korreláció alakulása az érdekes. Az én – te viszony konstruálódik meg a mondatban, és így a lírai mondatot értelmezhetjük ennek formai, jelentésbeli kidolgozása mentén. Az én csak akkor értelmezhető, ha ott van a másik, aki mintegy „tükröt” tart az én felé. Az olvasó a mondatszerkesztés alapján is észreveheti, hogy ki és mikor szólal meg (Szegedy-Maszák 1995: 56), vagyis, hogy hányadik személyre történnek utalások. A mondat reprezentálja azt a beszédhelyzetet, amely a két közreműködő között létrejön (Tolcsvai Nagy 2013: 165). Ez a történeti narratívákban az elbeszélővel hozható kapcsolatba, míg a lírában a lírai énnel. Ez utóbbinál ki kell hangsúlyozni, hogy sokkal inkább felfogható egy magánbeszédként, amit az olvasó saját magára vonatkoztat. Ennélfogva észrevehetetlenül beleilleszkedik az én szerepébe vagy azonosul a megszólítottal. Ez szorosan összefügg a nézőpontszerkezettel, hogy honnan látjuk, láttatjuk az adott eseményt. A lírai szövegek sajátos fiktív világot teremtenek, melynek fiktív helyzetében konstruálódik meg az én-te relációja. És ebben a fiktív, pontosabban imaginárius világban (Iser 1993), ami a reálissal keveredik, jön létre a szöveg.

A dolgozat egy pár példát kíván felmutatni a magyar irodalomból, a teljesség igénye nélkül, végigköveti azt a változást, mely a lírai én körül végbement. Azt, ahogyan a teljesen impliciten vagy expliciten jelenik meg. Mindemellett látni kell azt is, hogy a romantikában még egyfajta önazonosság volt, de ezen ment végbe egy változás, ami azt eredményezte, hogy az én önmagától eltávolodott (Kulcsár Szabó 1996: 29). Ez megmutatkozik abban, hogy

különféle szerepekbe helyezkedett a lírai megszólaló. A modernségben ennek a további vonásai figyelhetőek meg, miszerint az én elszemélytelenedik, illetve önmagától eltávolodva reprezentálódik. A magyar irodalomban más-másképpen valósult meg a mondat megalkotása, mert a romantika korában még erőteljesen retorikus mondatok keletkeztek, míg a XX. században máshogy variálódtak: a mondatok gondolati tömörségét sokszor a mondatok befejezetlensége is meghatározta.

Arany János: Az örök zsidó

Pihenni már. – nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet.,
Alattam a föld nem szilárd,
Fejem fölött kétélű bárd…
Tovább! tovább!

Az út, hová talpam nyomul,
Süllyed, ropog, átvékonyul;
Önsúllyal a kolosszi lég
Elzúzna, ha megállanék…
Tovább! tovább!

Rettent a perc; a létező,
S teher minden következő;
Új léptem új kígyón tapod:
Gyűlölöm a mát és a holnapot…
Tovább! tovább!

Éhes vagyok: ennem iszony;
Láng az ital, midőn iszom;
Álmam szilaj fölrettenés,
Kárpit megöl szívembe kés…
Tovább! tovább!

S melyet hazud a sivatag,
Mind délibáb: tó és patak;
Gyümölcs unszol, friss balzsamu:
Kivűl arany, belül hamu…
Tovább! tovább!

Rohannom kell – s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly:

Ködfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot ismerek….
Tovább! tovább!

Oh, mily tömeg! s én egyedül,
Utam habár közé vegyül:
Érzem, mint csónak a habot,
Hogy átmenet mind rám csapott…
Tovább! tovább!

Az üstökös meg visszatér,
Kiröppent nyíl oda is ér,
Az eldobott kő megpihen:
Én céltalan, én szüntelen
Tovább! tovább!

Pusztán folyammiért nem vagyok,
Hogy ina fel aszú homok!
Miért nem futó veszett vihar,
Mely ormokon egyszer kihal…
Tovább! tovább!

Irigylem az ágról szakadt
Levélkét: hisz majd fennakad;
Irigylem az ördögszekért:
Árokba hull: céljához ért…
Tovább! tovább!

Szegény zsidó… Szegény szívem:
Elébb – utóbb majd megpihen.
Az irgalom nagy és örök,
Megszán s átkom nem mennydörög:
Tovább! tovább!

Az örök zsidó megfeleltethető a lírai énnek, amely az utolsó versszak első sorában válik teljesen explicitté. Azt, hogy a lírai én teljes azonosságban van a szegény zsidóval, nyomatékosabbá tesz a deiktikus elem (*szív**em***). Ez jelzi, hogy a szív, mint középpont határolja körbe az egyént érzelmileg, a fókuszba állítja, összefoglalja mi történt vele. Ez az itt és most megadja az origót, hogy, mindvégig a zsidó a megszólaló, az ő nézőpontjából

követhetjük végig az eseményeket, és lehetünk szenvedésének tanúi. Ezekből a kínokból mintha szabadulást nyújtana az, hogy ezt az olvasóval is megoszthatja.

Az első versszak elején az első versmondat a (*Pihenni már. – nem, nem lehet.*) általánosan helyzetet tükröz, nyitva hagyja első pillanatra a vers terét, mert nem határozza meg kiről, miről van szó. Mindemellett itt és jelenvalóvá teszi a szöveget. Majd a második mondatban válik konkréttá, hogy itt az én belső nézőpontja érvényesül (*Vész és vihar hajt engemet.*). A névmás körülfonja innentől kezdve az egész szöveget, illetve az első versmondatot is átértelmezi, a pihenés megszűnését saját magára kezdi el vonatkoztatni.

További érdekessége a szövegnek a refrén, amely minden egyes versszak végén megtalálható (*Tovább! tovább!*): megerősíti, nyomatékosítja a mondanivalót. Az a kérdés, hogy kit szólít meg? A feltételezett, elképzelt olvasót, aki éppen, vagy majdan értelmezi a szöveget. Vagy mást? Ha az egyes lírai mondatokat végigkövetjük, akkor látjuk, hogy a megszólított nem egyenlő a befogadóval, mert önmagát, a lírai ént buzdítja. A lírai mondatok az én köré épülnek fel, ebből a nézőpontból konstruálódnak meg. Megfigyelhető, hogy a lírai szövegekben a lírai én, – mint ebben a versben is – önreflexiv és lehorgonyzó jellegű. Az igék (pl.: *gyűlölöm, rohanom, ennem)* is ezt hangsúlyozzák, mind-mind arra a negatív élményre utalnak, melyet ennek az örök, bolyongó embernek kell elviselnie. *Oh, mily tömeg! s én egyedül*: az én szemben áll a tömeggel minden tekintetben, úgy határozza meg saját magát, hogy az én bár vágyódik a többiek társaságára, de ez nem valósul meg. A lírai ént helyezi mondattanilag a középpontba, minden tekintetben a személyesség kerül a centrumba. A magány, a világtól való elidegenedés a lírai énre vetül, melyet a főnevek deiktikus kivetülései még tovább fokoznak; például: *átkom, álm(a)om, léptem*. És ugyanezt a szerepet töltik be a személyjellel ellátott helyhatározók: *alattam, mellettem*. Összegezve elmondható, hogy a lírai én, az, aki minden egyes mondatot összekapcsol, amik ezáltal egymásra hatással lesznek.

Petőfi Sándor: Költői ábránd volt, mit eddig érzék…

Költői ábránd volt, mit eddig érzék,
Költői ábránd és nem szerelem.
Mert meggyógyult e szív, amely úgy vérzék,
És nem maradt a sebnek helye sem.
Ha szerelem lett volna keblem hullámzása,
Időknek multával sem nyúgodt volna el.
Vad ár e szenvedély; amerre medrét ássa,
Sodor magával s végre belehalni kell.

Most értem én csak e szilaj folyóra.
Mint von magával, mint von, mint ragad!
Kiáltsatok rá a harangozóra,
Hogy verje félre a harangokat;
Nagy a veszély, s talán, majd mentésemre jőnek...
De nem! hisz félrevert harang lázas szívem,
Hallá zaját a lyány és nem jött megmentőnek,
És hogyha ő nem jött, ne jőjön senki sem!

Oh lyány, oh lyány, hogy rám ily bánatot hozz,
Nem olvasám sejtésim könyviből!
Azért vontál csak oly közel magadhoz,
Hogy megvakúljak lelked fényitől?
Úgy fénylik lelked, mint a nap világa fénylett,
Midőn fogyatkozás még nem szennyezte meg;
De amily hideg lesz a nap, ha minden élet
Kifogy, kihal kebléből, kebled oly hideg.

Mondád - és nem is reszketett beszéded -
Mondád, hogy soha senkit nem szeretsz.
Nem féled a boszúló istenséget,
Hogy szent céljával ellenkezni mersz?
Vagy tán azt gondolod, hogy nincsen olyan férfi,
Ki megérdemlené a te szerelmedet?
Attól tartasz, hogy kincsét szíved elfecsérli,
És aztán vissza többé nem szerezheted?

Hisz meglehet, hogy tán csalódni fognál,
Ám nem szeretni, oknak ez kevés;
A mozdulatlan, a holt nyúgalomnál,
Hidd, többet ér az élő szenvedés.
És csak azért nem fogsz-e építtetni házat,

Mert hátha egykor azt a tűz emészti fel?
S ezért türöd, midőn a nyár esője áztat,
S midőn a tél hideg karjával átölel?

De láttam én jól, hogy ajkad sohajta,
S innen hiszem: van szíved, lángoló,
Csakhogy az észnek jégpáncélja rajta,
Miként a volkán tetején a hó.
Szólj, oh leány, hogy így van, s várok türelemmel,
Mindaddig várok, míg nem mondod, hogy elég,
Várok békével, míg az óra nem jövend el,
Midőn birod hüségem nemcsaló jelét.

Hosszú idő, egy örökkévalóság
Lesz várásomnak minden napja majd.
Nézem magam, mint tengerek hajósát,
Kit a szél a part közelébe hajt,
De itt megfordul a szél, s látja bár a révet
A küszködő hajós: nem közeledhetik.
Kinoskeserves lesz ez örökszomju élet,
Hanem éretted még e kín is jólesik!

Nem fájhat úgy a betegek testének,
Ha éles vas jár át sebeiken,
Nem fájna ugy, ha tűzzel égetnének,
Mint e sovárgó vágy fáj énnekem.
Csak egy kis cseppet önts e fájdalom tüzére,
Egy cseppet a remény kútjából, oh leány,
Hogy évek mulva bár, de meg fog jőni bére
Gyötrelmeimnek, oh csak azt mondd, hogy: talán -

Nem, nem, ne biztass a jövővel engem,
Ne alamizsnát: üdvességet adj!
Hazudtam én, hogy várok türelemben,
Türelmem máris messze, messze hagy;
Fut, mint szilaj ló, s lelkem rája van kötözve,
S pályája mindig sűrübb rengetegbe vész,
Ahol talán majd egy vadállat tépi össze,
Tudod, melyik vadállat?... a megőrülés!

Adj vissza, lyány, adj vissza enmagamnak,
Adj a világnak vissza engemet...
Vagy mit beszélek? tarts meg, tarts magadnak,
Tiéd éltem, te el nem vetheted.

Oh, mondd, hogy elfogadtad, mondd, hogy elfogadtad!
E nagy szavadra tán ég-föld reám szakad;
Mit bánom én? az isten szebb halált nem adhat,
Mint sírba dőlni a gyönyör terhe alatt! -

S ha nem szeretsz, ha soha nem szeretnél?
Mindegy! hozzád van nőve szellemem,
Mint a levél a fához... eljön a tél,
S akkor lehull, de már élettelen.
Ez sorsunk a sirig. Bár járj be messze földet,
Kerűlj bár, mindhiába, engem el nem hagysz,
A soha el nem váló sötétség melletted,
Mit árnyékodnak vélsz, az én bús lelkem az!

Petőfi versében a személyes igealakok a feltűnőek, nem is véletlenül a befogadó sok esetben azonosítja a költőt a lírai megszólalóval. Ez érthető Petőfinél, mert a hagyomány még jobban összeköti a verset a megszólalóval, de ne felejtsük el, hogy itt is fiktív szövegről van szó. A lírai én a megnyilatkozó, aki már rögtön az első sorban (, mely a cím is) konceptualizálodik. Az egész helyzet leírása ebből következik, aköré az érzés köré szerveződik, mely az ábrándot reprezentálja. A szerelem és az ábránd szorosan összekapcsolódik, vagyis amit megfogalmaz itt és most a lírai én. Az én önreprezentációja nem távolodik el, v a vagyis a vers egészén végigfut a szerelem utáni áhítozás. Ez a nő iránti vágyott érzés megjelenik az egyes mondatokban. Ezt módosítja az, ahogyan a lányhoz el kezd beszélni, megszólítja „*Oh lyány, oh lyány,…”.* A diskurzus úgy kezd el felépülni, hogy ebből a nézőpontból kezdi el az olvasó az adott eseményt látni. Így azt lehet megállapítani, hogy belső leírás bontakozik ki, vagyis a szöveg önreflexiv jellegűvé válik. Minden esetben az origot a lírai én képezi. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mondat kiindulópontját ez adja meg, ami részben objektív: minden egyes mondat ehhez visz közelebb. Megszólítja a lányt, leírja, mit és hogyan tett vele, mi az ami a szerelmi bánatát okozza: *„…hogy rám ily bánatot hozz, Nem olvasám sejtésim könyviből! Azért vontál csak oly közel magadhoz, Hogy megvakuljak lelked fényitől? Úgy fénylik lelked…”* Ezt a részt több szempontból érdemes megfigyelni, már rögtön az első mondatban a névmás kijelöli, hogy a fogalmi tér mind az E/1. személyre vonatkozik. Ezen a ponton kapcsolódik össze a szerelmi bánattal, vagyis kihangsúlyozásra kerül, hogy minden rá vonatkozik. A mondatok összefüggésének sorát ez adja meg: mind a beszélő, mind a hallgató deiktikusan jelölve van, így a diskurzus ezek alapján épül fel. Az összes versszak eleji mondatban a szeretett lányt szólítja meg: „*Nem, nem, ne biztass a jövővel engem; Adj vissza, lyány, adj vissza*

enmagamnak; S ha nem szeretsz, ha soha nem szeretnél?" A megszólított a szerelme, akivel természetesen nem azonos a befogadó (, még ha a befogadó úgy is érezi[20]), és ebből a szempontból válik érdekessé a lírai mondat konstruálása. A lírai mondat olyan szempontból önálló lesz, úgy kezd el működni, hogy csak ebben a fiktív-imaginárius térben válik értelmezhetővé. Létrehozza a szövegvilágot, melyben itt és most van, és az összes mondat olyan szempontból válik érthetővé, ahogyan az felépül. A beszélőtársak, mely jelen esetben a szerelmes férfi és (a megszólított) a szeretett nő. Az olvasó csak „külső" szemlélője ennek a diskurzusnak, aki most már csupán arra vágyik, hogy önmaga lehessen. A versbeli perspektíva az énre teszi a hangsúlyt, a szubjektumra. A fent említett három mondat arra utal, hogy a lány a szerelem által teljesen kifosztotta a férfit, miközben a nő mindvégig, mint csöndes odaképzelt szereplő van jelen. Ez az én-te viszony a meghatározó: mondatok mindegyike arra utal, hogy a lírai én mit szeretne, mi adná meg a boldogságát. Az igék is ebből a nézőpontból fogalmazódnak meg: *láttam, várok, nézem, hazudok*. Ezek az igék kifejezik a kapcsolatot az én és a te között, meghatározzák a viszonyukat.

Babits Mihály: Dániel éneke

Mégis megemlékeztél rólam, Isten
és azokat, akik téged kerestek,
akik téged szeretnek, megtaláltad.

Ifjú próféták üstökét ragadva
elhoztad babilóni ketrecemhez
a fügét és a datolyát kezökben.

Hirdesd ezért, világosság, sötétség,
az Urat! Hirdesd, pusztaság, folyóvíz
s bölcs cethalak és minden vízben-úszók!

Adjatok nékem szurkot, faggyat és szőrt:
fegyver nélkül megölöm én a sárkányt,
a cifra szörnyet, aki nektek isten.

De az oroszlánt nem bántom, ki engem

[20] Az első részben, amikor a befogadói attitűd tárgyalásra került a hermeneutikával kapcsolatban magyarázatra került, miért is érzi sok esetben úgy a befogadó, hogy az adott megszólalóval, vagy a megszólítottal azonosul. Ezt az érzelmi azonosulással lehet magyarázni.

nem bánt. Estére visszatérek hozzá
s vad teste bundás melegében alszom.

Hallom majd nagy szívét dobogni; a föld
vele dobog, s az ég is; - én meg alszom
ringatva, mint az Isten csecsemője.

Babits versében már a cím konceptualizálja, hogy a vers megszólalója Dániel. A szöveg így beágyazottá válik egy olyan kontextusba, amely csak úgy válik érthetővé, ha címet, mint egy viszonyítási pontot aktualizálja az olvasó. Bibliai Dániel a megszólaló, azonban a befogadónak tisztában kell lennie azzal, hogy ki is ő. (Bár ez nem teljesen igaz, mert a vers anélkül is értelmezhetővé válik, hogy pontosan tudnánk, kiről van szó; azonban így egy új értelmezési horizontot nyit meg a vers.)

A kulturális identitás egyik eleme a vallás, „a kultúra maga ad tehát választ arra, mivé teszi az embert saját kultúraalkotó emberléte" (Kulcsár Szabó 2004: 121). Az önazonosság kérdése, hogy a lírai én miképpen szólal meg, kit és azt hányféleképpen szólítja meg válik érdekessé ebben a versben. Ezt erősíti meg a vers szerkezete, amit a következőképpen lehet meghatározni: az első részben Dániel szólal meg (1-2. rész), majd a természet megszólítása (3.-4. versszak) és végül az oroszlán, mint „társ" megjelenése. Minden versmondat a lírai én szempontja felöl konceptualizálodik: azt, ahogyan a megszólítottakkal egymásba épül. Az egyik rész a másiba ágyazódik, egymást erősítik a megértésben. A három rész lehorgonyzódik külön-külön is, illetve koncentrikus körökként ölelik át egymást. *Mégis megemlékeztél rólam, Isten*: a mondat felépülése a következő: határozószó + ige + névmás + főnév. Időben körülhatárolja a megszólaló, hogy nemcsak a jelenben, de már a múltban is megemlékezett, gondot viselt róla az Isten. A mondat rögtön kijelöli a fikcionális diskurzusban szereplőket, vagyis a lírai ént és az Istent. Konkrétan jelölve van, alakja van a lírai énnek, aki mindvégig jelen van a versben; így ő lesz a viszonyítási pont.

A második részben már rögtön az első versmondatban a természetet szólítja meg, hogy a feljebbvaló, a világmindenséget megalkotó nevét hirdesse minden teremtmény, jelen esetben az égitestek. *Hirdesd ezért, világosság, sötétség, az Urat!* Ebben a nyomatékosító felszólításban a természeti erők közül a nap és a fény, mely a kapcsolatot reprezentálja a két teremtmény között. A lírai beszélő egyrészről nyelvi önreferenciában, másrészről a nyelvi jelként is megfogalmazódik.

Összefoglalva elmondható, hogy ez egy szerepvers, melyben a lírai én a címben meghatározott személy szerepébe képzeli magát, onnan szólal meg, így formálódik a

fikcionális diskurzus egyik szereplőjévé. A lírai beszélő az, aki megszólítja a többi szereplőt. A megszólaló nem az éntől megfosztott személytelen alany, hanem a vallomást tevő alany (Kulcsár Szabó 1996: 33 – 34), akinek a perspektíváján keresztül értelmezzük a versmondatot.

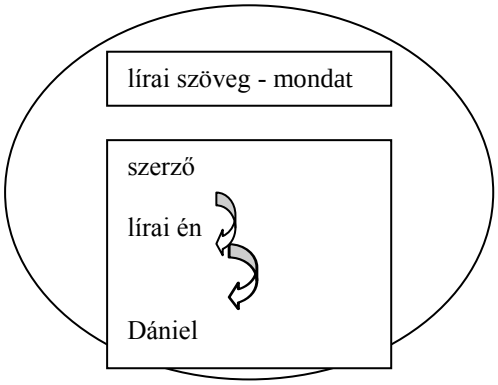

József Attila: Spleen

Halál, terítsd rám köntösöd, hisz fázom,
Gonosz szélvész s vihar dúl bennem és süvölt,
A vágy-sakálsereg az égre fölüvölt
S bús esten meztelen bőrig megázom.

Sáros hideg föld húzza, szíjja lábom,
A bátorságom is bizony inakba tört.
S rekedt torkom ha még keserves dalra hörg,
Ne hidd, hogy élet-ének zeng a számon.

Mert jaj, bizony kék minden tagom s reszket,
Szemem homályos, tért, utat tévesztek
És fázom - nézd Halál, hí mostoha fiad.

Szeretne köpenyedbe burkolózni,
Már úgy se tudna vígan lobogózni,
Szegény, a lelke fázik s az élettől riad.

József Attila verse már a címében előrevetíti a vers hangulatát, meghatározza a lírai én szerepét. Az első mondat rögtön egy megszólítással kezdődik: Halál. Mivel nagybetűvel van írva, és nemcsak a mondatkezdet miatt, még jobban kihangsúlyozódik az alakja. Képe felidézi

a haláltáncok[21] alakját, aki vezeti, utat mutat az embereknek a halálba menet. Ez az alak, akit a festményekről jól lehet ismerni, mindig koponyával, fekete köntösben, kaszával a kezében ábrázolták. De itt a Halál más arcát mutatja meg, mint egy „szeretetteljes" társat szólítja meg, és a köpenyének védelmét is kéri. Ebből a nézőpontból fogalmazódik meg a többi gondolat is. A második sormondattól lehet látni, hogy mennyi szenvedés éri a lírai ént, mennyi nyomorúság támad a szívében. A szenvedés, mely kialakítja a nézőpontot teszi különlegessé ezt költeményt: a lírai én víziója a test és a lélek iszonyatát mutatja be, melyet nehéz elsőre azonosítania a befogadónak. A lírai én szenvedésnek komplexsége rajzolódik ki. A szélvész és vihar benne süvölt, dúl, melyet a sakál képe összegez. A hideg föld lehúzza, mely metaforikus értelemben nem engedi, hogy képzelete szálljon, összetöri, visszaszorítja a gondolkodását.

Nemes Nagy Ágnes: Között

A levegő nagy ruhaujjai.
A levegő, amin szilárdan
támaszkodik madár s madártan,
az érvek foszló szélein a szárny,
egy percnyi ég beláthatatlan
következményű lombjai,
az élő pára fái, felkanyarodva
akár a vágy, a fenti lombba,
percenként hússzor lélegezni
a zúzmarás, nagy angyalokat.

És lent a súly. A síkon röghegyek
nagy mozdulatlan zökkenései,
amint feküsznek, térdenállnak
az ormok és a sziklahátak,
a földtan szobrai,
a völgy egy percnyi figyelem-lazulás,
aztán megint a tömbök és a formák,
meszes csonttól körvonalig
kővé gyűrődött azonosság.

Az ég s föld között.

[21] Az írás nem kívánja részletesen kifejteni a halállal foglakozó verseket. Azonban megemlíti, hogy itt gondolhatunk a középkori irodalmára, és ennek későbbi átirataira. (pl.: Arany János: Hídavatás)

A sziklák roppanásai.
Amint a nap átlátszó ércei
már-már magukba, fémmé a követ,
ha állat járja, körme füstölög,
s köröznek fent a sziklafal fölött
az égő paták füstszalagjai,
aztán az éj a sivatagban,
az éj, amint kioltja s kőmivolta
magváig ér, fagypont alatti éj,
s amint hasadnak és szakadnak
a porcok, forgók kőlapok,
amint feszítik véghetetlen,
széthasgató önkívületben
a fehér s a fekete mindennapos
néma villámcsapásai –

A nap és éj között.

A szaggatások, hasgatások,
a víziók, vízhiányok,
a tagolatlan feltámadások,
a függőleges tűrhetetlen
feszültségei fent és lent között–

Éghajlatok. Feltételek.
Között. Kő. Tanknyomok.
egy sáv fekete nád a puszta-szélen,
két sorba írva, tóban, égen,
két sötét tábla jelrendszerei,
csillagok ékezetei –

Az ég és az ég között.

Nemes Nagy Ágnes versében Isten – ember eltérő kapcsolatát mutatja meg. Újraértelmeződik ez a viszony, nem konkrét megszólítás jelenik meg, hanem a természet, a teremtett világ képében lesz jelen Isten. Ebben a világban az embernek kell megkeresnie helyét, és kell megteremtenie önön identitását. Ez a világ nem statikus, hanem folyamatos változásban levő, amelynek kialakítása az olvasó elméjében történik meg mondatról mondatra haladva. A létformát a mondatok tárják fel, melynek meghatározó, elválasztó összegző eleme a cím. Között ötször reprezentálódik a versben, öt elemi mondatot alkotva. Így jelentése

kiterjesztődik, átalakul, és mintegy középpont körül sűrűsödő koncentrikus köröket alkot. Az emberi lény nem jelenik meg konkrétan a versben, azonban ennek a nagy „játéktérnek” szorosan a részévé válik. Az első esetben (*Az ég s föld között*) mintha az ember realizálódna, ahogyan mint teremtmény jelenik meg, aki a földre teremtett, de folytonosan a transzcendens világra tekint. Második esetben (*A nap és éj között*) fehér és a fekete között, vagyis a halál és az élet, a tisztaság és a bűnösség között helyezkedik el az ember. Ebben a mondatban a jelentéssűrítésnek, a jelentéskitágításnak vagyunk a szemtanúi. Mintha ezt erősítené meg a következő mondat (a függőleges tűrhetetlen feszültségei fent és lent között), az ember egy örökös feszültségben, vibrálásban létezik az ég és föld között, amely létét szétfeszíti. Mindig valami között helyezkedik el az emberi lény: éghajlatok, feltételek…, egy térbe van beszorítva mind fizikai, mind mentális térben. Ezért, még ha az ég egy részét értjük, megtapasztaljuk, akkor sem tudjuk azt az eget ismerni, ami az Isten jelenlétét képezi (*Az ég és az ég között*). A természet válik ebben a versben az értékhordozóvá, és az ég lesz a transzcendens világnak a szimbóluma, melyet az ember el szeretne érni, és nemcsak a között lenni.

Pilinszky János: Harmadnapon

És fölzúgnak a hamuszín egek,
hajnalfele a ravensbrücki fák.
És megérzik a fényt a gyökerek.
És szél támad. És fölzeng a világ.

Mert megölhették hitvány zsoldosok,
és megszűnhetett dobogni a szíve –
Harmadnapra legyőzte a halált.
Et resurrexit tertia die.

A vers egésze, mint egy narráció reprezentálódik, a történetet követi nyomon a befogadó. Minden sor egy mondat, (kivéve az első versszak utolsó sora), és ezek az „egyszerűnek” tűnő mondatok azonban összetettebb jelentéstartományt nyitnak meg a befogadó előtt. Mert az egyes mondatok jelentésmezői kinyitnak egy tágabb teret, mely a jelentés komplexitását szolgálják. A jelentéstartalom kontextusánál fontos figyelembe venni, hogy mondatok egymásba szövődésén túl a kontextus számos rétegződését előfeltételezi a szöveg: intertextuális, művelődési.

Mi történt harmadnapon? A két versszak mintha két világ lenne, amely között szoros kapcsolat van. Nincs kimondva, csak utalás jelenik meg Jézusra, amely a befogadó elméjében mondatról mondatra alakul ki. Azonban már a cím mintegy előreutal, hogy kihez, miről szól a vers. Ahogyan harmadnapon feltámadt a halottak közül Jézus, úgy látjuk feltámadni az embert az első versszak mondataiban. A mondatok dinamikusságát, folytonosságát megadja a szórend: minden mondat az és kötőszóval kezdődik. A második versszak minden mondata Jézusra utal, akit keresztre feszítettek a zsoldosok, azonban harmadnapra feltámadt. Mind a két versszak a feltámadásra, az újjászületésre utal, amelyet a cím, mint egy keret határoz meg.

Abból a szempontból érdekes a Pilinszky vers, hogy a lírai én háttérbe szorul, és a narrátor funkciójába kerül. Az elsődleges elbeszélő a történetmondó szerepébe illeszkedik.

A lírai mondat megalkotása szorosan összefügg a lírai én és a megszólított kapcsolatának alakulásával, mert ennek a relációnak az alakulásából formálódik a mondat. A lírai beszélő E/1.-ben reprezentálódik, de a bizonyos verseknél nincs jelölve. Ahogyan impliciten vagy expliciten jelenik meg: látunk rá példát a magyar irodalomból, ami azt is tükrözi, hogy ez koronként és stílusonként változott. A lírai én a meghatározója, az alapja a lírai mondatnak, ebből a szempontból konstruálódik meg a mondat, ezt érti meg, vonatkoztatja magára a befogadó. De látni kell, hogy a költő nem „egyenlő” a lírai énnel, és a befogadó a megszólítottal.

6 Séma és megvalósulás

„Még gyakoribb eset
a költőnek ……. előbb a mondat sémája van meg a fejében,
s azt követik a szavak.”
(Jean Paul Sartre)

6.1 A lírai mondat és a lírai szöveg

A mondat

A mondat nem egy absztrakt egység, hanem a gondolkodás reprezentánsa. Így a mondatot az egyes jelentés-összetevők mentén kívánja a dolgozat megragadni. A jelentés nem a szabályok alkalmazásával, hanem a gondolkodás, a szándék mentén adható meg. A kimondott, leírt mondat tükrözi az egyes egyén gondolkodását, világlátását. A mondat egyenlő a világképpel, ami arra is szolgál, hogy a nyelvészek, filozófusok megfejtsék. Felmerül a kérdés, hogy ha a mondat kerül vizsgálatra mennyire vagyunk képesek annak a legmélyebb rétegibe belehatolni. A mondatmegértés számos kérdést vet fel, amely a legegyszerűbb, legalapvetőbb magyarázattól kiindulva a legkomplexebb interpretálásokat jelenítik meg. Ennek a definíciórendszernek a legfontosabb elemeit ragadja meg a dolgozat.

A mondat a nyelvészeti irányzatokban kitűntetett helyet foglal el napjainkban is. A mondatnak mind egyetemes, mind nyelvspecifikus jellemzői kimutathatóak, amelyeket meghatároznak a gondolkodás és az emberi tapasztalat komponensei. A mondattan feladata így számos aspektusból megközelíthető; az egyik csak a nyelvtani felépülést, a szabályrendszerként való felfogást helyezi előtérbe. Míg a másik szempont a szemantikai tényezőket állítja középpontba. A mondat így többféle perspektívából kerül elemzésre, amelyre bizonyíték a mondat szöveg- vagy rendszermondatként való értelmezése. Az alábbiakban elsősorban a magyar mondatani kutatások kerülnek részletes elemzésre (a teljesség igénye nélkül), fókuszálva, összeegyezetve a funkcionális kognitív kiindulóponttal, amelyben a dolgozat kíván mozogni. Áttekintésre kerül a Magyar Grammatika, az É. Kiss-féle, a Hegedűs-féle rendszer és a kognitív kiindulópontú elgondolás.

Jelen írás előrevetíti, hogy a mondatot nem egy absztrakt egységként képzeli el, hanem a gondolkodásból kiinduló, alakuló konstrukcióként elemzi. A jelentés nem a szabályok behelyettesítésével adható meg; hanem először gondolkodást, a szándékot kell megvizsgálni annak tekintetében, hogy a szabályokat meg lehessen adni. Azt, ahogyan az egyes egyén gondolkodik, megnyilvánul az általa kimondott, leírt mondatban.

A magyar nyelvészeti gondolkodásban a mondatról kialakított definíciót nagymértékben befolyásolta, befolyásolja a hagyományos nyelvszemlélet, amit a Magyar Grammatika képvisel. A mondatot „zárt intonációs szerkezet jellemzi” (Magyar Grammatika 2000: 371), mely implikálja a hangrendet. Ezt egy rövid (mármint rövidebb, mint a szöveg) lezárt egységként értelmezi a befogadó. A mondat felépülése a következő: az állítmánynak van alárendelve az alany, vagyis egy hierarchikus struktúra alapján épül fel a mondat. A mondatstruktúrája az alábbiak szerint írható le: az egyszerű mondatot az alany-állítmányi szerkezet felépülése (egyszerű mondat); az összetett mondatot pedig az egyszerű mondatok (Magyar Grammatika 2007: 372) felépülése alapján lehet leírni. Ez alapján a mondat értelmezése úgy jellemezhető, hogy minden mondat szerkezetileg azonos, amelyet esetleg a hangsúly és a szórend különbözteti meg (Magyar Grammatika 2000: 379). Ez a hagyományos szemlélet figyelmen kívül hagyja a szemantikát, mert az nem szerkezeti befolyásoló tényező. A mondat szerkezeti felépítésében két komponens a meghatározó: az alany és az állítmány, amelynek relációja, mint kiindulási pont reprezentálódik. *Péter megvárja Marit* egyszerű példamondat, bár számos szórendi formában megvalósulhat (*Mari megvárja Pétert; Megvárja Mari Pétert*), azonban kiindulópont - szerkezete ugyanaz. Így ez a mondat az alábbi forma szerint írható le:

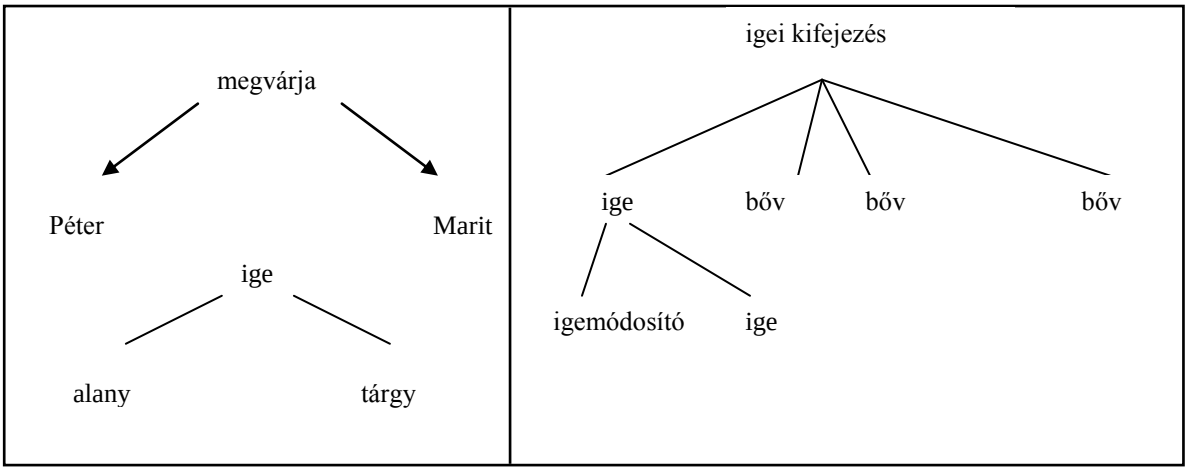

24. ábra: A mondat felépülése Magyar Grammatika és É. Kiss elgondolásában (2006: 116)

Az elemzési ábra (24) kiindulási központja az ige, amelyhez kapcsolódik a többi elem. Az ige, mint folyamat, történés kifejezőjéhez csatlakozik az alany és a tárgy. A Magyar Grammatika álláspontja szerint a fenti példamondatok szintaktikailag azonosak (2007: 379). Kihangsúlyozza, hogy ennek az egyszerű mondatnak a variációi szórendileg (topik – komment szempontjából) különbözőek, (a hangsúlyozás szempontjából) azonban nem tükrözi semmilyen szemantikai struktúrát. Ez a mondattani elgondolás (kiterjesztve) további

kutatások kiindulópontja lehet. Az ige, mint „viszonyítási alap” reprezentálódik, amelyhez mintegy hálózatszerűen kapcsolódik hozzá a többi komponens (Imrényi 2012). A szerkezet elemzése arra szolgál, hogy a különféle mondatrészeket, mint bővítményeket lássuk. Így figyelmen kívül hagyja a szórendi felépülés azon sajátosságait, amit a szemantikai felépülés alapján vezethetőek le.

A mondatot egyes elképzelések szerint úgy kell felfogni, mint „egy épületet”, ami az eredeti szerkezet – struktúrajelentést mutatja be (É. Kiss 2003). Így a mondat egy olyan architektúra, amely mind felépülésben, mind le- és visszaalakításában ugyanazt a kiinduló konstrukciót tükrözi. Ebből a gondolatmenetből kiindulva megállapítható, hogy minden mondat azonos jelentés-konstrukció alapján épül fel (és a szórend szerkezeti változásai nem jelennek meg). Vagyis a mondatok könnyű kiszámolhatóságát feltételezi, amelyet az egyes-összetevők (szavak) adnak meg. Természetesen ez az irányzat sem ilyen leegyszerűsítő, de azt előfeltételezi, hogy az emberi elme csak bizonyos szabályok mentén alakítja a mondatot. Példa erre a topik, ami mindig mondatkezdő szerepben áll, amely központi szerepben áll. A jelentéstan így kerül másodlagos szerepbe, és a szabályok, a felépülés, a szerkezet kerül a figyelem középpontjába.

A nyelvi kompetencia magában foglalja a biológiai és a pszichológiai adottságokat. A nyelvi képesség elmében való huzalozottságát emeli ki Chomsky (Chomsky 1999). Vagyis az emberrel születik a nyelv, és mint egy késztermék jelenik meg. Az ember genetikailag kódolt a nyelvtanulására, amelyet a kognitív nyelvészet sem szorít háttérbe, azonban azt hangsúlyozza, hogy az ember tanulási folyamatok, a tapasztalatok révén alakítja ki a nyelvi tudatot (például a (nyelvi) szocializáció során (Tomasello 2002). A nyelv nemcsak tények reprezentációja (Wittgenstein 1989; Farkas–Kelemen 2000), mert akkor a kijelentés-mondat, mint tény, mint igazsághalmaz kerülne csak vizsgálatra. És így a „bonyolultabb” mondatok, – melyekben például: alakzat reprezentálódik –, nem kapnának helyet az elemzésekben.

„A magyar mondat két fő részre tagolódik: egy logikai értelemben vett alanyra és egy logikai értelemben vett állítmányra” (É. Kiss 2006: 111). A mondat egyik meghatározott eleme az ige, amely origóként és predikátumként azonosítható. Ez az utóbbi szerep jelöli ki az igét és annak bővítményeit (felépülését mutatja be a 24. ábra). Az igei kifejezés mellett a topiknak van kitüntetett szerepe ebben az elméletben, amely mintegy előhívja, a figyelem középpontjába állítja a már ismert, így létezőnek elfogadott dolgot, személyt. A topik a

mondat elején áll (É. Kiss 2006: 112): az ige vonzataiból kerül ki, szerepét általában a logikai alany tölti be, amely abból adódik, hogy legtöbb esetben a topik élő személyre utal.

A formális - logikai mondattan fentebb levő leírásból következik, hogy a szerkezetet helyezi középpontba. Így a mondat tipikus formákat jelenít meg, és legalább egy szóból kell állnia. Az intonáció érinti ez a nyelvészeti iskola, ami a mondat meghatározását a beszéd felé fordítja, amelyet alátámaszt annak lezártsága. Így külön nem kerül kihangsúlyozásra, hogy mi a mondat helyzete az írott szövegekben, és ott mit kell lezárt egységnek tekinteni (írásjel, mint határ). Ezt részben tovább lehet gondolni a kognitív szemantika alapján: az elmében gondolategységek jelennek meg, melyek, mint mondategységek funkcionálnak (ez relációban állhat az írásjelekkel, központozással). A lírai mondat egyik funkcióját, „különbségét" ebben is meg lehet ragadni, mert a központozás, az írásjelek elhagyása más módon befolyásolják az egyén befogadását. Például: a gondolatjelek szünetet jelentenek, amik megszakíthatják a mondat egységnyi értelmezését. A formális – logikai szemantika kategóriákat használ, amelynek a definíciói a mondatra is kiterjesztettek. A szükséges és elégséges feltételek alapján lehet az egyes kategóriákba sorolni mind a mondatot, mind a fogalmat, vagyis pl.: mi tartozik az asztal fogalomkörébe, csak az dönti el, hogy megfelel-e az apriori elvárásoknak.

A mondatot szerkezetileg alany-állítmányra osztja fel (predikativ szerkezet), mely szemantikailag nézve: „valamiről állítunk valamit". A mondatokat igazságértékük alapján határololják el, így a jelentés egy duális rendszerben reprezentálódik. A mondat eszerint csak igaz vagy csak hamis lehet, melyet a lehetséges hozzárendelt világok alapján lehet eldönteni. Pl.: *Franciaország királya kegyelmet adott a lázadóknak.* A mondat igaz vagy hamis voltát az a világ, - amit logikailag hozzárendelünk,- dönti el. A példamondat igaz, ha abban a szituációban nézzük, amikor Franciaországnak volt királya, és megbocsátott a lázadóknak.

A mondat definíciószerű meghatározását az alábbi pontok alapján lehet röviden meghatározni: (ezek a pontok a Magyar Grammatika alapján lettek meghatározva).

- szabályszerinti felépülés
- sorrend
- jelentés-összetevők
- központozás, írásjelek
- intonáció
- mondatfajta
- modalitás

- szöveg-; rendszermondat

Hegedűs szerint (Hegedűs 2005: 125) „egy predikativ magból, azaz egy igéből áll és annak a kötelező és lehetséges bővítményeiből” épül fel a mondat. A mondat a beszéd szituációjában, kontextusában valósul meg. A mondat bizonyos szabályok mentén épül fel, amely egy formális egységként reprezentálódik (Hegedűs 2005: 222): és a kiindulópontja az ige, mint információs alap. A mondatfelépülés megjelenít egy gondolkodásrendszert, vagyis a nyelvek mondatai alany-állítmány felépülést tükröznek. Ezt fel lehet fogni, mint univerzális jegyet, miszerint az emberi gondolkodás sajátja, hogy mindig valamiről/valakiről mond, állít valamit. Azonban a mondat helyes felépülése (mármint szabályilag) és a nyelvről alkotott tudás közt nem szabad szoros egyenlőséget tenni. Ez szorosan összefügg a függéséghi viszonyok kialakuló nyelvtanával, mely szintén hagyományosan az igét helyezi a középpontba.

A mondat lelke az ige (Brassai 1836-2012): a feldolgozás, a megértés egyik fontos összetevője, amely „a mondat részeit kormányozza”. A mondat igés része, tüzetes része (Simonyi 1903) fejezi ki a mondat legfontosabb részét, és erre esik a főhangsúly. Brassai, Simonyi ezen megállapítása ma is helyálló, mert a lírai mondat értelmezések kapcsán is részben ez tűnik ki. Az ige, amely a temporális relációt képviseli, kiindulópontként jelenik meg. Figurái (amit azonosíthatunk a bővítménnyel, argumentummal a korábbi szakirodalom szempontjából (vö. Magyar Grammatika 2000; Kiefer 2000) a mondat alakítói; amely a magyarban prototipikus szófaji variánsokat mutatnak: a dolog megnevezése prototipikusan főnév, és ahhoz kapcsolódva például minőséget jelölve melléknév. A magyar mondat, mint elemi jelenet konstruálódik meg, amelynek az alappillére az ige (temporális reláció) és a főnév (prototipikusan dolog). Ennek a jelentőségét azért is ki kell hangsúlyozni, mert a lírában is a mondat középpontjának lehetne az igét tartani. De ez nem minden esetben igaz, mert látni kell, hogy csak névszóból is állhat egy vers (ebben az esetben van szó nominalizációról). Ez abból a koncepcióból származik, miszerint az emberi elme a valamilyen tevékenységre („létezésre”) helyezi a figyelem fókuszát, amely térben és időben lehorgonyzódik. Mindemellett a lírában a nominális struktúra „gyakrabban” fordul elő, mint a mindennapokban.

Deme mondatszerkezeti vizsgálataiban, a beszéd irányából közelít a mondathoz (Deme 1971: 19), külön kihangsúlyozza, hogy a nyelvet így lehet részleteiben megismerni. Nézetei generatív – strukturális felfogással szemben már a funkcionális irányba mutatnak: „A

kommunikációnak funkcionális alapegysége, a beszédműnek láncszemnyi egysége a mondat" (Deme 1971: 41). Már a Deme által megfogalmazott nyelvszemlélet is a funkcionális irányba mozdul el. Deme ebben az elgondolásában alátámasztja, hogy a mondat meghatározása egy örök kérdés, nehézsége abban áll, hogy egy konkrét meghatározást nehezen lehet megadni. Abban viszont meg lehet állapodni, hogy a mondat valami szavak által kialakított csoport (Deme 1971: 15), mely grammatikai kiindulópontot tükröz. Ezzel szemben/párhuzamosan a nyelvhasználatban kezdi vizsgálni a nyelvet. A mondat nemcsak a szövegszerkesztettségből áll, hanem abban a helyzetben, kontextusban kell vizsgálni.

Jelen írás kognitív keretet tartja szem előtt, és ebben az elgondolásban kívánja mozgatni a korábbi irányzatokat. A mondat az emberi kommunikáció „legalapvetőbb", legkisebb egységének nevezhető, mert benne sűrűsödik az emberi elmében levő világkép egy formája, reprezentációja. A mondat egyfajta szabályrendszer szerint épül fel, ami azonban nem az ember elmébe kódolva jelenik meg a születés pillanatában (vö.: generatív felfogás bizonyos koncepciói), hanem a szocializáció, a tanulás, az ismeretszerzés folyamán alakul, formálódik. (Tomasello 2002, 2011). A mondat a „legelemibb" felépülés, amely nemcsak a mindennapi mondatban artikulálja az alapot, hanem a lírai-fiktív világban is.

A mondat (tagmondat értelemben) kognitív nyelvészet alapján egy elemi jelenetet reprezentál, melynek két fontos alkotóeleme: egy vagy több dolog (prototipikusan főnév) és egy temporális reláció, amelyet az ige reprezentál (Langacker 1987). „A mondat egy jelenetet konstruál meg" (Tolcsvai Nagy 2010: 123), vagyis a világban lezajló események sorát „részeire" bontjuk, ami a mondatokban tükröződik. A magyar mondat lelkének nevezi már Brassai is (1836) az igét, melyhez alárendeltként kapcsolódik a többi elem. Ez a protoállításként való funkcionálással van összefüggésben (Imrényi 2008). A mondat egy eseményt profilál (Langacker 1987: 217-220; Tolcsvai Nagy 2010: 126), ami a világban megismert dolgokat tükrözi a nyelvi kifejezésekben. A mondat kiindulópontja az ige, ami a jelenet megkonstruálásának alappillére. Az ige prototipikusan nem önálló jelentéssel bíró fogalmi szerkezet, hanem rendelkezik egy vagy több fogalmi kidolgozóval, figurával (trajector, landmark) (Langacker 1987: 237, 242-43, Tolcsvai Nagy 2010: 126-127), amely kidolgozása a mondatban történik meg. Sematikusan az ige és a főnév (Tolcsvai Nagy 2013:280) dolgozza ki a mondatot, mely a legprototipikusabb esetben a következőt jelenti: az igének van két figurája: egy elsődleges és egy másodlagos (, ami ha hagyományosan kerül elemzésre alany és tárgy). A mondat soha nem egy absztrakt formaként valósul meg, hanem mindig megvalósulásban jelenik meg. A sor, mint tagolási egység összefüggésbe hozható a

tagmondattal, amely a mindennapi diskurzus „alapcsomagja” (Tátrai 2011: 83) az információegység alapján.

A mondattal szemben a legfontosabb elvárás a sor, ami a lírai mondat legfontosabb alappillére. Ez a „legrövidebb” határ, amely, mint befogadási egység reprezentálódik. A mondat így szóbeli határokat reprezentál; amit az írott szövegben a befogadó mellett/”helyett” a szerző határoz meg (Deme 1971: 24) (sor). Azonban, ha ezt az állítást elfogadjuk, akkor figyelmen kívül hagynánk a befogadó szerepét lírai mondat kialakításában. Ha eszerint kerülne a mondat értelmezésre, akkor a croce-i – searle-i szempontok kerülnek előtérbe, vagyis egyféle értelmezés valósulna meg. A döntő tényező ebben az esetben is a befogadói attitűd (‚mert minden esetben alakító tényező az olvasói hozzáállás). Mindkét szerepnek hangsúlya van a lírai mondat alakulásában, mind a befogadónak, mind a megnyilatkozónak (szerzőnek).

A kognitív nyelvészet mondattal kapcsolatos terminusai kerülnek alább bemutatásra:

Tapasztalat:

Mondataink konstruálását meghatározza a tapasztalat, amelyet több tényező is meghatároz: pl.: a kollektív és az egyéni tudás, amely szoros összefüggésben van a nyelvspecifikummal. A nyelvspecifikum szoros összefüggésben van az adott nép kultúrájával, hagyományaival (Langacker 1987:2). A világ megismerése a nyelven keresztül történik, melynek a során nagyon fontos szerepet kap a tapasztalat. Szüleinktől, szűkebb környezetünkben majd az iskolában sajátítjuk el azokat a formákat, melyek segítségével építjük fel mondatainkat. Szocializáció során nyelvünk is alakul (vö. Tomasello 2002), melynek során sajátítjuk el mondataink szerkezeti – szemantikai felépülését. Külön ki kell emelni a szórendi kötöttség problematikáját, melynek kérdésköre vitatott még ma is. Egyesek úgy tekintenek a magyar nyelvre, mint amely nem rendelkezik kötött szórenddel, míg mások nagyfokú rugalmasságot tulajdonítanak neki (vö. Hegedűs 2005, É. Kiss 2003). A kognitív nyelvészet a szórendet a jelentéstani oldaláról közelíti meg, melynek több komponense van: pl.: a szövegvilág, amely az a mögöttes tudás, információrendszer, melynek közegében „nyerik el értelmüket” mondataink. A szövegvilág olyan mentális tér, mely egy tudáshalmazt ölel fel, amellyel az entitás rendelkezik.

Nézőpontszerkezet:

A nézőpontszerkezet meghatározza mondataink felépítését. Ezen az egocentrikus középponton (amely alatt a mindenkori beszélőt értjük) keresztül szemléljük az egyes dolgokat, eseményeket. Minden megnyilatkozásunkban tükröződik nézőpontunk, amely a

kiinduló szemlélet és értelmezés eredménye (Langacker 1987: 123), amely a mondatban reprezentálódik. A nézőpont egy kiindulópont, amelyen keresztül értjük meg az adott jelenetet, melyet a mondat reprezentál (Tolcsvai Nagy 2006:153). *Operába megyek. Juci azt mondta, hogy Operába megy*. Az első mondatban a beszélő a kiindulópont, míg a másodikban Juci, amely entitáson keresztül értjük meg, dolgozzuk fel az adott szituációt. A tudatosság szubjektuma ezzel áll összefüggésben, mely azt az entitást takarja, aki ténylegesen vállalja a felelősséget az adott kijelenésért *Mici azt mondta, hogy Mari iskolába ment és nem mellé*. Ebben az állításban Mici vállalja a felelősséget mondatata tartalma miatt.

Szórend:

A magyar mondat SVO felépítésbe sorolható be, amely szemantikai és szintaktikai szerveződés is. A világot tapasztalati úton ismerjük meg, amelyet nyelvünk segítségével írunk le. A mondat is a tapasztalat segítségével alakul ki, így a szemantikai szerkezetek absztrahálódnak, és kialakulnak a szintaktikai szerkezetek.

Fontos látnunk, hogy a magyar mondat jellemzője a sorrend, mivel ha valaminek a jelentőségégét ki akarjuk hangsúlyozni, az kerül a mondat elejére. A szórend változásával a szemantikai mező is változik. Sokszor kivételesnek érzett mondatfelépítésekkel találkozhatunk a szépirodalomban.

Ha azt akarjuk meghatározni, hogy mi a lírai mondat, azt csak úgy tehetjük meg, ha szembe/párhuzamba állítjuk vele mi a mondat. Jelen írás arra tesz próbálkozást, hogy a lírai mondat és a szórend relációját elemezze, értelmezze funkcionális kognitív kiindulópontból reflektálva, felhasználva a korábbi hagyományokra. A példákat Weöres Sándor költeményei adják, amely nem adhat tökéletes választ arra, hogy van-e prototipikus szórend a lírában, azonban kiindulópontot nyújthat további vizsgálatokhoz.

Kompozitumszerkezet:

A mondatot kompozitumszerkezet összességének tekinthetjük, melyek elsődleges megjelenési formája az ige szemantikai hálójában jelenik meg, melynek egy-két alszerkezetét dolgozzák ki (Langacker 1991:66). Ebből a szempontból a mondat valamilyen eseményt jelenít meg, amelyben a különböző komponensek kerülnek kidolgozásra (vö. Tolcsvai Nagy 2008: 43). A kompozitumszerkezet segít, hogy az egyes összetevőket részekre bontsuk, és úgy lássuk az egyes komponenseket. Az egyes alszerkezetek közt bizonyos megfelelések vannak, amelyek azonban nemcsak az egy-egy komponensre érvényesek, hanem többre is, amely által az összetettebb kompozitumokat is értelmezni tudjuk. A megfelelések

kidolgozottabbá és érthetőbbé teszi az egyes szerkezeteket, melyek a séma szerinti jelentést teszik részletesebbé. Ahogy haladunk előre látjuk a szerkezetek kombinálódását.

Különbséget kell tennünk az egyszerű és az összetett mondat leírása között (Langacker 1991: 417). Az egyes összetevők kidolgozhatnak egy tagmondatot, amelyek a többi tagmondattal is kidolgozásba kerülnek. Fontos látnunk, hogy az összetett mondat esetében a jelentések egy komplex jelentésrendszert alkotnak, a különböző szemantikai szerkezetek egybeépülve hoznak létre egy jelentéstani egységet.

A mondatok nem állnak önmagukban, mindig szövegtani kiterjesztésben kell őket értelmezni. A háttér különböző szituáció lehet, amely segítségével értjük és alkotjuk meg mondatainkat. (Külön érdemes vizsgálni az írott és mondott mondatokat, mert másfajta struktúrát vonnak maguk után.) A mondat jelentésének vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni a pragmatikai aspektust, amely a szemantikai felépülés komplexitását „egészíti ki" (Langacker 1991: 497).

A mondatot, ha az a legegyszerűbben kerül vizsgálatra, akkor azt lehet mondani, hogy azt az az ige és a főnév profilálja; így a jelentésképzés e kettő relációjában alakul. A lírai mondat esetében is ezt kell elsődlegesen vizsgálni: hogy hogyan alakulnak a főnévi és igei „csoportok" kapcsolatai (Chafe 1971), és ezek szimbolikus relációi hogyan dolgozzák ki egymás részösszetevőit. A mondat, mint információs egységként való elgondolását (Chafe 1971: 22) a lírai mondatra való alkalmazhatósága is ennek a dolgozatnak a része. Milyen módon állapíthatjuk meg, hogy mennyi szó adja meg a lírai mondat határát? Az angolban 5-6 szót lehet a prototipikus mondathatárnak megfeleltetni. A magyar mondat esetében is ezt az egységet könnyen elfogadhatónak lehet tartani, amely a munkamemóriával lehet összefüggésbe hozni. Az információáramlás határa szabja meg a mondatot: azt a pontot, amelyet az elme könnyen befogadhatóvá teszi a világban levő események reprezentálását.

Összegezve el lehet mondani, hogy a mondat az emberi kommunikáció „legalapvetőbb", legkisebb egysége, mert benne sűrűsödik az emberi elmében levő világkép egy formája. A mondat egyfajta szabályrendszer szerint épül fel, melyek azonban nem az ember agyába kódolva jelenik meg a születés pillanatában (vö.: generatív felfogás bizonyos koncepciói), hanem azokat a szocializáció, a tanulás, az ismeretszerzés folyamán alakítják, formálják. (Tomasello 2002). A mondat a „legelemibb" felépülés, amely nemcsak a mindennapi mondatban artikulálja az alapot, hanem a lírai mondatban is.

A lírai mondat

A mondat soha nem egy absztrakt jelenetként valósul meg, hanem mindig megvalósulásban jelenik meg (aktuális esetben ez a líra). Azt, hogy mitől is válik egy mondat lírai mondattá, azt a kontextus, forma, a lírai alaphelyzet (a beszélő, a megszólított és a befogadó viszonya) határozza meg. Mindemellett számos kutatás irányult arra, hogy mitől más, mitől „formabontó" a lírai mondat a mindennapokban használt mondatokhoz képest. Természetesen a líra sajátja a „meghökkentés", amely alapján a mondatokat összevethetjük a mindennapival, és annak tipikus formáitól való eltérést határozhatjuk meg.

A mondat és a szöveg minden esetben azzal lenne egyenlő, ami kimondásra, elolvasásra („használatra") kerül (Ricoeur 2010: 87), Jelen írás szempontjából fontos, hogy a szóbeliséggel lehet szoros relációt vonni. Így annak a közös szituációnak, – melyet jelen esetben a líra képvisel – lesznek a részesei. A mondat a líra esetében igenis szoros összefüggésben áll a szóbeliségnek azon aspektusával, amely a figyelemhatárát jeleníti meg. A határ a kognicióból kiinduló figyelmi kerettel áll összefüggésben: ez alapján azt lehet megállapítani, hogy a sor az egyik keret, ami a mondathosszát megadja a versben, ami a megjegyezhetőséggel van korrelációban. Az elme konceptualizálja az adott kontextust, melyben a mondat megjelenik. A lírában azért is érdekes a mondat kérdése, mert szóbeli és az írásbeli közlés határán helyezkedik el. A líra határhelyzetét már számos ponton érintette a dolgozat, mely szerint a zene, művészeti ágak, és a líra számos ponton kapcsolódik: például: rím, ütem. A líra szóbeli – írásbeli határhelyzete[22] folytán olyan sajátos vonásokat lehet felfedezni, mint az előbb említett hosszúság.

A lírai mondat meghatározását leginkább stilisztikai, szövegtani munkákban lelhetjük fel, vagyis számos megközelítés született (Gáldi 1961; Elekfi 1986; Fónagy 1999, Szathmári 1997). A versmondattanra irányuló kutatások egy része abból indult ki, hogy a versnek sajátos, a mindennapi nyelvtől megkülönböztet szerkezete, rendszere van. Azonban az kerül feltételezésre, hogy a mindennapi és a szépirodalmi, azon belül is a lírai mondat nem attól különbözik, hogy teljesen más hangtana, stb. van, hanem azoknak az elvárásoknak, amelyet a befogadói előre elgondol, annak feleltethető meg. A hipotézis részét képezi az is, hogy a lírai mondat kiindulópontját a beszédaktusokban „hasonló" mondat adja, ami alatt rövidebb, nem

[22] A „fennkölt" irodalmi és a mindennapi stílus oppozícióját, illetve az előbbi sztenderdé válását nem kívánja fenntartani, bemutatni jelen írás (Szathmári 1997: 189). Ez nem azt jelenti, hogy prototipikus mindennapi mondat és a prototipikus lírai mondat azonos lenne, hanem kialakulásában, a jelentésstruktúra konstruálásában hasonló működést kell feltételezni, mely számos ponton eltér (például: deiktikus rámutatás).

teljesen „befejezett” mondatokra kell gondolni. Ez azért valószínűsíthető, mert a mondat memóriával kapcsolatos információi erre utalnak. A befogadási egység rávilágít a séma-összefüggésre az elemi jelenet megjelenésére.

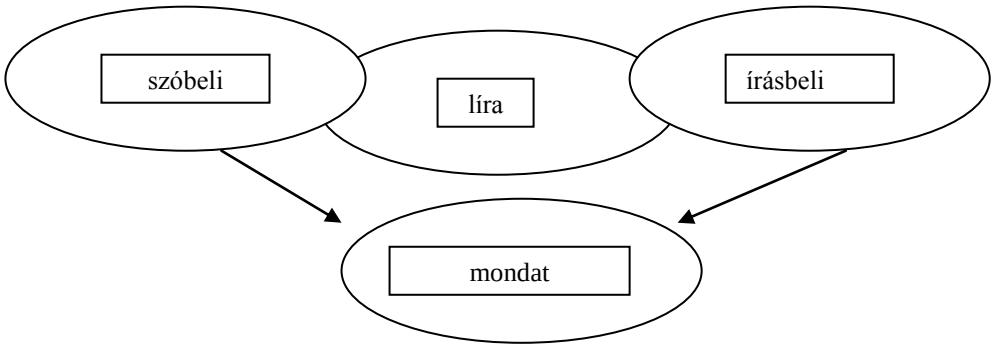

25. ábra

A lírai mondat szerkezetét az énbeli állapot határozza meg, ahogyan a lírai megszólaló látja, láttatja a világot tükröződik a mondatban. A szerkezetet tekintve egy történeti változást is meg lehet figyelni (, amely a második rész elején került rövid bemutatásra) míg a 19. századi magyar versekre a retorikus szerkezet volt a jellemző, vagyis a jól felépítettség, a lírai én alakja alakítja a mondat struktúráját. A 20. század a szerkezetben változást hozott, mert a mondatok szerkezetben bár egyszerűbbnek tűnnek (alany, állítmány), azonban sokkal koncentráltabb jelentést tükröznek. A mondat alapja így szóbeli határokat reprezentálja; míg az írott szövegben a befogadó mellett/”helyett” a szerző határozza meg a sort (Deme 1971: 24). A lírai mondat alakulásában, mind a befogadónak, mind a megnyilatkozónak (szerzőnek) fontos szerepe van.

A lírai mondat határhelyzetét szemlélteti az alábbi (26.) ábra: mert a szóbeliség a spontánbeszéd mondataival hozható relációba, viszont az írásbeliségből a szerkesztettség adódik.

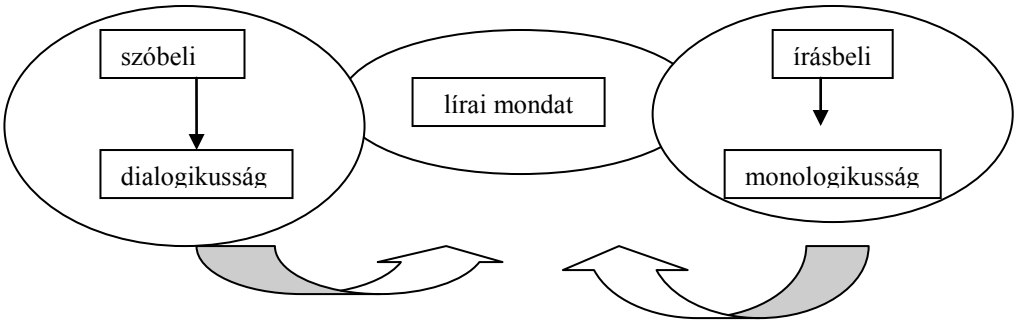

26. ábra

A lírai mondat alakulása a befogadó aspektusából kerül vizsgálatra, természetesen az író – szöveg szándékát (az intencionalitást) nem figyelmen kívül hagyva. A befogadó a szöveg, jelen esetben lírai szövegalakulást kisebb egységekből kiindulva kezdi értelmezni. Ha

másik oldalról kezdjük el vizsgálni, akkor azt lehet mondani, hogy a lírai mondat alakulása a következőképpen konstruálódik: a mondat a vers „rendszerhez” igazodik. E kettős rendszer alakítja ki a mondatot mintegy hierarchikusan (Horváth 2003). Ez megragadja a lírai mondat két legfontosabb aspektusát a „formai követelmények” közül. Azonban ennek lépcsőzetes elképzelését kizárja a dolgozat, mivel dinamikus megvalósulást feltételez. Mindemellett a lírával kapcsolatban külön ki kell emelni a formát.

- a líra formája ⟶ szabad
  ⟶ kötött
- mondatforma

Gregguss szerint a „tanító költészet… versmondatokban (gnoma)… fejezi ki magát” (Szathmári 1991: 22), amely arra utal, hogy a vers elsődleges funkciója a tanítás lenne, amely azt a képzetet vonja maga után, hogy a versben, lírában csak bölcsességeket kell keresni. Így a lírai mondat csupán egy bölcsesség megfogalmazásává válna (Szathmári 1991: 24). Azonban ha ily módon kerül vizsgálatra a lírai mondat, akkor hasonlóvá válna a közmondásokhoz, miszerint valamely tanítást röviden, egy mondatnyi terjedelemben határozható meg. De ennek a definíciónak részleges igazsága feltételezhető, mert vannak olyan költemények, melynek célja a tanítás (tanköltemény), illetve van, amikor a mindennap megtapasztalt dolgokat oly módon fejezi ki, ahogyan Mi (közösség) nem képes arra. Ez azzal az elgondolással áll összefüggésben, hogy a költemény helyettünk szólal meg, mely alátámasztja a gnoma elgondolást.

A mondatot az alakzatok felépülés alapján határozta meg Gáldi (Gáldi 1961: 187-190). Gáldi munkájában az enjambementet emeli ki, amelyet a mondat átívelésének tart. A sor és a mondat kapcsolatát a következőkben ragadható meg: a sor legtöbb esetben egyenlő a mondattal, ami a népdalban reprezentálódik elsősorban. A zeneiség, mint sor/mondatalakító jelensége kitűntetett funkcióban áll, mely a ritmussal, a rímmel áll szoros kapcsolatban. Azonban a „megjegyezhetőség” érdekében, amelyet a népdal feltevése implikál, ezt támasztja alá (a lírai alkotások korábban csak szóban hangoztak el). Az alábbi ábra (27) ennek a koncepciónak a továbbgondolása: eszerint azt lehetne mondani, hogy a népdalból következhetnénk a lírai mondatra. Azonban kérdéses ez az elgondolás, amelyet kérdőjel is kifejez. Inkább, mint ahogy a fentebb is ki lett hangsúlyozva a kettő nem egymásból, hanem egymással párhuzamosan működik.

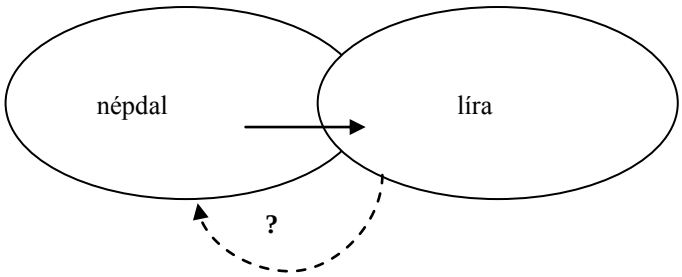

27. ábra

Gáldi azokra a népdalgyűjtésekre hivatkozik, melyek ezt látszanak alátámasztani. A líra egyik alkategóriájának lehet a népdalokat definiálni, amely partikulárisan feltételezi ezt az állítást. Ez nem azt implikálja tehát, hogy a népdali mondat külön kategóriát alkotna, hanem inkább alátámasztja azt a hipotézist, hogy a lírai szövegtípusok ebből a szempontból inkább egybetartoznak. Az enjambament mellett a közlést határozza meg a verssormondat kategóriájaként, amely azt jelenti, hogy egy „központi elem" van: rendszerint valamilyen névszó. Gáldi ezen megállapítása a kognitív nyelvészet topikával/fókuszával feleltethető meg. A lírai mondat egyik meghatározó elemét épp ebben áll: vagyis a „mondat sűrítmény" kiemelkedő figurája topik. Ez a mondat-hálózat azon eleme, amely a többi elem kiindulópontja lesz. Az igazi művész, író (Gáldi 1961: 190) az, aki a mondatban az eszmei értékeket jeleníti meg.

A lírai mondatot a kognitív szemantika alapján nem lehet azonosítani azzal a mondattani elképzeléssel, miszerint az emberi elme egy „beszélőgépezet" alapján azonosítja a verset (Horváth 2003: 92). A lírai mondat nem írható le kimerítően a generatív nyelvészet alapján, egyrészről, mert ez az irányzat nem vizsgálta a nyelvet kontextusban, figyelmen kívül hagyja a szórendi felépülést; másrészről, mert az ez alapján kiindulópontul nem lehet hozni a jelentéstani viszonyokat. Így inkább a líra felszíni szerkezete kerül előtérbe, amely kiindulópontja a szófaj, és nem a funkció. Ez a koncepció részben tükrözi azt az elgondolást, hogy a mondat mi módon változik, módosul a mindennapi mondatokhoz képest.

Horváth (2004: 33–35) alapján a következő pontok fontosak a lírai mondat alakulásában:

- pszichológiai alany „mondattani és verstani önállóságra törekvése"
- ez szoros összefüggésben van az én értelmezésével, a lehorgonyzással, az önrefflexióval, és a szubjektivizáció
- „gondolatbeli és ritmikai ízületek egybevágásának elve"
- „gondolatritmus ősi ösztöne"

Ebben a négyes perspektívában meg lehet ragadni a lírai mondat azon aspektusát miszerint a rím, a ritmus, az, ami, mint formai követelmény jelenik meg. A sor így egyféle formai szempontként reprezentálódik (Horváth 2004: 504), így az emberi elmében úgy konstruálódik meg a mondat, mint sor. Ezért azt lehet mondani, hogy a sor eleje egyenlő lenne a mondat kezdetével, és a sor vége egyenlő a mondat végével. Ezt „legkönnyebben" az enjambement megjelenésével lehet kimutatni, amikor egy mondat, mint gondolatritmus megjelenítője mintegy „kettészakad". Ekkor direktbe elvárható a befogadótól, hogy a „soráthajlás" szerint értelmezze az adott gondolatmenetet. Mindemellett a fenti felsorolást az alábbiakkal lehet kiegészíteni:

- intonációs egység
- információ folyam

Az információs folyam kiemelt szerepet kap a lírában, amelyet a korábban említett sor-elgondolással lehet párhuzamba vonni. A lírában is ugyanúgy jelenetek konstruálódnak meg, mint a mindennap használt mondatban. Ez egy világképet jeleníti meg, mely a mindennapi beszéd tagmondatában (Tolcsvai Nagy 2010: 124) és a lírai mondat sorában is reprezentálódik, (vagyis mind a spontánbeszédben, mind az írott szövegekben,) mint „nyelvi csomagolás" jelenik meg. A lírának a sor az egyik alapfeltétele, ahogy azt már Lotmann is megállapítja (Kulcsár Szabó 2007: 23). Ennek alapján a sor képviseli a befogadási egység alapját, mely a jelenetet képezi le, mindemellett meghatározza az információs telítettséget. A sor a lírai mondat értelmi alapegységül reprezentálódik prototipikus esetben, azonban ez a forma kapcsán „felülíródhat". Az olvasó nem külön elemenként kezeli a mondatot, hanem a szöveg kontextusában, annak a beszédhelyzetnek a részeként, melyben megvalósul.

A hipotézis részét képezi a fentiekben felvázolt elgondolás alapján az is, hogy a lírai mondat kiindulópontját a beszédre jellemző „egyszerűbb", könnyebben áttekinthető, és megjegyezhető mondat adja. Ez azért valószínűsíthető, mert a mondat memóriával kapcsolatos információi is erre utalnak. A befogadási egység rávilágít arra az egyszerűnek tűnő séma-összefüggésre, miszerint egy elemi jelenet jelenik meg bennük; másrészről a lírában levő mondatok eredetileg a könnyen megjegyezhetőségül szolgáltak.

Ez nem azt jelenti, hogy prototipikus mindennapi mondat és a prototipikus lírai mondat azonos lenne, hanem kialakulásában, a jelentésstruktúra konstruálásában hasonló működést kell feltételezni, mely számos ponton eltér (például: deiktikus rámutatás).

Ezek a felvázolt irányzatok, elgondolások, mint kiindulópontok, keretek jelennek meg a dolgozatban. Jelen írás ezekből kiindulva kívánja megadni a lírai mondat hipotézisét. A lírai mondat alakulását az alábbi szempontok határozzák meg:

- nagymértékben befolyásolja a munkamemória
- ez szoros összefüggésben áll sorral, mint formális egységgel
- lírai én, mint alakító tényező
- az alakzatok „szorítása”
- ritmus
- gondolatritmus – elemi jelenet összefüggése
- információcsomag

A lírai mondat specifikussága ezeknek a tényezők mentén ragadható meg, amelyek a példák mentén kerülnek részletesebb elemzésre. A lírai mondat felépülésében, megkonstruálásában mást tükröz, mint mindennapi.

A vers mondatai elemi (ill. összetett) jelenetekből állnak. Egyes felfogások szerint a versmondatot és a „mindennapi” mondatainkat el kell választanunk egymástól, mert az előbbiben az érzelmi, és az értelmi határok másként reprezentálódnak (Elekfi 1986: 326 – 27). A mondat, mint kijelentés egy elemi jelenetet konstruál meg (Langacker 1987), amely a tudással és a megismeréssel áll szoros összefüggésben (Pléh 1996: 15). Minden gondolat a fejünkben nem a szavak alapján, hanem a kijelentések alapján különül el (Pléh 1999: 94 –95). A mondathatárt ez alapján, - mint propozíciót- úgy lehetne meghatározni, hogy addig, amíg a figyelem kiterjed. (Ez az elme azon képességét jelöli.) A különbség a mindennapi és a lírai mondatban, abban ragadható meg, hogy a líra, a vers, így a (szép)irodalom megköveteli a művészi (igényesebb), átgondoltabb megfogalmazottságot. Eszerint azért is másképpen kell, hogy alakuljon, mert funkciója mást kíván meg. Már a szocializáció folyamán, a korai tanulási, nyelvtanulási szakaszban is megfigyelhető, hogy a kisgyermekek a verseket szívesen, könnyen sajátítják el, majd mondják vissza.[23] A mondat a lírába központi helyet foglal, és ez nem azt jelenti, hogy ugyanolyan szerkezetben valósulnak meg, mint a „normál” mondat, mert az irodalom egy sokkal „tágabb teret” használ.

Akkor hogyan is definiálhatjuk a lírai mondatot? A lírai mondat legfontosabb alakító tényezői a következők: a szemantikai motiváltság, vagyis, hogy az éppen aktuális jelentés mi,

[23] (Ha a mindennapi tapasztalat kerül megfigyelésre, akkor a reklám, és a popszöveg könnyen megjegyezhetőségének egyik komponense a mondat.)

illetve a fent említett formai jellemzők: sor, információs egység, alakzat. Ennek van minden alárendelve, a rím, az alakzat, amiket korábban formai szempontokból ragadtak meg, de a dolgozat ezekre is a jelentéstan felöl közelít, és abban látja a magyarázatukat. A jelentés dinamikus, ezért a kontextus, vagyis a lírai műnem, a lírai forma határozza meg.

A magyar mondatot szórendileg rugalmasnak tekinthetjük abból a szempontból, hogy például az angollal összevetve nincsen szigorúan vett egymásra következés. A rugalmas és a kötött szórend megléte vagy meg nem léte számos kérdést vet fel a lírában is. Ezért inkább centrum – periféria viszonyában ragadhatjuk meg a szórend és a lírai mondat kérdését, amely magán viseli a nyelv kultúra specifikus jegyeit (Langacker 1987). Már egy egyszerű példamondatot nézve is számos variációt fel tudunk sorolni: *A macska beugrott az ablakon*; *az ablakon beugrott a macska;* stb. Ezek a mondatok egy eseményt jelenítenek meg, különböző módon. Azonban minden mondatban különbözik a mondatkezdő helyzet, így az aktiválódási konceptusok is (Tolcsvai Nagy 2008: 485). Ami a mondatkezdő helyet elfoglalja, az áll a figyelem előterében, és kezdeményezi a figyelemirányítását. Így megnyit egy fogalmi tartományt a kezdőhelyzetben levő entitás, ami a kezdőpontnak felel meg. Ezért nem mindegy, hogy milyen figura jelenik meg mondatkezdő, mondatzáró helyzetben, és az milyen szófajú, funkciójú.

Az alábbiakban a szófaj gyakoriság és a lírai mondat összefüggését Weöres lírája nyomán kerül áttekintésére. Előzetes feltevésünk az, hogy a líra szórendje és a mindennapi szórend nem tér el jelentős mértékben. Az elemi mondatok kerülnek elemzésre, elsődlegesen azt vizsgálva e rövid korpuszon (mintegy előzetes kísérlet), hogy a szófaji (Magyar Grammatika rendszerét alapul véve) elrendeződés, a szórend, és a sorhosszúság relációjából milyen következtetéseket vonhatunk le. Jelen esetben egy elemi mondatnak tekintem azt, ahol egy elemi jelenet képződik le, illetve írásjel jelenik meg.

Proteus

A parton Proteus alakoskodik:
most majdnem isten, most a lehetetlen,
most számtalan hűs gyönggyé szerteröppen,
most sziklává dermed, most újra híg.

Víz és föld határ –láncára bukik,

de menny és mélység közt lakik: ő a tenger,
keblén sarat ringat, s e szerelemben
sár urává, emberré változik.

Bírák és bankosok aeropágja
megméri, sorsa tűhegyen forog:
vagy visszadobják habzó szabad árba

vagy uszonyán ember – gúzs csikorog;
de minden sejtje tengert párolog:
száraz porvert tanyán nem élt hiába.

Az alábbi táblázat azt ismerteti, hogy a sor és a mondathatár milyen összefüggésben van, illetve, hogy ezek a szófajjal milyen relációt mutatnak. A szófaj mondatalakító funkcióját értelmezi ez a táblázat, bemutatva, hogy egy mondat felépülésében milyen szerepet játszik.

A kognitív tudományosság és az empirikus szubjektív értelmezés szoros relációban áll. Erre mutat példát az alábbi értelmező táblázat, miszerint a lírai mondat felépülése figurális. Az egy sor egy mondat határt mutatja be a táblázat. Az emberi figyelem a sort, egy egységi jelenetet azonosít egy mondattal. Természetesen nem mindem esetben igaz, mert ha pont, vagy valamilyen írásjel van, akkor még fokozottabban igaz a határ meghúzás. A befogadó a mondathatárt az értelemképzés szempontjából érvényesíti. A kiindulópont a jelenet megalkotása, amely egy dolog és egy temporális reláció kapcsolata. Ez prototipikus esetben ige és főnév kapcsolatát azok kiterjesztését jelentik. Kijelenthetjük, hogy a mondat határát az írásjelek jelzik, amely olyan szünetként abszolválódik, hogy az olvasó elgondolkodik rajta.

A táblázat egyéni kiindulópontokat tartalmaz, amely nem kíván minden egyes kérdésre részletekbe menően választ adni. A célja, hogy a líra, a lírai mondat sajátosságaira választ találjon. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a mondat alakulását a szemantikai motiváltság adja, amely a szófajjal áll szoros összefüggésben.

névelő	főnév	főnév	ige			1 sor
határozószó	határozószó	főnév				1 sor
határozószó	melléknév	melléknév	főnév	ige		1 sor
határozószó	határozószó	melléknév				1 sor

főnév	kötőszó	főnév	főnév	ige		1 sor
kötőszó	főnév	kötőszó	főnév	határozósz ó	ige	1 sor
névmás	névelő	főnév				fél sor
főnév	főnév	ige				fél sor
kötőszó	névmás	főnév	főnév	főnév	ige	másfél sor
főnév	kötőszó	főnév	főnév	ige		másfél sor
főnév	főnév	ige				fél sor
kötőszó	ige	melléknév	melléknév	főnév		1 sor
kötőszó	főnév	főnév	ige			1 sor
kötőszó	melléknév	főnév	főnév	ige		1 sor
melléknév	melléknév	főnév	tagadószó	ige	határozószó	1 sor

Ebben a versben, nagy százalékban egy sor egy elemi mondatot fejt ki (10 sor – 10 mondat), illetve megjelenik 3 fél sor, és 2 másfél sor egy mondat. A mondatkezdő szerepben 4 esetben kötőszó, 4 esetben főnév, 3 esetben határozószó, 1 esetben főnév és 1 esetben melléknév szerepel. Mondatzáró elemként 7 esetben ige, 3 esetben főnév, és 1 esetben határozószó szerepel. Felmerül a kérdés, hogy az ige mondatvégi funkciója mi lehet és ez, hogyan irányítja a figyelmet, a kidolgozást. Ha ezt az alkotást figyelmesen végigolvassuk, akkor kitűnik, hogy az adott esemény kidolgozásában az ige központi helyet foglal el, és a szórendben központi helyet foglal el. A mondatok alakításában szerepet játszik a forgatókönyv (dinamikus séma), amely segíti a befogadó megértését, mondatalakítását az adott kontextusban (Tátrai 2004: 482). Az irodalmi diskurzusban is a mondatalakítása olyan módon történik, hogy a befogadó az általa ismert tudáskeretből, világismeretből alapján értelmezi a mondatot. Ennek bizonyításaképpen rögtön nézzük meg az első mondatot: *a parton Proteus alakoskodik.* A hely kijelölése után a cselekvő entitás reprezentálódik. Mozgósításra kerül a mondatkép megalkotásában a tenger, ami következik Proteus alakjából. Így az olvasó szeme előtt megnyílik az az értelmezési lehetőség, hogy a tengerből kibukkanó alakra összpontosít.

És hogy mindezzel, milyen összefüggés van a szófajokkal, az alábbiakban foglalhatjuk össze. Prioritást élvezett minden esetben az ige-főnév párosa, mintegy jelezve, hogy az emberi elme valamilyen cselekvéshez köt bizonyos eseményeket, vagyis mindent időben és térben ily módon határoz meg. A szófajok meghatározzák a mondatot, és igen is vannak fontos

kategóriái, azonban nem élesen vett lezárt rendszereket jelentenek, hanem olyan jegyeket, melyek elsősorban érvényesek rá. A szófaj kategóriája magában foglalja, áttételesen rögzíti, amit egy adott szóról tudni lehet.

József Attila fényképére

A szemből, honnan minden ég kifolyt,
bánat, keserűség befele szédül.
Pókláb szalad péppé-vált teste nélkül
és egyhelyben kaszál a széttiport.

névelő	főnév	határozószó	melléknév	főnév	ige	1 sor
főnév	főnév	határozószó	ige			1 sor
főnév	ige	igenév	főnév	határozószó		1 sor
kötőszó	határozószó	ige	névelő	igenév		1 sor

József Attila fényképére c. versének a négy sora négy elemi mondat. A főnév két esetben, névelő és a kötőszó egy-egy esetben szerepel mondatkezdő funkcióban. A mondat zárásaképpen két esetben ige, egy esetben igenév, egy esetben határozószó jelenik meg. Ebben a versben is az ige sorvégi funkciója kap kitüntetett szerepet. Két-két mondat alkot egy-egy összetettebb világot: a bázistartományok találkoznak, kiemelve egy-egy komponenst. A *szem* jelentéséből aktiválódik a lélek tükre értelem, mert a szomorúságot jelentő igék mind erre utalnak (*bánat, keserűség*). Ami viszont a szórend szempontjából érdekes, hogy az ige a sor végén (kivéve a harmadik és a negyedik sorban) helyezkedik el, ezzel is jobban hangsúlyt kap, illetve a az egyes cselekedetek erősödnek. Minden esetben a negatívum kerül kiemelésre: az adott dolog végett ér, kimozdul a biztos nyugalmi állapotából. A szórend esetében fontos megjegyezni, hogy a figyelem fókusza a szemre irányul, mert a vers kezdetét ez jelenti, ez indítja el.

In aeterum

A tiszta változatlan messzeségben
ki mindég szív-közlenek áldozik,
világ-omláskén, mégis észrevétlen

íme az Eszme majdnem változik,

ráhajló szomszéd fények szőttesében
előrehorgad, mint égi ladik,
örök-derűs szereleme ünnepében
a kívüle forrongó szomjakig;

idegen zűr cikáz domború héján
mely mindent elfogad és visszaver,
érintetlen szül a homorú belső,

a nála pompázóbb vágyak karéján
szinte hozzájuk-durvultan hever,
de nem ő lett más, csak leple a rejtő.

névelő	melléknév	főnév	névmás	határozószó	határoz ószó	ige		2 sor
főnév	határozósz ó	melléknév						1 sor
névmás	névelő	főnév	határozószó	ige				1 sor
mn.igenév	főnév	főnév	főnév	ige	kötőszó	főnév		2 sor
melléknév	főnév	főnév	névelő	határozószó	mellék név	főnév		2 sor
melléknév	főnév	ige	melléknév	főnév				1 sor
kötőszó	melléknév	ige	kötőszó	ige				1 sor
melléknév	ige	névelő	melléknév	főnév				1 sor
névelő	névmás	melléknév	főnév	főnév	határoz ószó	határozószó	ig e	2 sor
kötőszó	tagadószó	névmás	főnév					fél sor
partikula	főnév	névelő	főnév					fél sor

A 14 sor 11 elemi mondatot reprezentál: 4 két soros, 5 egy soros, 2 félsoros A melléknév három esetben, a főnév egy esetben, névelő, a névmás, a melléknévi igenév és a partikula egy esetben, kötőszó két esetben szerepel mondatkezdő funkcióban. A mondat zárásaképpen három esetben ige, hat esetben főnév, egy esetben melléknév jelenik meg.

Grádicsok éneke

Ablak négyszögében
csillag alvad
fekete égen
egy percet megformál a tompa fény
sötéten áradnak a fák

lombban messzi tenger énekel
a szél függönybe döfi homlokát
zárt perceden kívül
csillagod elragad
a kerten tájékozva átfolyik a végtelen
de a szobában összegyűlt a tér
sarkokban elmerül
karszék piros hajlásain
átlátszón szétterül
mosdókancsó indázó kék nyakán
egyhelyben fölrepül
gyűrűd az asztalon
gyertya mit nem lehet eloltani
a szigetet paskolja éj
tárgyak hullámverését
süket héjukban hallani
ablakkeretben alvadón
mélybe csügg a szomorúság
te mennyek ábrás könyve
a teljes fényű ősi létben
érintésre becsukódtál
de szemem tovább fut a fedélen
ahogy e csillag vándorol
sok év előtti sugarában
pillantás parttalan űrében

főnév	főnév	főnév	ige	melléknév	főnév			3 sor
melléknév	főnév	ige	névelő	melléknév	főnév			1 sor
határozószó	ige	névelő	főnév					1 sor
főnév	határozószó	főnév	ige					1 sor
névelő	főnév	főnév	ige	főnév				1 sor
melléknév	főnév	határozószó	főnév	ige				2 sor
névelő	főnév	igenév	ige	névelő	főnév			1 sor
kötőszó	névelő	főnév	ige	névelő	főnév			2 sor
főnév	melléknév	főnév	melléknév	ige				2 sor
főnév	névelő	főnév	főnév	névmás	tagadószó	segédige	fn.igenév	2 sor
névelő	főnév	ige	főnév					1 sor
főnév	főnév	melléknév	főnév	ige				2 sor
főnév	határozószó	főnév	ige	névelő	főnév			2 sor
névmás	főnév	melléknév	főnév					1 sor
névelő	melléknév	melléknév	melléknév	főnév	főnév	ige		2 sor
kötőszó	főnév	igekötő	névelő	főnév				1 sor
kötőszó	névmás	főnév	ige					1 sor
melléknév	főnév	határozószó	főnév	főnév	melléknév	főnév		2 sor

Grádicsok éneke c. költeményben 32 sor 18 elemi mondatot reprezentál: egy 3 soros, nyolc 2 soros, kilenc 1 soros. A melléknév három esetben, a főnév hat esetben, kötőszó három esetben, névelő két esetben, határozószó egy esetben szerepel mondatkezdő funkcióban. A mondat zárásaképpen hat esetben ige, tizenegy esetben főnév, egy esetben főnévi jelenik meg. Az egész vers szaggatottságát, építkezését ez a soronkénti megállás adja.

Dob és tánc

csönd
béke
csönd
béke
fény
csönd fénye
béke csöndje
fény békéje csönd
fényes csönd béke
csönd béke fény
béke csöndes fénye
fény csöndje
csönd csöndje fény fénye béke
csönd fény

lombban kő
csönd köve
kövön fény csöndje
kőben csönd béke
kő békéje béke köve lombban
csönd fényes béke
kő lombban fény

kút csöndje fű
kútra hajló béke csönd
kút békéje inda
fű inda kő
lomb hintája kúton
fény indája kútban
csönd dajkája
csepp
csepp

kút cseppje
cseppek csengő csöndje
csönd cseppje fény
kút habja kő lombja
fény csöndje béke

szél víz föld
kis patak irama
fény halmai
föld keblei
kút karjai
kő lábai
víztüdejű szél
lombtorkú csönd
fűruhájú fény
kőarcú béke

reggel
dél
este
éj
hajnal karéja
dél sziklája
alkony karéja
éj sziklája
csönd
béke
fény hímzése
hab szövése
szél fonása
füst rovása
tűz írása
örökös szálak verejtéke
só
orsó
koporsó
kop
kop
harkály
óriási csönd órája
sok külön kis csönd ingája
kövön gyík
fénylő néma bálvány

béke veled
szeretőd lappang
virágzó ág rejtekében
párod ***rejlik***
minden kapu hajlatában
rend
ünnep
béke
rend köve
ünnep lombja
csönd füve
béke kútja
szállj békés lomb csöndje
fényes ünnep ága ***lengj***
ima irama
unalom fénye
csönd ünnep béke rend ***szállj***
ima fény ünnep ***lengj*** *béke*
fény csönd
béke
csönd
csönd
béke
béke

Főnév					1 sor
Főnév					1 sor
Főnév					1 sor
Főnév					1 sor
Főnév					1 sor
Főnév	főnév				
Főnév	főnév				
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév				
Főnév	főnév				
Főnév	főnév	főnév	főnév	főnév	
Főnév	főnév				
Főnév	főnév				
Főnév	főnév				
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév	főnév	főnév	

Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév	főnév		
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			2 sor
Főnév	főnév	főnév			2 sor
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
Főnév	főnév	főnév			
főnév	főnév	főnév			
főnév	főnév	főnév			
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév					
főnév					
főnév					
főnév					
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév					
főnév					
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév			
főnév					
főnév					
főnév					
főnév					
főnév					
főnév	főnév	főnév			
főnév	főnév	főnév	főnév		
főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév			
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév			

főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév			
főnév					
főnév					
főnév					
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév			
főnév					
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév	főnév		
főnév	főnév	főnév	főnév		
főnév	főnév				
főnév	főnév				
főnév	főnév	főnév	főnév	főnév	
főnév	főnév	főnév	főnév	főnév	
főnév	főnév				
főnév					
főnév					
főnév					
főnév					
főnév					

Dob és táncban 97 sor jelenik meg, amelyet minden esetben felfoghatunk egy-egy mondatnak, mert ahogyan a dobpergés elindul, úgy a szavak is egy-egy taktust adnak meg, kivétel két esetben, amikor is birtokos jelzők szerepelnek. Egy szó egy mondatot jelent: a funkció, a forma, és az ütem, amit dobpergés implikál lesz meghatározó elem. És mivel csak nominálisok jelennek meg, érzünk egy fajta mozdulatlanságot, időbeni állandóságot, amely a táncmozdulatok lassú állapot ábrázolják. Attól, hogy ige nem szerepel fokozódik a feszültség, azonban ezt ellensúlyozza a címben szereplő tánc, amely viszont jelentésében ezt felülírja. Mintha címben szereplő két elem (*dob, tánc*) és vers főnevei egymás ellenében hatnának. Azonban ebben a ritmusos soronként értelmezhető mondatokban benne van ez a neki feszülés: a mozdulat és a mozdulatlanság közt. E kettő között helyezkedik el jelentéstanilag a *fény* és az *óra*, amely (mintha) mozdulatlanságot foglalná magában. Az óra, bár álló helyzetben levő tárgy azonban a szemantikai mátrixa kiterjed a cselekvésre; az óra jelzi az időt, amelynek egy-egy pillanatát próbálja megragadni az ember. Az idő képe fellelhető a metaforikus kifejezésekben (például: *Az idő pénz*), amely az ember linearitáson alapuló időfelfogásával cseng egybe. Az emberi elme az időt egyfajta mozgásban képzeli el, mely kifejezi, hogy az idő nem egy állandó entitás, hanem folyamatos változásban levő dolog. Az idő, mint érték koncepciója számos mondatban megjelenik (Kövecses–Benczes 2011: 121-

122). *Óriási csönd órája*: az óra jelen esetben azt az időt jelöli ki, melyben nincs semmilyen zaj. Ez erősíti a címbeli dob és tánc ritmikusságának, mozgalmasságának, táncának az ellentété. A mentális terek nemcsak, hogy erősítik egymást kapcsolataik révén ebben a lírai mondatban, hanem „igehiány” révén kitágítják annak koncepcióját. A lírai mondat alakulásban a szórend mellett az episztemikus lehorgonyzás játssza a döntő szerepet. Az elme attól, hogy nem jelenik meg ige, mégis konceptualizálja az igét odaillesztéssel az adott diskurzusvilágba.

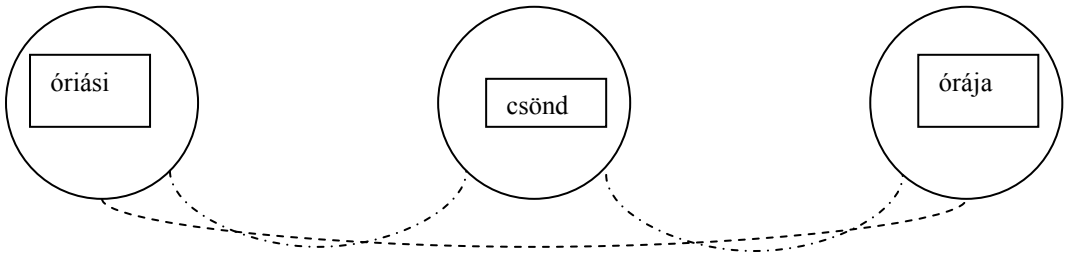

Sok külön kis csönd ingája: Inga, mely az órának a része jelzi az idő pillanatainak múlását. A csönd, melynek az inga által lesz hallható.

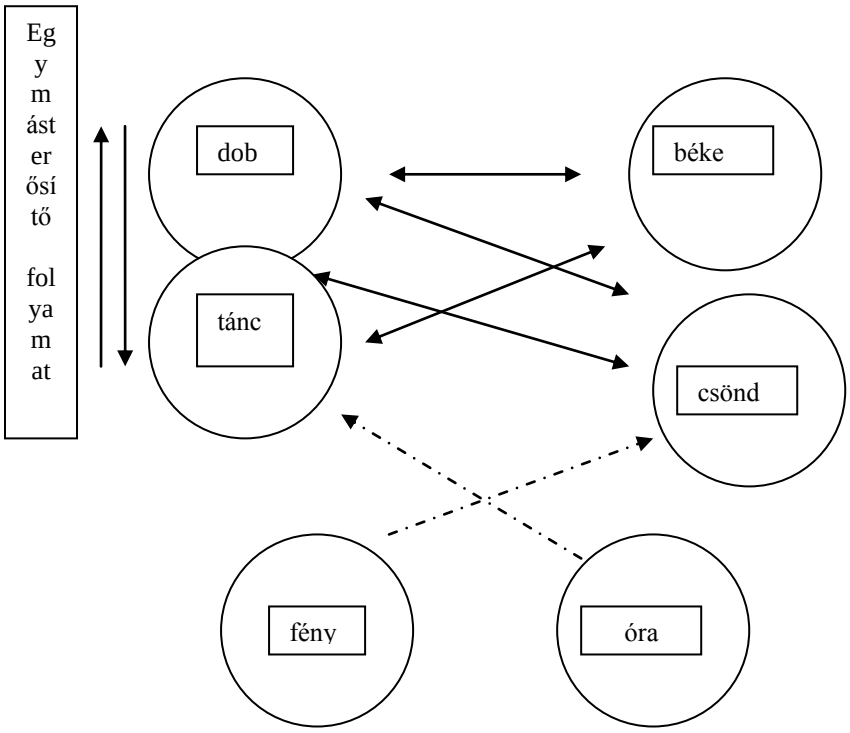

Az előbbi a versek példázzák a lírai mondat felépülését. Számos esetben egy sor-egy mondatnak felel meg, és az ige áll mondat záró elemként, vagy számos esetben létige hiánya, vagy annak a szerepét betöltő egyéb szófaj. A szórendi kezdő helyzetben névelő, melléknév, főnév áll a legtöbb esetben, így a lírai mondat alkotópillére a dolog és az ige. A lírai mondatban a szórend azonban alárendelődik a formának, amit a példák is alátámasztanak. További kutatási célom, hogy a kötött és a szabad forma szórendbeli különbségeit vizsgáljam.

Egérrágta mese

Túl a meszes hegyen,
túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján,
a sekély tó nádas partja mellett
élt egy kis halász magában.
Fogott halat, rákot, kagylót;
hajnaltájt a Napot üdvözölte
és elköszönt tőle alkonyatkor,
aztán éjszakára…….
merve soksz……..
mert……
álm……..

……..
……..egyszer
……..a deszka- toronyból,
…….halak rázzák-e hálót:
hát egy piros tündért látott
táncolni a napsütésben;
tánca szinte rengette az erdőt.

A vers izgalmát az teremti meg, hogy a szavak egy része és a mondatok egy része is rejtve van. Így tényleg a befogadóra van bízva, hogy hogyan egészíti ki a verset. A cím leszögezi, hogy ez egy mese, melyről igen sokféle asszociációja támadhat az olvasónak. A szófaji gyakoriság és a szórend oly módon függ össze, hogy a megszokott sorrend és a hozzá kapocsoldó sok esetben konvencionális szófaj mi módon valósítja meg befogadó által várt előzetes tudást.

A mondat, mint a szöveg része válik értelmezhetővé, és ezt a kognitív nyelvészet alapján lehet értelmezni. Így a mondatokat kontextusban kell interpretálni, ami azt jelent, hogy a lírai mondat és a lírai szöveg kölcsönös összefüggésben állnak.

A következőkben összegzem kérdőíves felméréseim eredményeit, amelyek a szemantikai sor – mondathatár hipotézisét igazolják. A kérdőíves kutatás a versben levő mondathatárokat vizsgálta, abból a szempontból, hogy a verssorok és a mondathatárok egyezést mutatnak-e vagy sem. Fontos kiemelni, hogy a verset nyomtatott kérdőíven kapta meg mindenki, majd a feladat rövid magyarázatra került időhatár nem volt megszabva, a válaszadó addig gondolkodhatott rajta, ameddig akart, bár azt meg kell említeni, hogy kb. 5-10 perc után minden tanuló beadta a kérdőívet. A feladat a következő volt: 1. a vers fogalmának rövid meghatározása; 2. versekben mondathatár „behúzása” (központozás nem volt megadva, se kis és nagykezdőbetűk). Az olvasott mondatértésnél sokkal több idő áll rendelkezésre, vagyis nem történik a válaszadás spontánul, mintha ugyanez a kérdőív szóban hangozna el. A kérdőíven Weöres Sándortól három költemény szerepelt cím nélkül. A versben nem volt megadva semmilyen központozás, és nem szerepeltek nagybetűk. Ezeknek az volt a céljuk, hogy ne befolyásolja a résztvevőket semmi a mondathatár megjelölésénél.

A kérdőív célja, hogy rávilágítson arra, hogy hogyan és mi módon kerülnek meghatározásra a versbeli mondathatárok mind szintaktilag, mind szemantikailag, és azt mennyire befolyásolják az előzetes ismeretek, illetve a prekoncepciók. A megismerés által a mondatban

reprezentálódnak az adott világról alkotott tudás. Az, hogy mi a mondat kell először meghatározniuk magukban, majd mindezt a versben.

„*a parton Proteus alakoskodik*
most majdnem isten most a lehetetlen
most számtalan hűs gyönggyé szerteröppen
most sziklává dermed most újra híg”

Az első sor egy mondat	1111111111111111111111
Az első mondat határa *most* (2. sorban)	1
A második sor egy mondat	1111111111111111
A második sor két mondat (határ – most)	11111
Most a lehetetlen	111
Az első és a második sor egy mondat	1
Az első és a második sor egy mondat vége – *isten*	1
A második sor kezdet *most a lehetetlen* és a harmadik sor egy mondat	
A harmadik sor egy mondat	1111111111111111111111
A második és a harmadik sor egy mondat	11
A harmadik és a negyedik sor egy mondat	
A negyedik sor egy mondat	11111111111111111
A második, a harmadik, és a negyedik sor egy mondat	
A második sor kezdet *most a lehetetlen* és a harmadik, negyedik, és a második sor első mondata egy mondat	1
A negyedik sor két mondat (határ – most)	1111111

Az eredmények már az első versszaknál igen változatosak, a válaszadók nagy többsége gondolta úgy, hogy egy sor az egy mondat; és négy válaszban jelent meg, hogy az első két sor az egy mondat. Ami szembetűnő, hogy a most deiktikus elemet valamilyen határnak érezték, két esetben külön – külön mondatot reprezentálnak, míg egy esetben mondatvéget határoz meg. A nagyobb egységek mondatként való értelmezésére magyarázat lehet egyrészről a most, mint szövegösszetartó elem jelenik meg. Ez térben és időben körülhatárolja az adott eseményt;

a mondat elemi jelenetére koncentrál, melyben az idő válik elsődlegessé. A figyelem fokozottan az itt és mostra (rámutatás) irányul.

„víz és föld határ –láncára bukik
de menny és mélység közt lakik ő a tenger
keblén sarat ringat s e szerelemben
sár urává emberré változik”

Az első sor utolsó sora és a második versszak első két sora vége *Ő*	1
Az első sor egy mondat	111111111111111111111
Az első és második sor egy mondat	11
Az első és második sor egy mondat határ – *lakik ő*	111
A tenger kezdet és a harmadik és a negyedik sor	
A második sor egy mondat	111
A második sor egy mondat vége *Ő*	11111111111111
Az első és második sor egy mondat - második sorban *lakik* a vége	11
Ő a tenger	1
A tenger	11111111
Ő a tenger a harmadik sor egy mondat	1
A harmadik sor egy mondat	1
A második és a harmadik sor egy mondat	
A második, harmadik és a negyedik sor egy mondat	1
A negyedik sor egy mondat	11
A harmadik és negyedik sor egy mondat	111111111111
A tenger (második sor utolsó szava) és a harmadik és a negyedik sor egy mondat	1111111111
Az egész versszak egy mondat	

A legtöbb válaszadó az első két és az utolsó két sort határozta meg egy mondatként. Az információs telítettség mind a két esetben nagyobb számot mutat meg, akkor itt „összetett

elemi jelenetekről” beszélhetnénk? A válasz igen, azonban itt külön ki kell hangsúlyozni, hogy a mondatot a szöveg felöl kell vizsgálni, mert része annak. Egy válaszadó elölte meg „*Ő a tenger”* sorrészt egy mondatnak, ami egy elemi jelenet megszemélyesítése. Ő és a tenger, mint konceptuális tér válik értelmezhetővé. A mentális terek bemutatják a jelentések összekapcsolódását. Jelen esetben Proteus és a tenger összekapcsolása, amely szorosan összefügg az ő deiktikus elemmel. Ebben a mentális térben, amelyet jelen esetben a mondat összegez: Proteus alakjának víz metaforája tűnik elő. Proteus - ő, visszautal az első versszak első mondatára Proteus metamorfózisára, aki minden pillanatban más és más. Itt az a tulajdonsága van kiemelve, hogy ő a tenger, amelynek jelentésmátrixában benne van a nyugalom, a szél, a vihar, a mindent elfedés, a mindent átalakítás.

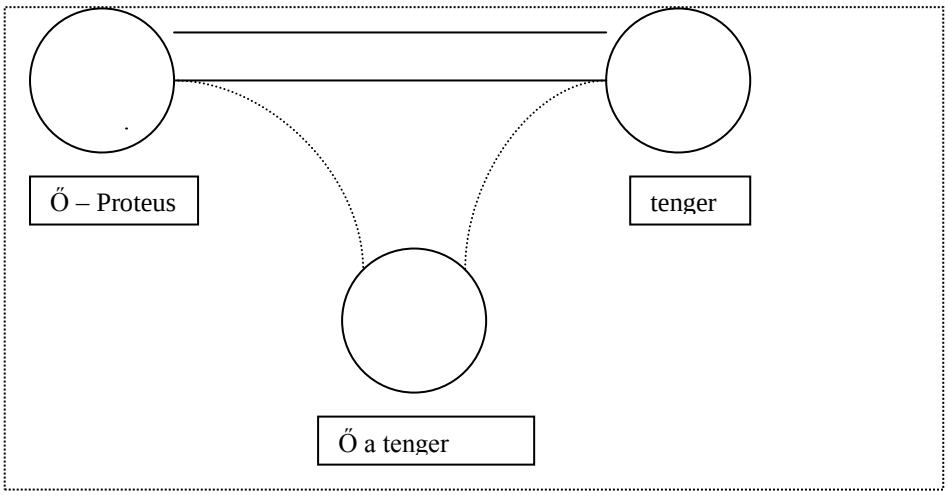

A második mondat a második versszakban Proteus víz alakjának sárrá változását lehet nyomon követni. Itt a mondat kihangsúlyozása egy deiktikus elemmel történik meg, minden Proteus alakjára vonatkozik, aki emberré változik a sárból.

„bírák és bankosok aeropágja
megméri sorsa tűhegyen forog
vagy visszadobják habzó szabad árba”

A második vsz. harmadik és negyedik sora és a harmadik vsz. első sora egy mondat	1
Az első sor egy mondat	1111111
Az első mondat határa *megméri* (első és második sor egy mondat)	1111111111

A második sor egy mondat (*megméri* után)	
Megméri egy mondat	11
Sorsa tűhegyen forog	11111111
Sorsa (második sorban kezdet)…*visszadobják* (harmadik sorban) egy mondat	1
A második sor egy mondat	111
Az első és a második sor egy mondat	1111
A második és a harmadik sor egy mondat (*megméri* után)	111
A második és harmadik sor egy mondat	
A harmadik sor egy mondat	111111111
Az egész versszak egy mondat	1

A harmadik versszak első sorát egy válaszadó sem érezte önálló mondatnak, hanem a megméri-nél húzták meg a mondathatárt. Ez jól reprezentálja, hogy az elme hogyan konstruál meg egy elemi jelenet. Nyolc válaszban jelent meg, hogy a *„sorsa tűhegyen forog”* az egy mondatot jelenít meg.

„vagy uszonyán ember – gúzs csikorog
de minden sejtje tengert párolog
száraz porvert tanyán nem élt hiába”

A harmadik vsz. második sora Sorsa tűhegyen forog….; harmadik sora és az egész negyedik vsz. egy mondat	1
A harmadik versszak utolsó sora és a negyedik versszak első sora egy mondat	1111111
A harmadik versszak utolsó sora és a negyedik versszak első **két** sora egy mondat	11
A harmadik versszak utolsó sor közepétől *Habzó szabad árba*….és a negyedik versszak első **két** sora egy mondat	1
A harmadik versszak második sora kezdet *sorsa* és a negyedik versszak első két sora egy mondat	1
A harmadik versszak második sora kezdet *sorsa* és a negyedik versszak első sora egy mondat	11
Az első sor egy mondat	1111111111111

A harmadik versszak utolsó sora és a negyedik versszak első és második sora egy mondat	
A harmadik versszak utolsó két sora (megméri után) és a negyedik versszak első és második sora egy mondat	
A harmadik versszak utolsó sora és a negyedik versszak első sora egy mondat	
A második sor egy mondat	1111111111111
Az első és a második sor egy mondat	
A harmadik sor egy mondat	111111111111111
A harmadik és a negyedik sor egy mondat	1
de minden sejtje tengert – egy mondat	1
A második és a harmadik sor egy mondat	1111
Párolog száraz porvert tanyán – egy mondat	1
Nem élt hiába - egy mondat	1111
Száraz porvert tanyán – egy mondat	1
A második és a harmadik sor egy mondat (*tanyán* – határ)	1
Az egész versszak egy mondat	1

Ebben a versszakban jelenik egy sor egy mondatként majdnem 90%-ban, mégpedig az utolsó sor. Azonban ebben az esetben is látunk kivételt: *„Nem élt hiába”* egy mondatként jelenik meg. A választó kötőszóval kezdődő sorok egy mondatot jelenítenek meg, így két versszak is összekapcsolódik.

Weöres Sándor: Keresztöltés

kövér béka tavon hintáz
árnyék moccan akác ágán
habos virág szirom ezer
csillag mellett felhő fátyol

Az első sor egy mondat	111111111111111111
Az első és a második sor mondat	1111
Az első és második sor közepe (határ *moccan*) egy	1

mondat	
Árnyék moccan	11
A második sor egy mondat	11111111111
Az első és a második sor egy mondat	
A második és a harmadik sor egy mondat	11
A második és a harmadik sor vége *szirom*	1
Akác ágán habos virág szirom ezer egy mondat	1
Akác ágán habos virág szirom	1
Akác ágán habos virág	1
A harmadik sor egy mondat	11111111
Habos virág szirom egy mondat	11111
Ezer	1
Ezer (harmadik sor utolsó szava) és a negyedik sor egy mondat	111111
A harmadik sor közepe (*szirom)* kezdettel és a negyedik sor egy mondat	1
Az egész versszak egy mondat	1
A harmadik és a negyedik sor egy mondat	11
Felhő fátyol	1
A negyedik sor egy mondat	1111111111
A második, a harmadik és a negyedik sor egy mondat	11
Az első, második, és a harmadik sor közepe vége *virág* egy mondat	1
A harmadik sor közepe kezdet *szirom* és a negyedik sor egy mondat	1
Nem értelmezte	1

Ami érdekes a válaszok kapcsán, hogy mindenki csak a lineáris sorokat követte, és figyelmen kívül hagyta a címet, és annak lehetőségét, hogy a keresztbe, „ugrálva” értelmezze, alakítsa ki a mondatot. Az ige, mint cselekvésmegjelenítő hozzájárul ahhoz, hogy a mondat kialakuljon.

Weöres Sándor: Hetedik szimfónia

csillagpályák asszonya Mária
oltalmazd Máriát édesanyámat
szememtől elszakadt útján
ne érje bánat

Az első egy mondat	1111111111111111
Az első egy mondat határ – *asszonya*	1111
Az első egy mondat határ – *oltalmazd*	1
Oltalmazd Máriát	1
Az első és a második sor közepe (határ (*Máriát)* egy mondat	11
A második sor egy mondat – Mária, mint kezdőszó	
A második sor egy mondat	1111111111
*Máriá*tól és a második sor egy mondat	1111
Az első és második sor egy mondat	1
Második sor utolsó szava *Édesanyámat* kezdettel és a harmadik és a negyedik sor egy mondat	11
Édesanyámat kezdet (második sorban) és a harmadik sor egy mondat	1
A harmadik sor egy mondat	111
A második, a harmadik és a negyedik sor egy mondat	11
Édesanyámat kezdet (második sorban) és a harmadik sor egy mondat	1
A második és a harmadik sor egy mondat	11
A negyedik sor egy mondat	111
A harmadik és negyedik sor egy mondat	1111111111
Az egész versszak egy mondat	
A második sor *Máriát* kezdettel és harmadik és negyedik sor egy mondat	

Szememtől elszakadt – egy mondat	1
Útján ne érje bánat – egy mondat	1
Nem értelmezte	1

aki hallottad ezt a dalt
egy szilánkját annak a dalnak
melytől a világ szíve szakad meg
aki hallottad ezt a dalt
ocsúdj lomha szörnyeidből

Az első versszak utolsó sora és a és a második versszak első sora egy mondat	111
Az első versszak második sora *Máriát* kezdettel és a és a második versszak első sora egy mondat	1
Az első versszak utolsó sora és a és a második versszak első sora és a második sor közepe (vége *szilánkját*) egy mondat	1
Az első egy mondat	11111111111111111
Az első és második sor egy mondat	111
A második sor egy mondat	11111111111111
A harmadik sor egy mondat	11111111111111
A második és a harmadik sor egy mondat	1111111
A második sor közepe *(annak* kezdettel) és a harmadik sor egy mondat	1
A negyedik sor egy mondat	111111111111111
A harmadik és negyedik sor egy mondat	1111
A negyedik és ötödik sor egy mondat	1111111
Az ötödik sor egy mondat	11111111111111
Az egész versszak egy mondat	
Nem értelmezte	1

A szöveg attól válik prototipikusan lírai szöveggé, ha formai jegyek és a jelentés együttesen megteremti. Azonban itt meg kell jegyezni, hogy a jelentés nem előre adott, hanem mindig itt és most aktualizálódik, konceptualizálódik (Tátrai 2011). A líra sajátos vonásait az 1. fejezetben kerültek áttekintésre, miszerint a lírai szövegnek és a lírai mondatnak sajátos komponensei vannak. A líra abban tér el az egyéb szépirodalmi szövegektől, hogy nagyobb mentális erőfeszítést követel meg, a percepció is másképpen lép működésbe a befogadóban. Az érzelmek sokkal jobban előtérbe kerül a kognitív poétika tanulmányozásánál (Vandaele – Brone 2009: 8). A lírai mondat egyfajta variabilitást mutat a prototipikus mondathoz képest.

A kognitív nyelvészetben az emóció is szerepet kap (Freeman 2009: 169), mely a kifejezéseket felépítésében is szerepet kap. Azonban ez nem azt jelenti, hogy csak a szenzuális aspektus meghatározó az irodalmi szerkezetek felépülésében. Felmerül az a kérdés, hogy a mindennapi nyelvtől miért kell külön vizsgálni? A válasz röviden csak annyi lenne, mert a mindennapitól eltérő, illetve és mert a versek intuitív jellegűek azonban ezek ugyanolyan tudományos olvasatokká válnak (Simon 2012). Így fontos, hogy vizsgálatra kerüljenek a lírai mondat szerkezeti és műveleti összetevői.

A séma az általánosan begyakorlott mód, ahogyan egy mondat feldolgozásra kerül, az amely alatt azokat a mentális műveleteket kell érteni, melyek segítik ennek konstrukciónak akialakítását. A mondat alatt a prototipikusan felépült mondatot kell érteni, amelyet a leírva egyszerű mondatként (ige és annak valamilyen fokú kidolgozása), illetve egy intonációs egységként jelenik meg. Ez egy olyan sematikus reprezentáció, amely a nyelvhasználat során lesz aktuális. A specializáció, amelyet a líra képvisel a használatban nyeri el, tölti be a funkcióját. Ez következik abból, hogy a kognitív nyelvészet a nyelvet funkcionálisan vizsgálja, amely a diskurzusban való értelmezést hangsúlyozza.

A lírai mondat nem valami nyelvi reprezentáció csupán, hanem a befogadó aspektusából válik líraivá. Eszerint azt lehet megállapítani, hogy a jelentésalakítás és a mentális reprezentáció válik elsődlegessé. A nyelvhasználat a megismerés folyamán alakul. Így épülnek fel a lírai mondatok lírai szöveggé.

6.2 A résztvevők megjelenése, résztvevői szerepek

A diskurzusokban magától értetődően - legyen szó mindennapi beszélt vagy irodalmi diskurzusról,- mindig vannak résztvevők. Egy megnyilatkozó és egy befogadó mindig szerepel, sőt ez még akkor is igaz, hogy ha monológikus szövegekről van, mert akkor a befogadó egyben a megnyilatkozó is. Minden esetben ott vannak az egymásra figyelő felek, akik az adott diskurzusvilágban alkotják, alakítják az eseményeket.

A résztvevői szerepek egy viszonyrendszerként értelmezhetőek, amely térbeni, időbeni konstitúciók alakítanak ki. A lírai mondatban a résztvevői szerepek részben a szubjektvizáció és az objektivizáció; illetve a megnyilatkozó és a befogadó fogalmával definiálhatóak még. A szubjektvizációt a következőképpen lehet magyarázni: a mondat-jelenetben a beszélő „valamilyen" véleményt mond, de nem válik annak az eseménynek részesévé. Például: *Kati biztosan elment*, biztosan fejezi ki, hogy valamelyest ott van jelen az elbeszélő, azonban a jeleneten kívül marad (Tolcsvai Nagy 2013; Langacker 2006). Az objektivizáció értelmezése a következő: nyíltan jelennek meg a résztvevők az adott mondatban, az adott helyzettől elkülönülve. Több elmélet, tanulmány született, mely a szubjektvizációt úgy határozta meg, hogy még jobban kihangsúlyozza a beszélő benne létét, gondolatfűzését. A lírai mondatban úgy látom, hogy ez egészen koncentráltabban jelenik meg, mert a lírai mondat legtöbb esetben E/1.-ben van írva. Ez azt jelenti, hogy a szubjektvizáció sokkal több esetben és alakban valósul meg. Ezek alapján a mondatot csak a használatában lehet értelmezni.

A résztvevői szerepeket a megnyilatkozó és a befogadó felől is meg lehet közelíteni. Fontos hangsúlyozni, hogy az interakció közvetett vagy közvetlensége is szerepet játszik, miszerint az előbbinél a két fél szemtől szemben látja a másikat, míg az utóbbinál egy elképzelt befogadóval lehet számolni (Tátrai 2004: 483). Az irodalmi alkotásokat bárki értelmezheti, aki akarja, és ezért bárki annak befogadója lehet, mondhatnánk hétköznapi kifejezéssel, hogy „beleélheti magát a történetbe, belehelyezkedhet az irodalmi alkotásba". A líra az irodalmi alkotásokon belül, még azért is különlegesebb, mert megvan az a sajátossága, mintha én lennék a megszólított. Megállapíthatjuk, hogy hányféle résztvevői szerep valósul meg a lírában: 1. befogadó, akihez „közvetlenül szól" a megnyilatkozó mondata; 2. a befogadó, aki közvetetten lesz részese, mintha hallgatózója lenne a diskurzusnak (Weöres Canzone c. versében, amit a feleségének ír, és mi mint szemlélők, hallgatózók vagyunk jelen.)

Természetesen objektivizáció is létrejön, például az Weöres Őszi zápor versében (részlet), amikor mintegy kívülállóként látja a megszólaló a tájat. Azonban a lírai mondatban, amikor grammatikailag bár nincs jelölve az „én” mégis a befogadó azonosulni tud vele. A versben a záport fejti ki az egyes mondatok (1 sor; 2-3. sor; 4. sor, 5-6-7. sor; 8, 9, 10 sor egy mondat) az teret, ami segíti az eső áztatta táj elképzelését. Az egyes szám harmadik személyű utalások eltávolítják a beszélői szerepet önmagától, és mintegy leírásként jelenik meg. A leírás egy olyan narratíva, amely által a befogadó oda tudja képzelni magát.

Őszi zápor

...
...megérinti az emberi sivatagot
ahol a gondok kaktuszai
az örömök pálmái tikkadoznak
megérinti az eleven medencét
ahol a társaslét és a magány
ahol az ébrenlét és az álom
uszonya váltva csillan
messze ázik ázik a
lábnyom szikla jegenye
tücsök veréb
domb nyúl nád fű őz

Az Önarckép c. versben az én aspektusából reprezentálódnak a mondatok. Ugyanaz a mondatot többféleképpen lehet konstruálni objektivizáció és szubjektvizáció szempontjából, ami a nézőponttal is szoros összefüggést mutat. Természetesen a prototipikus szubjektvizáció olyan grammatikai szemantikai szerkezetekben jelenik meg, mint például: *azt hiszem, biztosan*. Olyan mondatokat, melyek általános igazságokat, törvényeket határoz meg, mondhatjuk például: természeti törvényeket. Vannak olyan mondatok, amelyek teljesen szubjektivizáltak, és ezek mind grammatikailag- mind szemantikailag is kimutathatóak, mind azt már fenti versben láttuk. A beszélő attitűdjét határozza meg, hogyan és mi módon szemlélteti az adott eseményt.

Jelen esetben a *barátom* kijelöli a fogalmi tartományból, hogy nemcsak egy ismerőst jelöl, hanem egy közeli barátot. És ez által a mondatok már ebben az interszubjektív keretben értelmeződnek.

Önarckép

Barátom, ki azt mondod, ismersz engem,
nézd meg szobámat: nincsenek benne díszek,
miket magam választottam; nyisd szekrényemet:
benn semmi jellemzőt sem találsz.

Kedvesem és kutyám ismeri simogatásom,
de engem egyik sem ismer. Ócska hangszerem
rég megszokta kezem dombját-völgyét,
de ő sem tud mesélni rólam.

Pedig nem rejtőzöm -- csak igazában nem vagyok.
Cselekszem és szenvedek, mint a többi,
de legbenső mivoltom maga a nemlét.

Barátom, nincs semmi titkom.
Átlátszó vagyok, mint az üveg -- épp ezért
miként képzelheted, hogy te látsz engem?

A mondatszerkezet, mint mentális reprezentáció konstruálásaként értelmezendő, miszerint a nyelvhasználat a megismerés felől motivált, amely a műveletekben aktualizálódnak. Bázistér és megértett beszédhelyzet (Langacker 2001, Tolcsvai Nagy 2010 130-33) szoros összefüggésben van a résztvevőkkel. A beszédesemény mentális reprezentációja, amely létrehozza a diskurzust a mentális tér szerveződésében is horgonyzódnak le.

7 Deixis és lehorgonyzás

7.1 Lehorgonyzás és deixis kapcsolata

A mondat egy elemi jelenetet reprezentál (Langacker 1987), amely egy dolog (prototipikusan főnév) és egy folyamat (ige) viszonyát szimbolizálja. A mondat nem egy absztrakt nyelvi egységként jelenik meg, hanem mindig megvalósulásban jön létre. Ez szoros relációban áll azzal a megállapítással, hogy a nyelvet használatban kell vizsgálni (Wittgenstein 1987): nyelv sohasem esetleges, így a nyelvhasználat sem. A nyelv társas kognitív rendszerben valósul meg, melynek a szociokulturális feltételeit sem szabad figyelmen kívül hagynunk (vö. Laczkó – Tátrai 2012, Rónai 2012). Ezt a szociokulturális társas viszonyt, szűkebb értelemben kell venni: a nyelvi feltételben történő megvalósulásról van itt szó. A nyelvi lehorgonyzó struktúrában a fizikai alap határozza meg ez a tényezőt. Az episztemológiai ismeretalappal így kerül szoros relációba: a beszélő és a hallgató ismereteihez (szövegvilágához) horgonyzódik le a mondat. A lehorgonyzás az azonosítást szolgálja (vö.: Tolcsvai Nagy 2010) már „legelemibb" szinten a mondatban. Az episztemikus lehorgonyzás segíti a befogadót és a hallgatót az adott beszédesemény felismerhetőségének megértésében. Az, hogy mit tekintünk lehorgonyzásnak, mind szűkebb, mind tágabb értelemben definiálásra kerülhet. Mert tágabb értelemben a szöveg minden egyes nyelvi „eszköze" (Dirven – Verspoor 1998) a lehorgonyzás kategóriájába tartozik; ellenben szűkebb értelemben: az egyes interpretációkban alakul a lehorgonyzás (Dirven – Verspoor 1998: 194).

A ground a beszédesemény és a résztvevők tudásának azon része (Brisard 2002), amelyet éppen aktualizálnak, vagyis függ a résztvevők mentális állapotától, szociális relációitól (Brisard 2002: XIII-XIV). A konkrét fizikai világ nagyban megkönnyíti a lehorgonyzó, deiktikus elemek használatát, bár ez nem azt jelenti, hogy az írott szövegekben nem tudna az emberi elme ilyen megvalósítani, működtetni

Mi történik akkor, ha az adott jelenet nem horgonyzódik le grammatikailag? Mi jelentése annak, ha például csupán nominálisok jelennek meg? Azt a hipotézist feltételezi ez a dolgozat, hogy akkor is megvalósul lehorgonyzás, ha nem konkrét fizikai valóban testesül meg.

Az ige és a főnév a ground[24]-hoz (, mint közös figyelmi jelenethez) horgonyzódik le, melynek számos grammatikai megjelenése mutatható ki. A mondat, mint referenciális jelenet a diskurzusvilágban levő egy elem komponensére utal (Tátrai 2011: 149), mely így a lehorgonyzó, deiktikus elemek által kerül a figyelem középpontjába. A mindennapi és szépirodalmi diskurzus alakulásának azonossága és különbsége is megragadható ebben; az előbbit azért lehet állítani, mert az emberi elme aszerint alakítja tudásrendszert, ahogyan azt megismeri, tapasztalja. A másodikat meg azért, mert a szépirodalmi szövegekben a tájékozódási pontot (időbeli és térbeli) nem minden esetben lehet a „beszélői kiindulóponttal" azonosítani (Stanzel 1984: 91 - idézi Tátrai 2012) azonban mégis „állításra" kerül. Az irodalmi diskurzus megköveteli az olvasótól, hogy bele tudjon helyezkedni egy olyan világba, amely nem konkrét, éppen aktuális fizikai-, társas világnak felel meg. Így a nyelvi szimbólumokon keresztül kell aktuálissá tennie, és mintegy „eseményszerűvé" tennie az adott szöveget.

A lehorgonyzó elemek a mindennapi és az irodalmi kontextusban van különbség a funkcionálásban,ahogyan azt az alábbi (29) ábra is reprezentálja: a befogadó (részben a mindennapi kontextusból kiindulva) konstruálja meg az irodalmi kontextust.. A lehorgonyzás segíti a megértést, a „háttérhez" (,mint valóság egy szegmenséhez) kapcsolja a szöveg elemeit. Az episztemikus, lehorgonyzó elemek elsődleges funkciójának az azonosítást kell megnevezni, amely arra szolgál, hogy a világban levő entitásokat hozzáférhetővé tegyük. A befogadó közvetlenül jut el az irodalmi kontextushoz, azonban, amit az ábra is bemutat, hogy mindennapi kontextus részben alapként szolgál az irodalmi kontextushoz.

[24] A kontextus és a ground közti különbség abban ragadható meg, hogy az utóbbi mintegy magában foglalja az előbbit. A ground (háttér) a közös figyelmi jelenetnek része, amelyben lehorgonyzódnak a különböző elemek. A kontextusban a közös rendszerben fellevő tudás foglalja magában, amely mind a

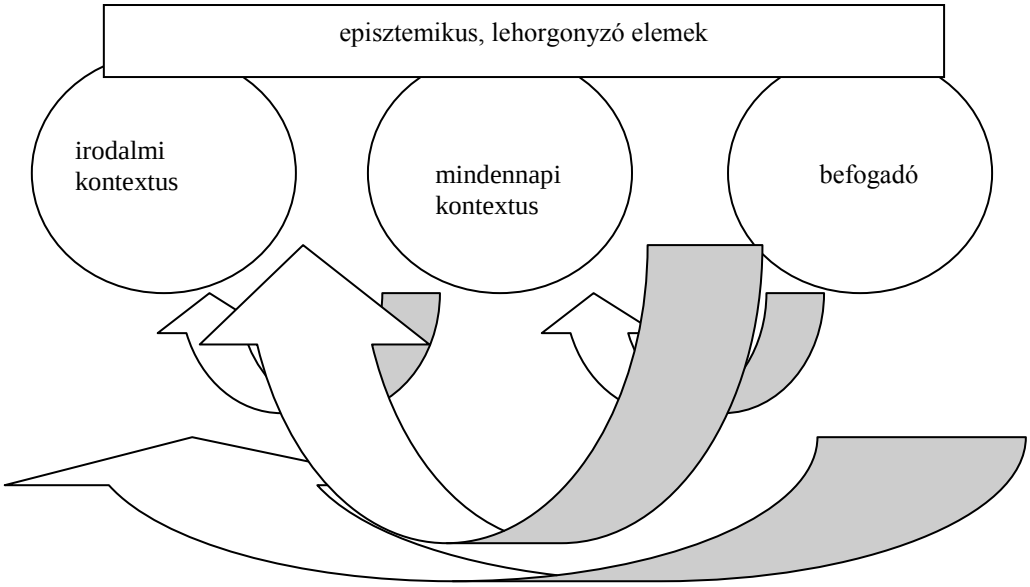

28. ábra: Az irodalmi ground

Egy elemi mondat, mint referenciális jelenet működik, - így lehorgonyzott,- amely a lírai értés alapját szolgálja. Az elemi mondatban mind a főnév, mind az ige lehorgonyzódik, az előbbi pl.: határozottságban, míg az utóbbi prototipikusan számban, személyben, időben, módban (Tátrai 2010: 100). A lírai mondatban is ugyanolyan fontos szerepe van a lehorgonyzásnak, mint a mindennapi beszédaktus folyamán. A lírai mondatban is a főnév és az ige horgonyzódik le, így a jelenet (elemi mondat) a befogadó számára (tapasztalataik révén) könnyen hozzáférhetővé válik. Az episztemikus lehorgonyzás szoros relációban áll a közös figyelmi jelenettel, a kontextussal. A kontextusra, az adott nyelvi szituációra utal az entitás. A lehorgonyzás az igén reprezentálódik több tekintetben, így számban, személyben, modalitásban (Givón 1995: 117), a jelen idejű igealak kifejezhet jövőt, szándékot, akarást például a magyarban. Míg a főnév a másik, mely lehorgonyzódik mind határozottságban, határozatlanságban; mind a tulajdonnévben. A ground-hoz, mint alaphoz horgonyzódnak le a diskurzusban levő entitások, amelyek determinálódnak meg mind a beszélő, mind a hallgató számára. Az alap, a háttér az a mondatban, mely viszonyítási pontként jelenik meg.

Az azonosítás teszi könnyen befogadhatóvá, értelmezhetővé a szöveget az olvasó számára. A szövegben a beszélő és a hallgató együttes nézőpontja alakítja a beszédeseményt, és ezek a lehorgonyzás eszközeiben és funkcióiban ragadhatóak meg. A lírai én egyrészről önreflexiv és lehorgonyzó elem is egyben, amely a mondatban objektívizáció mentén nyeri el az értelmezését. Így az alany a lírai szövegvilágban az alapként konstruálódik meg.

A nyelvi kiindulópontok, mind a beszélő, mind a hallgató tekintetében könnyen megragadhatónak bizonyulnak, amely a fizikai és társas világban a megnyilatkozóval, a beszélővel van azonosítva, mint ahogyan ezt az alábbi (29.) ábra is reprezentálja. A beszélő, mely a líra esetében az lírai beszélő a másik, a befogadó figyelmét irányítja, annak tudásával kihasználva az adott referenciális jelentre a diskurzusvilágban. A figyelemirányítás másképpen alakul, másképpen konstruálódik meg az írott szövegben. Egyszerűen, azt lehet megállapítani, hogy „csak" a szövegben levő lehorgonyzó elemek reprezentálják, és irányítják a figyelmet. Az episztemikus lehorgonyzás azon aspektusa kap így kiemelt szerepet, ami a kontextushoz kapcsolódás a szerepe (Tolcsvai Nagy 2011: 130). Ez a kapcsolódás az azonosítással van szoros relációban: minden entitás a szöveg világában, annak mentális terében vannak lehorgonyozva.

A referenciális jelenet a diskurzusvilágban (lírai világban) való eligazodást segít (Tátrai 2012: 174), amely szorosan hozzájárul a mondat, mint referenciális jelenetként való azonosításához. A lírai mondat egy ilyen jelenet, amelynek a legelemibb szintjén megvalósul a lehorgonyzás, amit a „nyílt" (nyíltabb) lehorgonyzás terminussal kerül meghatározásra.

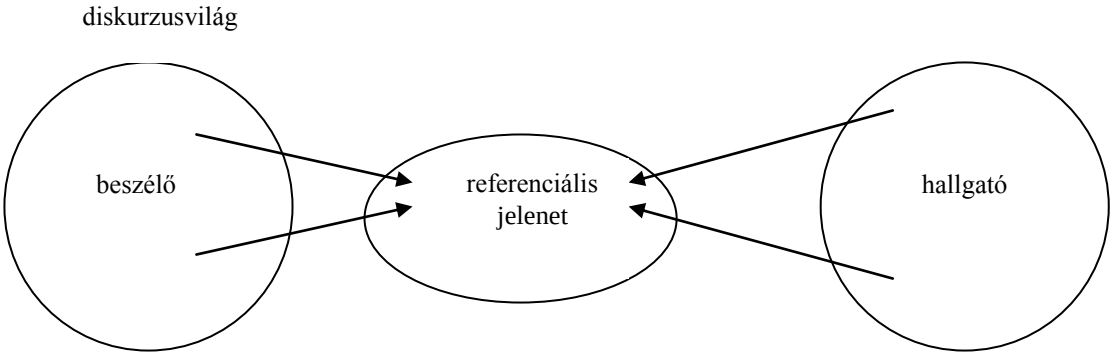

29. ábra: a diskurzusvilág felépülése (Tomasello alapján 1995: 198)

A referenciális jelenet kerül a figyelem fókuszába, amely mintegy kiemelkedik a diskurzusvilágból és ráirányítja a figyelmet a jelenetre. Az episztemikus lehorgonyzás segítségével tudjuk irányítani, irányíttatni figyelmünket illetve megérteni, azonosítani a diskurzusvilágban levő dolgokat (Tolcsvai Nagy 2011). A konstruálással is szoros relációban áll mindez, melyhez közelebb kerülhetünk az episztemikus ösvény fogalmával (Brisard 2002: XIV), amely számos konceptuális lépést tartalmaz. A befogadónak eszerint meg „kell küzdenie" a jelentésképzés folyamatával, és ahogyan a jelentés egy kognitív ösvény, az értelmezés útján mentén halad végig, úgy ennek részeként/párhuzamaként jelenik meg az episztemikus ösvény. A mondat, mely mind térben, mind időben körülhatárolodik. A

grammatikai manifesztációja az igének számos módon meghatározza ezt, így a jelen idővel nemcsak konkrétan a jelen pillanatra, hanem a közeli jövőre is utalhatunk. Amikor „nyílt” diskurzusról van szó (amikor konkrétan érzékeljük a másik személyt), akkor nincsen szükség közvetlen jelölésre. Nemcsak ilyen konkrét beszédhelyzetet jellemezhetünk ilyen lehorgonyzással, hanem az elvontat is, vagyis a ground-hoz horgonyzódnak le az entitások típus megvalósulásai.

A kognitív nyelvészeti modell alapján azt lehet mondani leegyszerűsítve, hogy minden szöveg, minden mondat, minden szó le van horgonyozva egy bizonyos szinten. A főnév és az ige horgonyzódik le elsősorban (Langacker 1987). A deixis és az episztemikus lehorgonyzás közti különbség, reláció a következőkben ragadható meg: a deixis tartalmazza azokat a kontextuális ismereteket, melyek az adott társas világra vonatkozó tudásrendszer részeit tartalmazzák, amelyek időre és a térre utalnak (Tátrai 2011: 209). Emellett az episztemikus lehorgonyzás azokat az elemi megvalósulásban teszi befogadhatóvá: az igét személyben, számban; a főnevet azonosságban, mennyiségben, határozottságban, és mint dolgok relációjában (Tátrai 2011: 212). mondatok mindig az adott kontextusban nyerik el funkciójukat.

Mindemellett az írásos szövegek nem közvetlen társas interakcióban valósulnak meg közvetlenül, bár sok esetben áttételesen reprezentálódik, a líra különleges helyzetben áll.

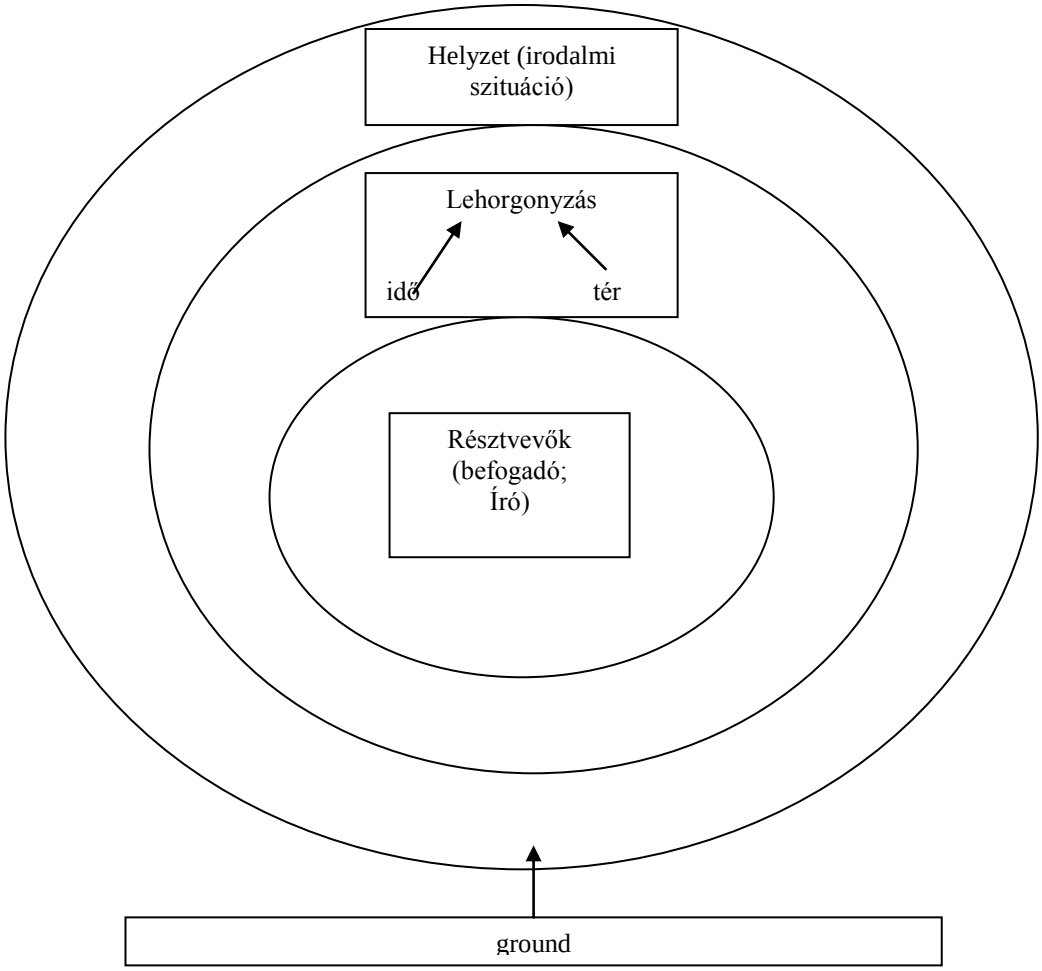

30. ábra: **A lehorgonyzás és a szépirodalmi helyzet kapcsolata (Radden - Dirven 2007: 51 alapján)**

A befogadó úgy tekint a lírai mondatra, mint egy nyelvi egységre, amelynek státusza jelen esetben a mindennapi spontánbeszédhez hasonlít. Ami érdekes a lírai mondatban, hogy a befogadó hogyan konstruálja meg azt a helyzetet, azt a szituációt, melyhez lehorgonyozza a mondat elemeit. Sokszor az irodalmi kontextusra úgy tekintünk mintegy egy személyes világra, amit csak a befogadónak kell kialakítania, és neki kell az így kialakuló referenciális jelenet megkonstruálni. Azonban a lehorgonyzás a szépirodalmi helyzetben, azon belül is a lírai helyzetben is ugyanolyan megvalósulást mutat részben, mint a mindennapi. A fenti (38.) ábra is azt reprezentálja, hogy a ground (,mint háttér) végig ott működik, amely meghatározza, hogy hogyan tekintsünk egy elemi mondatra.

7.2 Deiktikus elemek, lehorgonyzó elemek

A deixis jelensége abban áll, hogy a közös ismeretek világába bevonja a résztvevők mentális és társas világát (Laczkó –Tátrai 2012: 232), és azok tér és időbeli kontinuitását emeli ki. Addig a lehorgonyzó elemek az azonosításra szolgálnak, a referenciális jelenetben levő mondatra hívják fel a figyelmet. Azt lehet megállapítani, hogy a deixis és a lehorgonyzás között nem lehet élesen határvonalat húzni, mely azonban nem azt jelenti, hogy egyenlőséget kéne tennünk a kettő közt. A lehorgonyzás és a deixis úgy viszonyul egymáshoz, hogy deixis konkrétan az adott világra irányítja a figyelmet, míg a lehorgonyzás a résztvevők jelenébe vonják be a „dolgokat". A megértés szempontjából fontos szerepe van a deiktikus elemeknek, melyek a figyelem előterébe vonják azokat az entitásokat, melyek a diskurzus szituációban részt vesznek. Ezen ismeretek a résztvevők világából származnak, annak tér-, személy- és időbeli viszonyából (Tátrai 2010, Verschueren 1999) áll össze. Az adott beszédhelyzet ismeretét megköveteli a deixis bizonyos aspektusa, így az írott szövegekben is megvalósul, mert magát a diskurzust hívják be, amelyben a metaforizáció segítségével valósul meg mindez (Tárai 2010: 213). A deixis a fentiekből következően mindig csak a kontextustól függ és az adott nézőponttól (Louwerse – Van Pier 437).

7.3 Térdeixis

A hely deixise kifejezi azt, hogy egy adott dolog/entitás milyen közel vagy távol esik a beszélőtől. A fizikai távolság megmutatkozik a perspektívában, amely nagyon fontos abban, hogy mentálisan is rögzítve legyen (Yule 1996: 12). A hely-deixis a konkrét fizikai távolságon túl megmutatkozik mindabban a mondat konstrukciókban, amelyet olyan mondatokban is lehet látni, mint például: *Én nem vagyok itt*. A konkrét fizikai tapasztalaton túl a térdeixis átvitt, metaforikus jelentésében utal az időbeli, diskurzusbeli távolságra utal.

A mindenkori beszélő rávilágít arra, hogy az ő perspektívájából hogyan, mi módon épül fel az adott jelenet. A mondat már a legelemibb módon kifejezi mindazt, ami az adott jelenetről leírható. A nyelvi megismerés legelemibb esete az, amikor szubjektum–objektum fejeződik ki (Tolcsvai Nagy 2011; Laczkó – Tátrai 2012: 214). Ekkor írható le a legegyszerűbben az itt- ott esete, amelyből már kimutatható az a magyar nyelvi specifikum, hogy a közeli és a távoli helyre mutatás a hangrendben is megmutatkozik. A beszélő/író közvetlen hatóköréből való kiindulásra mutatnak rá a helyre utaló deiktikus kifejezések. A

hely viszonylagossága oly módón érthető, hogy a konkrét fizikai világ lesz az iránymuató, hanem „csak” a szöveg világa.

7.4 Idődeixis

Az idő megjelenése a lírában ugyanolyan, nyílt, mint az episztemikus lehorgonyzásnál, mert a résztvevők fizikai világának bevonása nem „konkrétan” történik meg. Az idő deixise is arra az adott pillanatra, diskurzushelyzetre irányítja a figyelmet, melyet a különböző deiktikus elemek (például: a névmások, az időre utaló jelek, ragok) adnak meg. Ez reprezentálja, hogy az olvasó figyelme és „a szöveg/az író” nézőpontja hogyan alakul a deixis során. A közös figyelmi jelenet középpontjában a lírai mondat alakító tényezői közül az idő deixise áll, amelyhez szorosan kapcsolódik a referenciapont, amely kiindulópont jelenik meg. Az író – beszélő ideje lesz a kiindulópont, amely az alapot jeleníti meg: a lírában is az a hipotézis feltételezhető, hogy az idő úgy konstruálódik meg, hogy a beszélő én adja meg a kereteit. A lírai mondat ideje a szöveg kontextusának tágabb horizontjában helyezkedik el. Az időt csak a konkrét lírai helyzetben valósul meg, ami már a lírai mondatnak már kontextusát adja. (Természetesen ez prototipikusan értendő: a cím egyik funkciója lehet az időbeliségre való utalás.)

A szépirodalom önmagára vonatkoztatja a cselekvéseit, így csak a nyelv kerül elsődlegesen a figyelem fókuszába (Tolcsvai Nagy 2013: 519). Az idődeixis a szépirodalomban másfajta konstruálódást reprezentál: nincs jelen konkrétan a másik, aki segítségével kialakul a tér- és idődeixis. A szépirodalmi mondat, a lírai mondat nem egy előre jelzett minőséget emergál, mivel számos esetben nem teljes retorikailag, szintaktikailag megformált mondatról van szó, (amit az írott szövegektől elvárna a befogadó) hanem sok esetben hiányosról. Az időre való rámutatás megköveteli a befogadótól, hogy mintegy önállóan alakítsa a ki azt.

7.5 Diskurzusdeixis

A diskurzusdeixis a szövegben belül utal az összetartozás viszonyaira, kifejezi azt, hogy a szövegben, ezen belül is melyik mondat tartozik szemantikailag össze. A diskurzus abban a tekintetben ragadható meg, hogy a szövegben bizonyos, konkrét beszédeseményre mutat rá (Laczkó 2008: 217), utalva annak egy részletére. Prototipikus megvalósulási formája a névmás, azonban mindemellett ezzel összefüggő prototipikus funkciót ki is egészíti. Így a diskurzustérrel való játékot is megvalósítja (Laczkó – Tátrai 2012: 249), így metaforikus értelmezése kerül előtérbe. A névmások, mint például a közelre mutató önmagában is megáll; azonban számos helyzetben egy főnévvel együtt alkot egy kompozitumszerkezetet. A szónak, így konceptuális jelentése, funkciója kerül előtérbe, mely az értelmezés közelre, távolra való rámutatását mutatja meg. A diskurzus minden eleme áttételesen így válik diskurzus részesévé..A beszédhelyzet szimbolikus tere - a diskurzus - így kapcsolódik össze a mentális ágensekkel és a „térbeni résztvevőkkel". A diskurzusdeixis az adott diskurzust teszi a reflexiója tárgyává.

A lírában a deixis és episztemikus lehorgonyzás rámutat arra, hogy a mondat egy konceptuális teret jelöl ki e kettő közt. A mondat abban a térben kerül lehorgonyzásra, amely mind térbe, mind időben aktualizálódik.

Weöres Sándor: Ars poetica

Öröklétet dalodnak emlékezet nem adhat.
Ne folyton-változótól reméld a dicsőséget:
bár csillog, néki sincsen hát honnan adna néked,
Dalod az öröklétből tán egy üszköt lobogtat
s aki feléje fordul, egy percig ***benne*** *éghet.*

Az okosnak ajánlják: legyen egyéniséged.
Jó; de ha többre vágyol, legyél egyén-fölötti:
vésd le nagy-költőséged, ormótlan sárcipődet
szolgálj a géniusznak, add néki emberséged,
mely pont és végtelenség: akkora, mint a többi.

Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket:
táplálnak, melengetnek valahány világévet
s a te múló dalodba csak vendégségbe járnak,
s sorsuk öröklétet, mint sorsod örökélet,
társukként megölelnek és megint messze szállnak.

Már a cím is egyfajta lehorgonyzási teret (ground-ot) határoz meg,: implikálja, hogy itt egy önvallomásról van szó, amely térben és időben viszont nincs körülhatárolva. Amikor a címben már a költői önvallomás megjelenik a befogadó elméjében a kategória azon komponensei aktualizálódnak, melyek a korábbi tapasztalatok révén alakultak ki. Az itt és most adja meg a líra körülményét, azonban az egyes szavak jelentései adják meg a lehorgonyzó elemek által a deixist. Az idő a beszédesemény idejéhez köti a diskurzusidejét. A jelen idejű alakok a mostra és az örök általánosra is utalnak, kitágítják vers idejét viszont a jövőre is, örök érvényűvé téve ezzel annak tartalmát. Ebben van különbség hétköznapihoz képest, mert a vers mindig éppen itt és a most pillanatában értelmeződik a befogadó által. Felszólítja a befogadót, illetve azon túl saját magát a lírai beszélő, hogy cselekedjen.

Az első mondat (, ami egyenlő egy sorral) már megadja az időbeli keretet, miszerint az öröklét lenne a célja a munkának, az ad maradandóságot. Az itt és most válik a figyelem fókuszává: lehorgonyzódik abban a diskurzushelyzetben, amit a fikcionális aposztrófé határoz meg. Az utolsó sor tagmondata (*egy percig benne éghet*) kiragadja azt a pillanatot, amikor a figyelem fókuszában a mű áll. A *dalod* visszautal a címre, így az ars poetica szinonimájaként is értelmezhető. Az első versszakban kétszer szerepel: diskurzus helyzetben a konceptuális jelentést megragadva. A személyrag kivetíti, hogy egy aposztrofikus diskurzushelyzetről van szó, a te lesz megszólítva, a *dicsőséget- sincsen, hát honnan adna néked.* Ebben a helyzetben a deixis úgy nyilvánul meg, hogy a dicsőség meg van fosztva minden tulajdonságától, ezért honnan adhatna bármit is birtokosának. A változás és a dicsőség anaforikus-kataforikus utalása megadja az episztemikus ground-ot.
Az okosnak ajánlják: legyen egyéniséged. Ez a két lírai (mondat) szorosan egybetartozó, amely rávilágít arra, hogy a két főnév metszéspontba, korreferenciába kerül. Az okos főnév mintegy általánosságban van lehorgonyozva. Ezért a befogadó úgy érzi, hogy ez egy általános érvényű jó tanács, amely azonban csak azoknak szól, akik abba a kategóriába beletartoznak

(vagy annak érzik magukat). Ez szoros relációban áll az egyéniséggel, ami mérföldköve is lehet a bölcsességnek.

Jó; de ha többre vágyol, legyél egyén-fölötti: A jó már önmagában is egy mondat, amely bár nincsen grammatikailag lehorgonyozva („testesen”), azonban az elme az előbbi mondatokkal párhuzamba vonja, és így az deiktikus módon kapcsolatba kerül az egyéniséggel. Az egyéniség és az egyén fölöttiség így kerül szoros kapcsolatba. A deiktikus elem ott van jelen az igén, és így diskurzusba kerül az én és a te, vagyis az író és a befogadói megszólított. Ez a kapcsolat az aposztrofikus diskurzushelyzetben valósul meg.

vésd le nagy-költőséged, ormótlan sárcipődet: Ebben a mondatban az igei deiktikus elem mind térben, mind időben kijelöli, hogy az egyes egyénnek mit kell tennie, és implikálja a cselekvésre való ösztönzést. A két főnév és a két melléknév egymás erősítéseképpen is felfogható, amely sárcipő deiktikus eleme is kiemel. Ugyanígy *nagy* és *ormótlan* is kapcsolatba kerül, amely azonban jelen esetben nem szinonimakét azonosítható, hanem annak folyományaként reprezentálódik. A birtokos személyjel, - mint deiktikus elem kap helyet, - amely a költőiség és a sárcipő relációját hangsúlyozza.

szolgálj a géniusznak, add néki emberséged,: . És az igék kijelölik, hogy a megszólítottnak mit kell tennie.

Mely pont és végtelenség: akkora, mint a többi.: A pont és a végtelenség konceptualizálja, hogy az adott pillanatban már a befogadó a jövőre fókuszáljon. Így válik az ars poetica jelenvalóvá az emberi elmében.

Weöres Sándor: Egérrágta mese

Túl a meszes hegyen,
túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján,
a sekély tó nádas partja mellett
élt egy kis halász magában.
Fogott halat, rákot, kagylót;
hajnaltájt a Napot üdvözölte
és elköszönt tőle alkonyatkor,
aztán éjszakára…….
merve soksz……..
mert……
álm……..
……..
……..egyszer
……..a deszka- toronyból,
…….halak rázzák-e hálót:
hát egy piros tündért látott
táncolni a napsütésben;
tánca szinte rengette az erdőt.
…

Az *Egérrágta mese*(részlet*)* az episztemikus lehorgonyzás szempontjából, a deiktikus kivetülés tekintetében érdekes, hisz attól hogy vannak kitöltetlen sorok, az elme „kiegészíti" ezeket az üres „pontokat". A cím mellett a lírai mondatok adják meg azt a keretet, amiben az alábbi mondatok lehorgonyzódnak.

A mese címében is kijelöl egy mentális szövegvilágot, mely a mese műfaji sajátosságait tartalmazza. A mesének megvan a sajátos partitúrája (Tolcsvai Nagy 2001: 61). A befogadó elméjében szerepet játszanak kontextuális ismeretek, vagyis az itt még nem a líra jellemző vonásai, hanem másféle irodalmi narratívak is aktiválva lesznek. Itt, majd a formát illetve a szerzőt tekintjük először, akkor a líra formai ismérvei is szerepet játszanak. A szövegtípusba sorolás, - amelyet a kognitív nyelvészet szempontjából nyílt kategóriaként tartunk számon (Tátrai 2006: 211; Tolcsvai Nagy 2001: 335-336),- az irodalmi műfajok játékát is

meghatározzák: a befogadó tudja (tudatosan vagy tudattalanul), hogy milyen ismeretek szükségesek bizonyos irodalmi műfajok meghatározásához. A szövegtípusok különböző módon valósulnak meg, amelyek szoros összefüggésben vannak a világértelmezéssel (Tolcsvai Nagy 2001: 124), ahogyan azt megvalósításra kerülnek különböző szövegekben. Így a befogadó játékba hozza az aktuális tudást, amelyet már előzetes tapasztalatokból nyert.[25]

Jelen esetben a mese a műfajkijelölő cím, amely maga után vonja a narratív kontextust, a narratív diskurzust. A középpontba a történet elmondása kerül, amely a befogadó által konstruálódik meg. Az elbeszélt világ ideje és tere (kontextus) nem esik egybe a valós idővel, ezért a befogadó áthelyezkedik abba a világba, amit a szöveg kijelöl vagy jelen esetben ki nem jelöl. Fontos már itt megjegyezni, hogy a szöveghiányok a befogadó ismereteire kíván támaszkodni, és mindenkiben egy egyéni mesét próbál kialakítani[26].

A szöveg kiegészítés folyamatos figyelmet, lehorgonyozottságot követel meg az olvasótól, melyet az előismeretekre alapoz, mint pl.: mese kezdete, a szereplők. A *halász* kiindulóponthoz horgonyzódnak, kapcsolódnak a mese további részei, mondatai. A halász mindennapi szokásai, élettere; illetve a tündérre vonatkozó kérdések.

[25] Már Propp is jelezte (Propp 1975).
[26] Természetesen itt meg kell jegyezni, hogy a közösségi tudás is ugyanolyan fontosan esik latba, mint az egyéni tudás. Mert az egyéni tudás részét, alakító tényezőjét reprezentálja a közösségi tudás (vö. Langacker)

8 A konstruálás

A beszélő és a hallgató grammatikai szerkezetekkel alkotja meg a valóságot, pontosabban azt, amit belőle megtapasztal. Ez a valóság arról alkotott kép, melyet az egyes egyén megtapasztal, így mentálisan megkonstruálja azt (Tolcsvai Nagy 2013: 129) a lehetséges világok közül. Egyfajta megértést szolgál, így szoros összefüggésben van azzal, hogy miképpen kerül feldolgozásra, megkonstruálásra az adott esemény. A konstruálási[27] módozatok értelmezése számos aspektusból ragadja meg. A konceptualizáció és az aktuális jelentés szempontjából ragadható meg: mert a megvalósulás kialakítja a sémát. Látni kell, azt, hogy a szemantikai strukturálást nem szabad csupán a használatra, az éppen aktuális jelentésre irányul csak, hanem a fogalmi sémával is szorosan összefüggésbe hozható. A lírai mondat ebben a kontextusban ragadható meg, illetve még a hermeneutikai tapasztalattal párhuzamba vonható. A befogadó mindig egyféle elvárással közelít a szöveghez, a mondathoz – jelen esetben a lírai mondathoz (amint ezt már a fenti fejezetekben láttuk) –, amit „felülír" az adott szöveg.

A konstruálás és a valóság kapcsolata részlegesen következnek egymásból. Ez azt jelenti, hogy az elme a valóság egy részét - amit itt és most megtapasztal – azt leképezi a grammatikai szerkezetekben, így a mondatban is (Tolcsvai Nagy 2013: 129). A konstruálás folyamat eredménye, amelyet a mondat is reprezentál. A kultúra- és gondolkodás megmutatkozik abban, ahogy a mondat megalkotásra kerül. Ahogy alakítja az egyes entitás a mondatot szoros relációban áll azzal, ahogyan gondolkodunk, ahogyan látjuk és szemléljük a világot. A jelenet, a világnak megtapasztalt része, amelyet itt és most, az adott pillanatban „meglát", megismer az ember. Eszerint amikor konstruálás megtörténik számos olyan tényező lép működésbe, amelyet tudattalanul kerülnek használatra. Számos módon került vizsgálatra a konstruálás (Langacker 1987; Givón 1984, 2001), amely többféle nézőpontból világít rá arra, hogy az elme miképpen hozza létre az adott jelenetet (pl.: sematizáció, szaliencia, begyakorlottság). Egyrészről szoros kapcsolatot mutat a szórenddel[28], másészről fontos látni, hogy ezek a szemantikai szerkezetek, kompozitumszerkezetek reprezentálódnak. A kompozitumszerkezetet a következőképpen határozzuk meg: kisebb nyelvi egységek egy

[27] A konstruálásbeli értelmezésbeli különbségek a nyelvek közti különbségből fakad.
[28] A konstruálás kifejezi a különbségeket, amit épp adott pillanatban fontosnak tartunk, az kerül a figyelem előterébe. Ez szoros összefüggést mutat a szórenddel, mivel az kerül az előtérbe, amit fontosnak gondolunk.

összetettebb struktúrává állnak össze; például. szavak és toldalékok; majd a szavak mondatokká. Azonban ezen túlmenően, amikor a mondat szemantikailag konstruálodik szoros összefüggésben van a lehorgonyzással, ami azt jelenti, hogy amikor a mondatot értelmezésre kerül, annak alaktani összetettsége ezt képez le. A grammatikai struktúrák, a lehorgonyzó elemek a mondattani szerep meghatározására is hivatottak.

A szemantikai konstruálás szoros összefüggésben van a konceptualizációval és az aktuális jelentéssel. Eszerint a nyelvet használók fogalmi sémáikat megosztják a nyelvi szimbólumok segítségével, az élőbeszédben ezek oda-vissza hatnak egymásra, és a két fél egymáshoz irányítja a nézőpontot. A fogalmi beszéd ezeken a sémákon keresztül válik érthetővé, mert a megvalósulás sémát dolgozza ki, és a séma pedig ennek a keretét adja meg (Langacker 1987; 2000)

A konstruálás az a folyamat, amelyben a lírai mondat szemantikailag és fogalmi szerkezetként reprezentálódik. A kiterjedés nem csak a rövidséget jelöli, hanem fogalmi konstruálás azon módját, amikor a nyelvi egységek egymásból következnek.

8.1 Figyelemirányulás a mondatban

A figyelem az emberi viselkedés fontos része, ezzel irányítják a beszélgetőpartnerek egymást egy harmadik dologra, entitásra. Ez szoros kapcsolatban áll az észleléssel: az emberi elme holisztikus működésű: mert minden egyes információt egységéként ragad meg.

A figyelem során az emberi elmében mentálisan feldolgozásra kerül a világ és abban levő események egy része. Ez abból adódik, hogy a nyelv perspektivikus, ami azt jelenti, hogy a beszélő és a befogadó is bizonyos „ponotkra” kívánja a hangsúlyt. Azonban a figyelem, az hogy mire és hogyan irányul számos módon kerül megközelítésre: például a pszichológia az elme tevékenységét, veszi vizsgálatának kiindulópontjául (Pléh 2006); a kognitív nyelvészet azonban a szemantikát veszi alapul. A nyelvi szerkezetek tükrözik az elme azon tevékenységét, ahogyan a világot látjuk, láttatjuk. A figyelem a spontán beszédből kiindulva egy pár másodpercig működik tudatosan (Tolcsvai Nagy 2013: 137), amelyet tudatosan tud az elme működtetni. A mondatban prototipikusan a dolog és a temporális reláció reprezentálja az új információ megjelenését, ezért mindig erre összpontosít az emberi elme elsődlegesen. Így amikor új mondat jelenik meg, erre figyel elsődlegesen az elme, hogy az új információt megragadja. A mondat egy jelenetet reprezentál, amelyre én és te irányítja a

figyelmet, és azon keresztül értjük és értteti meg magát, egy olyan szituáció, amely mentálisan feldolgozásra kerül. A mondat így az az mentális jelenet, amely információt képez le a világról, illetve a másik figyelmét arra a világrészdarabra irányítja, amelyet az ágens képvisel. Nem szabad elhanyagolni azt a tényt, hogy a mondatban így komponensekre is ugyanolyan figyelem irányul. A mondat, mint megismerési tartomány kezd el működni (Imrényi 2007: 437), amelyben van ami az előtérbe, és van ami a háttérben kezd el működni.

Weöres Sándor: Keresztöltés

kövér	béka	tavon	hintáz
árnyék	moccan	akác	ágán
habos	virág	szirom	ezer
csillag	mellett	felhő	fátyol

Weöres Sándornak ezt a versét olvasva először a játékosság jelző juthat eszünkbe, amit a mondatalkotás sokszínűsége is megerősít. A gyereki szóalkotás jellemzőjét láthatjuk ebben a versben, amely a kora nyelvi konstrukciókat tükrözi.

A nyelvi változatosság egyik remek példája, amit a XX. században olvashatunk. Most nézzük meg, mit mondhatunk el a lírai mondatairól a kognitív szemantika alapján. A lírai mondatok végtelen variációjának lehetőségét tárja az olvasó elé a költő azzal, hogy elhagyja a központozást, így a szavak többféle szórendet alkotnak. Azonban ezzel nem a mondatok darabolódnak szét, hanem éppen ellenkezőleg a mondatok felépülésének széles spektrumát tapasztalhatjuk meg. A cím is erősíti a játékos mondatalakításokat, mert ahogyan a hímzésben használatos keresztöltéssel új kompozíció jön létre, úgy a szavak kapcsolódása is más-más mondatokat alakít ki (ezt rekonstruálja az ábra is). Először nézzük meg a legegyszerűbb variációt, vagyis ha a sorok képzik a mondatokat, melynek kiindulópontja az olvasási – figyelemirányulási irány. A figyelemirányulás ebben a versben nagymértékben összefügg. A kognitív szemantikai elemzésben fontos szerepet kap a kompozitum szerkezet, amely arra rávilágítanak milyen kapcsolat van: az egyes szavak és az általuk felépített mondat között, mert a mondat elsősorban komponens-szerkezetekből áll. A mondat felépülése, így a lírai mondaté is, nem tetszőleges, vagyis nemcsak úgy egymás mellé kerülnek (Tolcsvai Nagy 2010: 126), hanem a jelentés kapcsolatai alapján épülnek fel. A lírában a mondatok létrehozása a figyelemirányulással vannak összefüggésben, a sorok alkotják a szerkezeteket és a fogalmi struktúrákat. A sorokat nézhetjük vízszintesen, függőlegesen, amely a mondatokat alakítják ki. Hány mondat rejlik a versben? Ahányat a befogadó létrehoz. Azonban a

befogadót befolyásolja a figyelemirányulás és az episztemikus lehorgonyzás, mely alapján alkot egy elemi jelenetet. Mert mindig fontos szempont, hogy a mondat elemei jelentéstanilag hogyan kapcsolódnak össze.

Ebben a szövegben a mondatok lehorgonyzódása megtörténik, és mintegy perceptuálisan megfigyelt jelenetként értelmezhetjük. A főnevek episztemológiai státuszának segítségével képzeljük el egy jelenetként, még akkor is, ha nincsen az lehorgonyozva. A lehorgonyzás nem csak különálló egységekre érvényes, hanem azokat egymáson keresztül értjük meg, dolgozzuk fel. Ez csak az ige és a főnév szoros relációját erősíti meg. A mondat, mint referenciális jelenet a lehorgonyzás segítségével konstruálódik meg, ezt erősíti meg a grammatikai komplexitás és a különálló egység státusz.

Kövér béka tavon hintáz. Ebben a mondatban a főnév ige relációja van a központi szerepben, mely mellett a főnévnek egy jelzője és helyhatározó jelenik meg. A szemantikai mezők kapcsolata szoros összefüggésekben vannak. A kognitív hierarchia kiindulási pontja ebben a mondatban a *béka*, aki mellesleg kövér is. A figyelem fókusza a *béka*, melynek jelentéshálójából a fizikai tulajdonság reprezentálódik. A főnévhez, mint komponenshez kapcsolódik az ige, illetve a határozó. Az alany a mondat elsődleges figurája (trajector), a cselekvés feje, és a topik is egyúttal. A békára irányul a figyelem fókusza, amelyről az „információkat" megtudjuk, így hogy mit tesz, és milyen az alakja.

A béka jelentésmátrixából előtérbe kerül a kövér jelző, és a hintáz ige, melyek a béka egyes összetevőivel állnak kapcsolatban. A helyhatározó az ige komponensével áll kapcsolatban, melyek így alkotnak egy kompozitumot. A jelenet elemei lehorgonyzódnak, ami által konstruáljuk meg a mondatot. A béka jelentésmátrixának egyik összetevője a víz, melyhez kapcsolhatjuk a tavat. A közös figyelmi jelenet keretében történik meg a lehorgonyzás művelete, így a jelenetnek fókuszában a béka áll. A béka kategóriájából kiemelkedik a fizikai tulajdonsága, így az olvasó egy testes zöldes békát képzel maga elé. A béka kategóriájának központi helyét foglalja el a szín, és az alak, az élőhely, stb., mely az anyanyelvi beszélő megismerésében megjelenik. Így egy körülhatárolt azonosított példánya jelenik meg a kategóriájának. A főnévi egység az ige által horgonyzódik le komplexen. A hintáz ige jelenideje, kijelentő módja, E/3. száma és személye meghatározza a mondatbeli szerepét. Bár a békához nem kapcsoljuk szorosan, a hintáz igét, azonban jelen esetben, mivel líráról van szó, az asszociáció gyorsan megtörténik. A mondat megfigyelt jelenetét a helyhatározó horgonyozza le térben, így a tó, mely a békának a lételeme.

Árnyék moccan akác ágán. Árnyék alanyi szerepe mellett betölti az elsődleges figura és a topik szerepét. Ha az *árnyék* főnév jelentését tapasztalati úton vizsgáljuk, akkor olyan fogalmak jutnak eszünkbe, mint pl.: valakinek, valaminek a nap fénye által rajzolt mása. Az árnyék akkor mozog, ha az „eredeti" alak is mozog. Az alany szoros relációban áll az igével, amely az árnyék térben való elmozdulást vetíti. Az árnyék köré horgonyozódik le a jelenet a gesztusok által, mely a megfigyelt jelenet központi része (figyelem fókusza). *Moccan*: 3dimenziós térben való lassú elmozdulást jeleníti meg, amely jelentésében ott rejlik az a hely, ahonnan elmozdul az entitás. Az árnyék elmozdulásának a helye is megjelenik a kompozitumban, amely a jelző és a jelzett szó komponenséből épül fel. Az akác jelentésmezejéből az ág kerül a figyelem előterébe. Az árnyék egy dolgot jelenít meg, melyet az akác ágán is a figyelem fókuszába helyez, megelőlegezve azt, hogy a későbbiekben ez referenciapontként is szolgálhat. A jelenetként való értelmezését az ige segíti elő, amely térben és időben elhelyezi az ágenst.

Habos virág szirom ezer. A *virág* relációban áll a szirommal, és a habossal, melyek jelentésmezeje „keveredik". A jelző szokatlan, mert hogyan is lehet a virág *habos*, ha csak nem a szirom szerkezethez kapcsolódik szervesen. Sok-sok virágszirom viszont már alkothat egy habot, asszociálhatunk a fehér színre, amely nemcsak hab, hanem a virág színe is. Ha szövegtani kiterjesztésben nézzük, (és természetesen úgy nézzük, nem elszigetelten a mondatokat) az előző sor akácvirágaira is gondolhatunk. Ekkor a virág, egyszer mint antecedens, de más értelemben, mint anafora jelenik meg. Az elemi jelenetek e ponton kapcsolódnak össze, így lesznek a szöveg kontextus részeivé. A szórendben zavart érezhet az olvasó, mert a mennyiségjelzőt a mondat elején tartanák helyesnek. Azonban a versmondat „felborulása" csak a mennyiség szerepét hangsúlyozza erőteljesebben. A virág áll a figyelem fókuszában, és erre referál habos és a szirom, mert ebben a relációban nyerik el értelmüket. A főnév episztemikus státusza alapján képzeljük el jelenetként ezt a sort. Ige nem jelenik meg ebben a sorban, így időben végtelennek érezzük ezt a jelenetet, azonban a tapasztalat alapján tavaszra, nyárra következtethet a befogadó.

Csillag mellett felhő fátyol. Kompozitumszerkezet kettősége jelenik meg, mert helyhatározó mellett az alanyesetű főnév jelenik meg. A mozdulatlan égbolt jelenik meg ebben a nominális mondatban mind a *csillag*, mind a *felhőfátyol* jelentése erősít. Az utóbbi szó, mely egy összetétel kompozitumnak tekinthetünk: ahogyan a felhő úgy a fátyol is áttetsző. A csillag áll a figyelem előterében, melyet a mondatkezdő szerep is erősít, illetve a névutóval helyként horgonyzódik le a mondatban.

A lírában a nominális mondatok vannak túlsúlyban, amelyek mozdulatlanságot, a természetben való összeolvadást mutatja. A mondatok eltérnek a „megszokott” sorrendtől, de épp ezek nyújtják a vers különlegességét, és teszik érdekessé az episztemia kérdését. A figyelemirányulás többféle értelmezési módokra ad lehetőséget, így a lírai mondatok végtelen variációját tapasztalhatjuk. *Kövér árnyék habos csillag. Béka moccan virág mellett. Tavon akác szirom felhő. Hintáz ágán ezer fátyol. Kövér moccan szirom fátyol. Csillag virág akác hintáz.* Így a mondatok jelentés – összetevői más – más értelmezést nyernek.

Kövér árnyék habos csillag. Ebben a nominális mondatban két kompozitumszerkezet jelenik meg. Az *árnyék* jelentése reprezentálja, hogy valaminek a nap által körülhatárolt alakját látjuk, és csak abból következtethetünk az eredeti alakra. Minek lehet kövér árnyéka? A lírai mondatban erre a másik szerkezet ad magyarázatot, mert itt egy csillaghalmot képzelhet el az olvasó maga elé. A *csillag* jelentésmátrixából a hab a sokaságot emeli ki, a csillagok egymás mellé rendeződve egy nagy habot adnak ki, és ennek lehet kövér árnyéka.
Béka moccan virág mellett. A békára irányul a figyelem fókusza, amelyről megtudjuk, hogy mit tesz, egyúttal ez az entitás a mondat topikja is. A *béka* jelentéshálójából a 3dimenziós térben való mozgás kerül előtérbe, de nem a gyors ugrás, amelyre prototipikusan gondolnák, hanem lassú, komótos moccanás. A béka protipikus élőhelye a víz, a tó, melyben tavirózsák élnek, melyre a virág utal, melyek mentén horgonyzódik le a szövegben az adott főnév. Eszerint a főnév segítségével már bizonyos tudáskeret aktiválódót. Bár nincs kimondva, hogy milyen *virág*, azonban ha békáról van szó, csak az utóbbira gondolhatunk.

Tavon akác szirom felhő. Az akác áll a figyelem előterében, melyet a tavon trajectora is tovább erősít. A nominális mondat a mozdulatlanságot jeleníti meg. A mondat koponenseinek összekapcsolódása azonban a tó lassú fodrozódását jelenítik meg. A tó felszínén az akác képe tükröződik vissza, amely virágainak sokasága egy felhőt alkotnak. A szirmok a felhővel való összekapcsolása a sokaságot hangsúlyozzák, az olvasóban azt az érzést keltve, hogy tavasz van, az akác virágzásának időszaka.

Hintáz ágán ezer fátyol. A szórend eltér a „megszokottól”, mondhatnánk, hogy megfordított. Az *ezer fátyolt* csak a vers kontexusában értelmezhetjük, amely utalhat az akác szirmaira, amelyek mintha a fa fátylai lennének. És ezek a szirmok hintáznak a faágain, így egy lassú, folytonos mozgást érzünk.

A versben a mondatok kiegészítik egymást, egy-egy új értelmezési lehetőséget reprezentálnak. A négy szavas szerkezetek végtelen sorát erősíti a cím, vagyis ahogy a hímzésben több útvonalat követhetünk, úgy a vers olvasási módjában is.

8.2 Nézőpontok

A kiindulópont a beszélői perspektíva, amin keresztül értjük, látjuk, és dolgozzuk fel mentálisan a világot. A hermeneutikai és a kognitív nyelvészeti kiindulópont e ponton is metszik egymást, miszerint a reprezentáció perspektíváltságában konstruált. A mondat jelentését is így rekonstruáljuk meg, melynek az alapja főnév és ige relációja. Ennek alapján kijelenthetjük, hogy mondataink felépülését nem a szerkezet, hanem a szemantikai reprezentáció határozza meg.

A lírai mondat meghatározásához a szövegtani elemek visznek közelebb, melyet partitúra modell alapján is definiálhatunk (Tolcsvai Nagy 2001, Kulcsár Szabó 2000, Jauss 1999). Az egyes elemek: a résztvevők, a stílus, és az aktuális aktivizált tudás. Minden mondat, elemi jelenet sematikusan magában foglalja mindazt, amit egy eseményről el tudunk mondani. Ezzel szorosan összefügg a perspektíva, amiből kiindulva ismerünk meg egy eseményt.

A nyelvi interakcióban a résztvevők nem passzívan vesznek részt, hanem procedurálisan a feldolgozás által válnak aktív szereplőjévé (Tolcsvai Nagy 2000: 283). A világban levő egy-egy esemény leírása különbözőképpen van konceptualizálva.

A nézőpont az ahonnan látjuk, és ahonnan láttatásra kerül az adott eseményt. Minden megnyilatkozásunkban tükröződik nézőpontunk, amely a kiinduló szemlélet és értelmezés eredménye (Langacker 1987: 123). A nézőpont egy kiindulópont, amelyen keresztül értjük meg az adott jelenetet, melyet a mondat reprezentál (Tolcsvai Nagy 2006). Minden elemei mondatban jelen van az a kiindulópont, ahonnan látjuk, illetve láttatjuk az eseményeket. A kiindulópontok váltakoztatása nem okoz gondot a befogadónak, kisebb mentális erőfeszítés ellenében gond nélkül képesek vagyunk azonosulni a másik nézőpontjával

Jelentősége abban áll, hogy a mondat dinamikájához hozzájárul, és reprezentálja a szereplői és a résztvevői szerepek összességét (Tolcsvai Nagy 2006: 5). A mondat, jelen esetben a lírai mondat egy olyan fajta látásmódot képvisel, mely szerint én szerepköréből vonatkoztat a te-re, másrészről az én lesz majdnem minden esetben a kiindulópont. A beszédesemény világa (személy-, tér-, időviszonyai) a lírában hangsúlyozottan interaktív funkciót vár el a befogadótól, vagyis egy kapcsolatot alakít ki a befogadóval, ami nyelvileg is explicitté válik. A résztvevők között, hogy mire és hogyan utal térben és időben: ez nemcsak a mindenkori elbeszélőre utal, hanem azokra akik az adott szövegvilágban megjelennek. Az itt

és most mindig az adott helyzettől függ, így szorosan összefügg a kontextussal: vagyis azzal a körülménnyel, ami jelöli a diskurzus résztvevőinek kapcsolatát (Tátrai 2004: 480). Ennek számos altényezője van, mint például: kognitív megismerés illetve mentális (Tomasello 2002), érzelmi tényezők.

Az előbbiekből következik, hogy a nézőpontot számos tényező alakítja, konstruálja meg. A nézőpont mindig a szövegen belül formálódik, ahogyan az adott mondatban megjelenik. Ami az írott szövegekre jellemző, az egy külön kategóriát reprezentál olyan szempontból, hogy a nézőpontbeli átváltások, összefonódások komplex rendszere jelenik meg. Azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a lírai szöveg sok esetben a beszédhez kezd el hasonlítani.

A XX. század egy egészen új fordulatot hozott a nézőpont-alakításában, így például a narrátori szerep is többszöri átalakításra került mind a prózában, mind a lírában. Nem szabad elfeledkeznünk, hogy referenciális központ és a semleges kiindulópont sok esetben nem esik egybe, hanem önállóan kezdenek el működni, ezzel is kihangsúlyozva bizonyos irányzatokat (mint pl.: objektív líra).

Weöres Sándor Canzone c. verse kerülne elemzésre részletesebben, amelyben az elemi jelenet, a diskurzus és a nézőpontot kapcsolata is megjelenik.

Az episztemikus lehorgonyzás és a nézőpont kapcsolata ebben a versben szoros összefüggésben áll. A versszakok első sorait kerülnek vizsgálatra elsődlegesen, melyek diskurzuson belül horgonyzódnak le.

A cím alatti kiegészítés meghatározza a szituációt, melyben a dal elhangzik. Így egy párbeszédes helyzettel találja szembe magát az olvasó, és az az érzése támad, hogy harmadikként egy külső szemlélőként van jelen. A befogadó sorról sorra haladva egy nézőpont áthelyeződést is végrehajt, így azonosulva a címzettel. A feleségemnek megteremti a nyelvi interakció lehetőségét, valóságát. A befogadó az „Én” beszédhelyzetével azonosul, amely mint kiindulópont jelenik meg.

Weöres Sándor: Canzone

Feleségemnek

Még nem tudom, hogy mennyi vagy nekem,
ó hallgat még felőled benn a lélek,
mely fátylat von köréd szerelmesem,
s még nem tudom, hogy néked mennyit érek,
jósorsodat hozom, vagy tán halálom
arany s gyémánt díszét, még nem tudom:
új, mézes fájdalom
indái közt nehéz utat találnom.

Csak azt tudom, hogy társra sose várt
az én szívem, s lettél egyszerre társa,
elvéve tőle az életet s a halált,
hogy visszaadd másféle ragyogásra;
hol bennem erdő volt: dúvad – s madár – had
hazátlan csörtet villámtűz elől;
és kunyhóm összedől,
ha benne otthonod meg nem találtad.

Csak azt tudom, hogy haljós testeden
szinte öröktől ismerős a testem,
fejemnek fészke ott a kebleden,
nem szégyen, ha előtted könnybe-estem,
semmit sem titkolok, s ős-ismerősen
járs vad, töretlen Tibet-tájamon,
imbolygó szánalom,
vagy éji égen csillagkérdező szem.

A megtépett ideg, e rossz kuvik,
szemed nyugodt mécsét megtalálja;

kicsinyke úrnő, térdedhez buvik
s elszunnyad az érzékiség kutyája;
és benn a Fénykirály, az örök ember,
még hallgat, tán nem tudja szép neved
s nem mond ítéletet,
így vár piros ruhában, szerelemben.

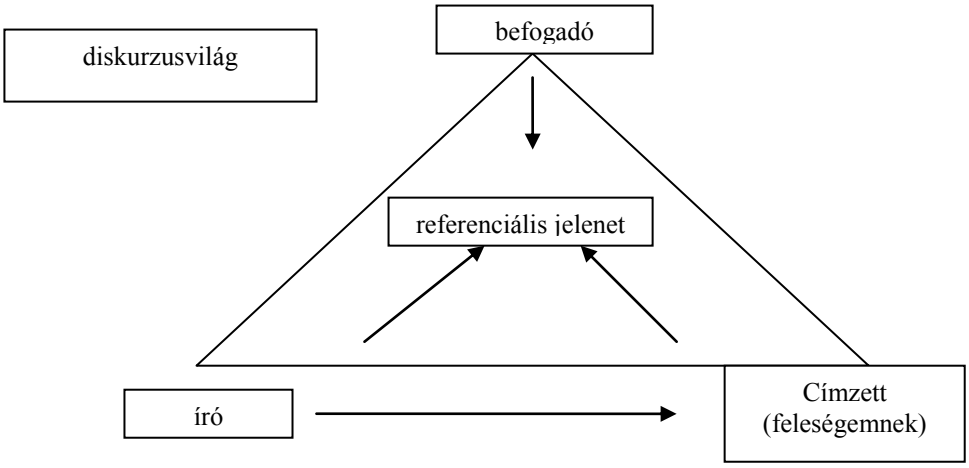

31. ábra: A diskurzusvilág felépülése a versben (Tátrai 2010 alapján)

A diskurzusvilágot, mint hátteret meghatározza ez a megszólítás, és megteremti azt a szituációt, melyben a vers elhangzik. A lírai mondatok ehhez az alaphoz horgonyzódnak le, amely kijelöli a szövegvilágot. Az első sor két elemi mondatot tartalmaz: 1. még nem tudtam 2. mennyi vagy nekem. Az első mondatban Én a kiindulópont referenciális központ (a kiindulópont a beszélő kiindulópontja),(későbbiekben ez lesz a semleges kiindulópont) melyen keresztül horgonyzódik le a jelenet. A második mondat is az Én nézőpontjából alakul ki, melyben a személyes névmás még jobban megerősíti az én kiindulópontját. A második versszak első sora az első versszak első mondatának ellentéteként fogható fel, mert Én már valamelyest biztos a tudásában. A rámutató deiktikus azt már előrevetíti, hogy mit tud az Én, így abban személyes mentális világban horgonyzódik le, melyet az Én tud, ismer. Az Én gondolatvilágát ismerjük meg részletesebben itt. Az első versszak második sorában szereplő lélek itt már jobban körül van határolva a szív főnévben. Így felfoghatjuk, hogy ez a diskurzus a férj és feleség közt játszódik le. A diskurzusban a nézőpontok a lehorgonyzást támasztják alá; megjelenik a tudatosság szubjektuma, aki megnyilatkozás tartalmáért felelősséget vállal, és ez már az első sorban megvalósul, amely egyúttal a semleges kiindulópontot is képviseli. Ebből a szemszögből látjuk a vers többi szegmensét, tartalmát. Így válik a vers a nézőpontok

szempontjából a kiinduló Én konstruálásává, melyhez horgonyzódnak le többi referenciális jelenetek. A jelentés sorról sorra, mondatról mondatra alakul ki, amely versszakok és a vers egészének kontextusává válik. *Még nem tudom* és *Csak azt tudom* két elemi jelenet köré is csoportosíthatjuk azokat a meghatározásokat, melyek a feleség szerepkörét meghatározzák, hogyan változik, alakul ennek a fogalmi tartománya. Az Én nézőpontjával azonosul a befogadó, azon keresztül értjük, alakítjuk ki az egyes mondatok és az egész szöveg jelentését. A tudás mátrixának összetett jelentéséből kiemeli az első sor – mondat a bizonytalanságot a tagadószó, illetve a még, amely időbeni határokat kijelöli. A *még* sugallja, hogy a nem tudás csak ideiglenes és ez majd változik, amely mintegy előrevetíti, hogy nemsokára az Én tudás birtokosa lesz. *Csak azt tudom* elemi jelenete kiemeli, hogy az Énnek mit jelent a felesége, a társa. A deiktikus elem kiemeli a tudáshalmazából mindazt amit az Én tud, melyet a *csak* is megerősít. E két elemi mondat is azt reprezentálja, hogy a mindennapi mondat és a lírai mondat nem nyelvében, hanem befogadásában különbözik.

Az olvasó figyelme ebben a versben részben újrarekonstruálódik, részben már a címben meghatározza, hogy milyen jelentéskonstrukciók jönnek létre az egyes mondatokban. Ettől válik részben emergenssé a szöveg: minden elemi egység (egyszerű mondat) egy nem előre elvárt minőséget hoz lére. Ez adódik a mondatszerkesztésből is.

A nézőpont-alakulásának másik érdekes formája a Hetedik szimfónia, amelyben édesanyját és Máriát szólítja meg a lírai én.

Hetedik szimfónia

Csillagpályák asszonya, Mária
oltalmazd Máriát, édesanyámat,
szememtől elszakadt útján
ne érje bánat.

Aki hallottad ezt a dalt,
egy szilánkját annak a dalnak,
melytől a világ szíve szakad meg:
aki hallottad ezt a dalt:
ocsúdj lomha szörnyeidből.

A Hetedik szimfónia kódája a lírai én fájdalmát jeleníti meg, amelyet édesanyja halála kapcsán érez. Az olvasó egyrészről kívülről látja azt a diskurzusvilágot, ami Mária és a lírai én közt valósul meg, másrészről mintegy belehelyezkedik a lírai én szerepébe. Az olvasót kétszer is megszólítja (*Aki hallottad ezt a dalt*), és így kerülve az íróval diskurzusba, amit a nézőpontváltások támasztanak alá. Mária himnuszok hagyományát a névazonosság is megerősíti, mintegy egybefonja a két asszony alakját, mindemellett a jelen szenvedése artikulálja a korábbi szenvedéstörténetek sorát. A lírai én integrálja a közösségi cselekvést, mert a második versszak mondatai cselekvésre indítják a befogadót (*ocsúdj lomha szörnyeidből*).

8.3 Topik(ok), fókusz(ok)

A topikot számos irányzat kívánta meghatározni. A kognitív szemantika is több felöl közelítette meg ezt a kérdést (Givón 1989, Langacker 1987), viszont ami mindenben majdnem megegyezik, hogy alakulása szintaktikai és szemantikai alakulhatóan írható le. Topik az, amely valamilyen szempontból központi helyet foglal el, és a mondatban kiindulópontot reprezentál. Egy olyan fogalmi konstrukció, ami által a másik állítás könnyen megérthetővé válik. A mondatkezdő szerepet sok esetben az igéhez képest kerül meghatározásra, sok esetben ez egy nominális, ez az, amire a figyelem irányul. Az igéhez kapcsolódva így egy olyan tartomány nyílik meg, amely referenciaponttal is összefüggésbe hozható. Ez válik a legkönnyebben hozzáférhetővé a befogadó számára és ez marad a legtovább a figyelem középpontjában. Prototipikusan a mondat elején foglal helyet, ami következhet formai illetve szórendi szerepből is. Fontos, hogy könnyen aktiválható, a figyelem előterébe áll hosszabb ideig áll: ez esetben arra kell gondolni, hosszabb intonációs egységen keresztül kihat a hatóköre.

Felmerül az a kérdés, hogy egy mondatban csak egy topik léphet-e működésbe, avagy több is párhuzamosan? Prototipikusan azt lehetne mondani, hogy igen amikor a mondatban egy nominális kerül kidolgozásra. Kontextuson belül a mondataink így épülnek fel, és az adott dologra irányítja a figyelmünket, és tartja folyamatosan aktiválva. Topikokról azért lehet beszélni, mert például a versek esetében a cím mintegy topik funkciót is betölthet, mint az őszi zápor esetében, ahol a zápor mint főtopik jelenik meg, és minden egyes lírai mondatban az új információ – új topik úgy bomlik ki, hogy ehhez viszonyul. *Zuhogó őszi zápor ablakra kopog:* zápor, mint jelölt dolog aktiválódik, és a címhez képest még jobban ráirányul a

figyelem. A befogadó figyelme mindvégig a zápor, mint figyelem topikjára, fókuszára helyezi a hangsúlyt. A második mondatban (második sor) a *szív* kerül a figyelem középpontjába, amint ráesik az eső. Itt a topik továbbra is a zápor, amely csak az ige személyjelein keresztül reprezentálódik. A harmadik mondatban (harmadik sor) a *szoba* életébe való zápor, mint hangjelenség aktiválódik. A negyedik mondatban (negyedik sor) a második szó tartalmazza az új információt: *gilisztasereg*, amely a zápor metonimája, utal arra az eső utáni állapotra, amikor annyi eső jelenik meg, mint ahány esőcsepp. A következő mondatok csak igét tartalmaznak, amik mind az esőre utalnak.

Figyelem fókusza az amire éppen ráirányul a figyelem a mondatban, maghatározott fogalmi szemszögből konstruálja meg az adott jelenetet.

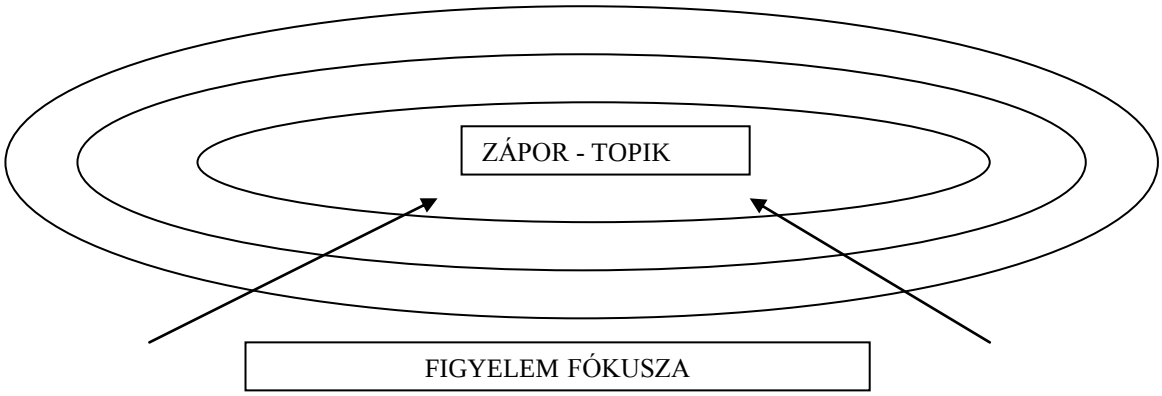

32. ábra: Topik és a figyelemfókuszának összefüggései – „Jelentéskiteljesedés”

Őszi zápor

zuhogó őszi zápor ablakra kopog
pereg kopog az elfüggönyzött szívre
beledobol a szoba ütemébe a bútorok dallamába
átlátszó gilisztasereg ereszkedik ablaküvegen
zörög
mocorog
zúg
sziszeg
lépdel az éberálom sivatagában
utazik idegen világ sivatag síkján
élő határtalan szívben vándorol

susog dünnyög

duruzsol

regél dalol

elvegyül a falióra énekébe

szövöget a magány csöndjébe a zugok félelmébe

a szögletek szorongásába a szőnyegek elsötétülő színébe

üvegen át találkozik szemérmes csipkefüggönyökkel

nem ejti teherbe őket mint kinn a mezőket

hol iramától sebesül a föld és sóhajt a sár

kér libeg csillog sír

súg mosolyog remeg

dereng izen borong néz

megérinti az emberi sivatagot

ahol a gondok kaktuszai

az örömök pálmái tikkadoznak

megérinti az eleven medencét

ahol a társaslét és a magány

ahol az ébrenlét és az álom

uszonya váltva csillan

messze ázik ázik a

lábnyom szikla jegenye

tücsök veréb

domb nyúl nád fű őz

9 Alakzatok

9.1 Alakzatok értelmezése

Az alakzatokat elsősorban retorikai és poétikai kiindulópontokból kerültek, kerülnek vizsgálatra a különböző diskurzusokban. Jelen írás ezeket a szempontokat tartja fenn; mindemellett a nyelvi működésükre helyeződik a fókusz. A mondat reprezentálta elemi jelenet és alakzatok összefüggése másképpen konstruálja meg a gondolkodást, figyelem irányulását.

Az *Alakzatlexikon*ban szereplő fogalommagyarázata szerint az alakzat: „az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma, fordulat, kifejezésmód, amelynek megszerkesztése és/vagy szövegbe szerkesztése, illetve hangoztatása révén hatásosabb lesz a közlés az információ lényegének hangsúlyozásával vagy érzelmek felkeltésével" (Szathmári 2008: 23). Az alakzatot eszerint díszítőelemnek lehet felfogni, azonban ha kognitív magyarázat alapján megállapítható, hogy ez a prototipikus lírai beszédhelyzetből adódik, és mind annak megalkotásában, mind annak értelmezésében szerepet játszik. Az alakzatokat a korábbi hagyomány szerint (görög) feloszthatjuk szó, hang, és mondat, és gondolatalakzatokra, amelyet, mint kategóriarendszer állítható fel. Az alakzatok köre szélesebbé vált, kitágult, átalakult, átalakulóban van. Az alakzatok köre átfogja a teljes kommunikációt (Gáspári 2001: 7), és már nemcsak az irodalomra, a szépirodalomra korlátozódik, ahogyan ezt prototipikus esetben gondolná az egyes egyén. Az alakzatok elsősorban, a „legkoncentráltabban" a költészetben jelenik meg. A költészetben, mind a szóban, mind a szintaktikai szerkezetben megjelenő alakzatokkal lehet találkozni. Az úgymond szokatlanságot az alakzat egyik fő funkciójának lehet tartani. Az alakzatok megközelítésének számos oldalról meg lehet közelíteni, így egyik megközelítési mód a retorika, amely előfeltételezi, hogy a valóság egyik rekonstruálásának egyik lehetséges módja.

Az alakzatok megközelítését kétféleképpen határozható meg: egyrészről, hogy a grammatikai struktúrájuk hogyan épül fel; másrészről a gondolat, mint nyelvi tevékenység alakítója határozza meg. Azonban ez nem azt jelenti, hogy az eltérést ily módon (Alakzatlexikon 2008: 25-26) körbe lehet kimerítően írni. A norma, a „prototipikus" esetben való megjelenését reprezentálja az alakzat. Felmerül a kérdés, hogy prototipikus esetet hogyan

definiáljuk, ez alatt az lehet meghatározni, hogy melyik alakzat kerül használatra legtöbbször, másrészről annak vannak-e tipikus formái. Jelen írás azt vizsgálja elsődlegesen, hogy a mondattani határok milyen módon, mennyire befolyásolják.

A befogadó számos megállapítás, következtetés révén alakítja ki a mentális modelljét, amely az alakzatok rendszerét tükrözi (Tátrai 2002: 7). Az alakzatok is a személyközi kommunikáció irányítására szolgálnak, és elősegítik, hogy a figyelemirányulását a konkrét beszédhelyzetre. Ehhez sokkal nagyobb erőfeszítésre van szüksége a befogadónak, mert nem a begyakorlott sémára irányul a figyelem. A környezet (Tátrai 2006: 85) (mind kontextus, mind ko-textus értelemben) magában foglalja azt, ahogyan egy alakzatot értelmezünk. Ezen belül a vers, mint forma kiemelt szerepet kap.

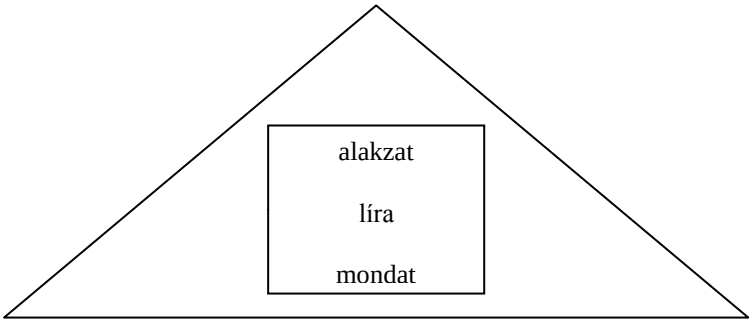

33. ábra: Alakzat és a mondat összefüggése

A mondatot, mint alakzatot nyelvi vétségként határozták meg sok esetben, azonban a kognitív nyelvészet (Langacker 1987; 1991) alapján elmondható, hogy nincs szószoros értelemben vett nyelvi hiba. A konvenció szerinti elvárhatóság, és nem a norma határozza meg az alakzatot, így nem a norma szerinti besorolás tartandó követendőnek, mert ez azt implikálná, hogy van egy helyes forma, amely minden esetben működőképes. (Tolcsvai Nagy 2012)

A mondat, mint szerkezet, és mint gondolati egység reprezentálódik az alakzatban. A funkciójukat tekintve mondat-alakzat számos működést jelenít meg, mely szoros összefüggésben áll a kifejtettség mértékével. Ez alatt azt kell érteni, hogy az információfolyamban levő aktív ismeret hogyan bontakozik ki.

Az alakzat funkciója elsődlegesen, hogy eltérjen a megszokottól, hogy „meghökkentse” a befogadót. A szokásostól -, mely nem azonosítható a normával – való eltérésben azonban van szabály, mert kimutatható, hogy mondat és annak sorrendi megváltozása hogyan viszonyul az

„eredeti” formához. A mentális erőfeszítés így erőteljesebben kell, hogy működésbe lépjen (Tolcsvai Nagy 2006: 66). A mondat és alakzat kapcsolata így egy komplex rendszert produkál, amely azt mutatja be, hogyan miképpen lehetséges egy elemi jelenetet reprezentálni, melyet a világban megismer az entitás. A lírai mondatnak meg kell felelnie mind mondattani, mind verstani kritériumoknak (Horváth 2004: 13). Ez megadja a lírai mondat definíciójának egy rétegét, miszerint mondat – jelenet az alakzathoz igazodva konstruálódik meg. Azonban ez nem azt jelenti, hogy az alakzat szerkezete határozná meg elsősorban, és kizárólagosan a lírai mondatot, hanem, hogy az elemi jelenet és az alakzat ebben relációban konstruálódik meg. A mentális világokat a résztvevők mentális állapotai (Tátrai 2006: 85) jelenítik meg. Ez olyan összefüggésben áll az alakzatokkal, hogy a mondatok egy – egy elemi jelenet konstrukciói, melyek mentális feldolgozása több időt vesz igénybe.

9.2 Transzmutáció

A mondat „átváltozását” reprezentálja a transzmutáció alakja, amely a begyakorlott, mentálisan könnyen előhívható mondat helyébe szokatlan variánst jelenít meg. A figyelemirányulást is nagymértékben befolyásolja, mert az egyes helyzetben szereplő összekapcsolódó entitások szétszaggatottá válnak (Tolcsvai Nagy 2006: 66). A felcserélés megbontja a mondat ösvényének szimmetriáját és például: a rím helyzetével kezdi azonosítani magát. Horváth (2004: 23) alapján ezt valamely összképzet fogalommal lehet párhuzamba hozni; miszerint valamely eredeti elgondolás jelenik meg a mondatban, amelyet majd „járulékos elemek” egészítenek ki. A mondat helyes és elfogadott sorrendjét a befogadó határozza meg. Azt, hogy mi tekintünk konvencionálisnak azt az egyes közösségi normák, döntik el; a mindennapi prototípus az a sorrend, amely könnyen előhívható az elméből. Megjelenik benne a folyamatot megjelenítő ige, az entitás, amely a topikkal mutat szoros relációt. Megállapítható, hogy a versbeli mondatban sok esetben a jellegzetesnek gondolt mondatszerkezetek felcserélődnek, és egészen máshogy kezdenek el működni; más kerül a figyelem előterébe.

A transzmutáció sok esetben ha egy szóval kerülne meghatározásra a hihetetlenség, a meghökkentés a célja. Az alábbi vers azt példázza, hogy mondatok felépülése eltér a megszokottól. A befogadó fokozottan várja, hogy mi és hogyan történik a versben. A dolgok kerülnek a mondatok elejére, majd csak az ötödik sor végén szerepel az ige.

Weöres Sándor: Mária mennybemenetele

„Az árny, a kő, a mész, a gyolcs,
a vánkos a koponyabolt alatt,
a halálos pólya, a vaslakat,
a göröngy, mely kopog, szakad,
nem nézi: a test homálya mint emelkedik
a végső láng fölé, világot szétfeszít
az üszkös verejték-koszorú.”

Ismétlés

„Valamilyen egységek, folyamatok visszatérése” (Alalzatlexikon 2008: 321), amelyet egyes alapvonásnak lehet tekinteni. Az ismétlés számtalan variációban valósul meg: például szó, hang, mondat. A mondat esetében visszatérhet egy rövidebb vagy hosszabb egység: amely azt jelenti, hogy ha még ugyanaz a szó is kerül a mondatba Az ismétlés sajátos funkciói a megerősítés, visszatérés, a figyelemfelhívás. A ritmus és a rím egybecsengése adja meg alapvetően a lírai mondatnak a működését. Ezt támasztják alá az alábbi példák, melyekben a *most* és a *várlak* kezdetű sorok ismétlődnek. *Most* kezdő szerepe az időbeni és térbeni körülhatárolást jelent, minden ebben az egy adott pillanatban válik aktuálissá, történik meg az adott esemény. Az ismétlés szerepkörébe vonható az is, hogy az időre utaló szó egy kategóriát nyit meg. Így, mint mondat kezdő szerepben, topik helyzetben körülhatárolja, kijelöli a többi entitás helyét. A verscím és az alakzat így kerül kapcsolatba, illetve az első sorral, mint mondattal. A *most* minden esetben egy-egy tagmondatot jelenít meg.

Weöres Sándor: Proteus

a parton Proteus alakoskodik
***most** majdnem isten **most** a lehetetlen*
***most** számtalan hűs gyönggyé szerteröppen*
***most** sziklává dermed, most újra híg*

víz és föld határ –láncára bukik
de menny és mélység közt lakik ő a tenger

keblén sarat ringat, s e szerelemben
sár urává, emberré változik

bírák és bankosok aeropágja
megméri sorsa tűhegyen forog
vagy visszadobják habzó szabad árba

vagy uszonyán ember – gúzs csikorog
de minden sejtje tengert párolog
száraz porvert tanyán nem élt hiába

Weöres Sándor: Lied

***Várlak** déli sugárban,*
***várlak** az éji sötétben,*
***várlak** télben, nyárban*
***várlak** a földön, az égen.*

Szél remeg át a határon,
fényei fogynak a nyárnak.
ó te örömteli álom,
*holtomig én ide**várlak***

Weöres Lied c. verse egészen különleges felépítésű több szempontból, ugyanakkor mégis az egyszerűségre jelenít meg, amely a címből következik. A dal, mint cím körbehatárolja a formát, és ennek egy része az ismétlés.

A várlak ige konceptuális tere reprezentálja az temporális folyamatot, melyben az adott szereplő mozog. Ebben az esetben a nézőpont arra irányul, akit a megszólaló vár. A várlak négy esetben ismétlődik: a sorok kezdetén az első versszakban, ami egyfajta lüktetést ad és megerősítést, hogy szinte a befogadó elméjébe is „beleég". A várlak, mint mondatkezdő topik kerül így meghatározásra, kijelöli a mondat kezdetét, illetve gondolat kezdetét. A figyelem arra a pillanatra irányul, amikor a cselekvő ágens csak áll és vár. Minden új mondat körbehatárolja, egyre pontosabbá teszi a várakozás terét és idejét. A cselekvés folyamatos ismétlődése

megerősíti, fokozza a várakozás tényét. Az első három mondat a várakozás idejét emeli ki, körülhatárolja, időben kijelöli a cselekvés idejét. A várakozás folyamatosságát reprezentálja, mert az első két mondatban napszakra, a harmadik mondatban az évszakokra utal. Az ismétlés, mint ellentétező szerkezet reprezentálódik, vagyis napszak két végletére: éjszakai sötétség – déli világosság, illetve az évszakok téli hidegére, nyári melegére utal. A várlak jelen idejű deixise az itt és most-ot bővíti azt az adott helyzetet kódolja, ami a megnyilatkozás pillanatára utal (Tátrai 2000: 227-228).

A *várlak* speciális ismétlésként, mondatkezdő helyzetben anaforaként kezd el működni, ami részben formai szempontot: pozicionális kötöttséget jelent (Gáspári 2002: 287). Kijelöli az időt, és rövid késleltetés után a második versszak végén az utolsó szó is a várlak, amely megerősíti, lezárja a diskurzust. Az anafora, az ismétlés referenciapontként kezd el működni (Langacker 1999), mert egy fogalmi keretet nyit meg és tesz hozzáférhetővé, illetve utal egy másik entitásra, amely a referenciapont alapján lesz hozzáférhető. Az anafora lehorgonyozza, konceptualizálja (Givón 1984) a szövegben levő elemeket, és az újraalkotott fogalmi struktúrát érthetővé teszi azáltal, hogy előhívja a korábbi fogalmat. Jelen esetben a várlak újraaktiválódik, ismételten feldolgozásra kerül: az mondatkezdő szerepéből adódóan azonban ez még jobban a figyelem előterébe kerül. Az elemi jelenet középpontjában a folyamat áll, amelyet az ige jelenít meg. Az ige megnyitja azt a keretet, amelyben a résztvevők szerepelnek. A *várlak* négyszer fordul elő mondatkezdő szerepben, és megnyitja a fogalmi ösvényt (Langacker 1999: 42), mely az idő deixisére utal. Mindemellett kijelöli az E/2 személyt, akinek a megjelenésre vár az ágens. Az egyes igék közti kapcsolat egyre összetettebbé, kidolgozottabbá válik, és mindazonáltal a kapcsolat az egyes mondatok közt koherensebbé válik.

Az utolsó mondatban a figyelem újra a *várlak*ra irányul, ezáltal újraaktiválódik a már korábban megismert tudás. Azonban az *ide* igekötő a teret határolja körbe, arra késztetve a befogadót, hogy az előtte levő két versmondatot (egy sor egy mondat; utolsó két sor egy mondat) újraolvassa, újraértelmezze.

9.3 Metafora

A metafora mind a nyelvészeti, mind az irodalmi diskurzusok egyik fontos vizsgálati tárgya. A jelen dolgozat a metaforát értelmezi kognitív nyelvészeti keretben, próbálva magyarázatot találni arra, hogy a versmondatokban megjelenő metaforák miképpen változtatnak a mondat „konkrét értelmezésen". A blend, a metafora és a versmondat alakulását vizsgálom, így egy rövid metafora és mondat értelmezés után, egy konkrét vers példát néznénk meg.

A kognitív nyelvészet kiindulópontja az emberi tapasztalat, azt vizsgálja, hogy az ember milyen módon, hogyan ismeri meg a világot, és ez hogyan reprezentálódik a nyelvben. A metafora esetében is a tapasztalat részét képezi a közösségi hagyomány, illetve a fizikai világ (embodiment). Metaforáink nagy része begyakorlottá, konvencionálissá váltak, melyek a használatukkor fel sem tűnnek. A nyelv, a tudás, és a kultúra szoros összefüggésben áll egymással, amelyek megjelenési formái a különböző szemantikai szerkezetek, jelen esetben, a versmondatokban megjelenő metaforák. Az univerzék a kultúrák közti hasonló gondolkodást jellemzik, melyek a metaforák között is megtalálhatóak: pl.: fent – pozitív tulajdonság (Lakoff – Johnson 1980: 22 – 25). Már kora gyermekkorban - a „nyelv szocializációs folyamata" során - megismerkedünk a metaforákkal. Az elvont fogalmakat analogikus, illetve sematikus úton rendezzük el (Tomasello 2002: 168).

A kognitív nyelvészet a mondat jelentését nézi, a grammatikai szerkezetekkel szemben, illetve azzal párhuzamosan. A mondat szerkezete így a tudás olyan reprezentációja, amely térbeli, időbeli és képi sémákat érint. Ha a szintaktikai szerkezet változik, akkor a szemantikailag is változás történik, pl.: így változik a figyelem fókusza. A mondatok nem önmagukban állnak, hanem egy szövegvilágnak, mint mentális térnek részei. Azonban a mondatok is egy-egy mentális teret képviselnek, így ezek a terek érintkezési pontjai részei, és alakítói az adott szövegvilágnak.

A mondat és a metafora kapcsolatát figuratív oldalról érdemes először megnéznünk. A figuratív nyelvezet két szemantikai struktúra kapcsolatából alakul ki (Langacker 1987: 142 – 43), komplex konceptualizáció jegyeit viselve. A figuratív nyelv megértésének különböző szintjeit különíthetjük el, így vannak olyan egyszerű szemantikai struktúráink, melyek feldolgozása nem igényel „nagy erőfeszítést" (pl. *asztal lába*). A komplexebb szerkezetek szemantikai alkotóelemeinek kategorikus feldolgozása heterogénabb. A „figuratív"

mondatban a szemantikai elemek kategóriáit és a kontextus vizsgálatát kell szem előtt tartanunk. Azt, hogy mi a metaforakezdeményező a mondatban: az ige vagy a főnév, annak megállapításában segít a szemantikai elemek kategóriáinak vizsgálata.

A metaforák megjelennek a nyelv különböző szintjein, így a mindennapokban és az irodalmi szövegeinkben. Elemzésem a metaforák irodalmi megjelenésére irányul, azon belül is a versekre. A „versmondatokban" megjelenő metaforák értelmezése komplex szemantikai tereket reprezentálnak, melyek szoros összefüggésben állnak a versmondat szerkezetével, szemantikai jellemzőivel. A kompozitumszerkezetek alkotják az összetett metaforarendszereket, melyek kognitív kibontása hozzásegít a szemantikai szerkezetek megértéséhez. A metafora versmondatbeli viselkedését elemzi a jelen írás, arra próbálva válaszokat találni, hogy a mondatban az ige vagy a főnév kezdeményezi a metaforát, illetve milyen azok hatóköre meddig terjed. Az irodalmi szövegek megértéséhez a metaforák feldolgozása elengedhetetlen. Egy részük kiindulási alapja a mindennapi nyelv, míg a más részük új metaforákat alakítanak ki.

A metaforikus mondaton belül is a lírai mondatokat vizsgálom, mert a verset átszövik a metaforák, melyek nyelvi „kitörést" jelentettek a jelen levő világból. A metaforák a közösségi tudáson túl egyéni aspektussal kombinálódnak (Semino – Steen 2008: 239). Minden mondatában jelen van a metafora, amely szinte „szétfeszítik" a verset, és csak akkor értjük meg minden apró részletében, ha ezek mélyére látunk.

A metafora értelmezéséhez a kognitív nyelvészet a szemantika oldaláról közelített, a világról való tapasztalati tudás és az elvont fogalmak közti kapcsolatra ad magyarázatot. A metafora reprezentálja a gondolkodás összetett rendszerét, és nemcsak a „nyelvet" (Lakoff – Johnson 1980: 6). A metafora segít megérteni a világ elvont fogalmait, amelyeket az emberi tapasztalat egy konkrét, fizikai tapasztalattal von párhuzamba. A metafora szerepe két „entitás" közti megértésében elsődleges (Lakoff – Johnson 1980: 36). A nyelv szimbolizáló mivoltát jeleníti meg, illetve a megismeréssel áll szoros összefüggésben. A kognitív nyelvészeten belül több elmélet született a metaforaértelmezéssel kapcsolatban (Kövecses 2009: 271 – 72).[29]

A metafora alapesetben reprezentálja a konkrét, másrészről az elvont tudást, melyek közt reláció alakul ki. Az analogikus kapcsolat alakulása a két fogalmi tartománytól függ, melyek

[29] Vö. Kövecses (2009: 271 – 72) Gluckberg-Keysar kategóriákon alapuló elmélete, Lakoff-Johnson forrás-céltartományú elmélete, Fauconnier-Turner blend elmélete, és Kövecses jelentésfókuszon alapuló elméletét különíthetjük el. Érdemes kiemelni Max Black metafora tanulmányát is, melyben három csoportra különíti el a metaforákat: helyettesítésen, hasonlításon, és interakción alapuló metafora.

jelentésmátrixai bizonyos megfelelésben vannak egymással. A konceptuális tartomány két részről reprezentálódik: a forrás és a céltartományban; az előbbi tartalmazza a kiinduló fogalmat, utóbbi pedig a „végfogalmat”. A két konceptuális tartomány közt részleges megfelelés van, amely a szemantikai szerkezetek közti leképezés alapján profilálodik. Ennek a leképezésnek a kiindulópontja a mindennapi tapasztalat, amely a legtöbb esetben képi séma. Metaforáink jelentős részét képezik azok, melyek a mindennapi beszédünket áthatják, és annyira konvencionálisakká váltak, hogy nem is érezzük egyes esetben az átvitt értelmüket, mint pl. a *szék lába*. Ezek azok az „elsődleges” metaforák, melyeket kora gyerekkorban megismerünk (Lakoff 2008: 26).

A metafora alapja két jelentésmátrix, amelyek mentális terei egy összetett jelentést profilállnak. A két tér jelentés-összetevői közül egy-egy összetevő kerül előtérbe, érintkezésbe. A forrás és a céltartomány közt nincs mindig szoros reláció. A reláció alapja a megfelelés (leképezés), (Kövecses 2005: 22) amely reprezentálja azokat a jelentés érintkezési pontjait. Eszerint a forrástartomány és a céltartomány bizonyos elemei megfelelhetőek egymásnak (Kövecses 2009: 272). Erre példa a jó és a rossz, illetve a fent és a lent párosa (vö. Lakoff – Johnson 1980: 14 – 17).

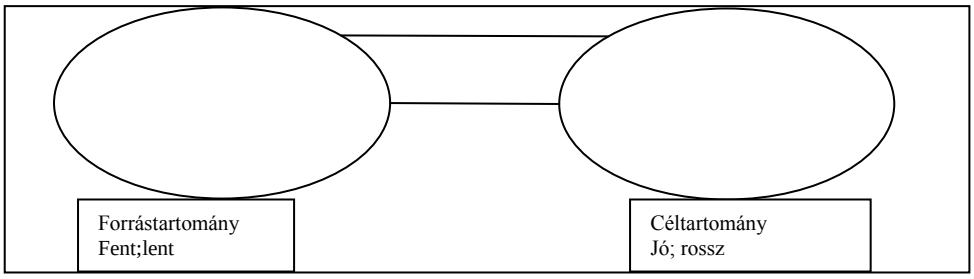

34. ábra: A metafora forrás - és céltartománya

A forrás és a céltartomány[30] közt részleges megfelelés van, az elsőt közvetlenül fizikailag tapasztaljuk, ami által könnyen érthetővé válik. Míg a céltartomány elvont dolgot tartalmaz, amihez nehezen férünk hozzá. A két tartomány összefüggése alapján alakulnak kifejezéseink, pl.: *felmagasztal, lenéz, lealacsonyít.*

A fent/jó	**Lefelé/ rossz**
felmagasztal	*lealacsonyít*
felnéz	*lenéz*
felemelkedik	*leesik*

35. ábra: A *fent* és a *lent* metaforák „ellentétpárjai”

[30] A forrás és a céltartomány „egyirányúságával” nem lehet kimeríteni a metaforáról való tudáshalmaz összességét, illetve néhol statikusságot tapasztalhatunk. Azonban ez nem azt jelenti, hogy ne vegyük figyelembe, éppen ellenkezőleg a metafora „rendszerszerű” értelmezéséhez kitűnő alapot nyújtanak.

A példák bemutatják, hogy elvontabb összefüggésekre vezethetjük vissza e szavakat (Tolcsvai Nagy kézirat 36), eszerint kognitív kapcsolat jön létre, amely magában foglalja mind a kiinduló, mind a céltartomány jelentésmátrixából azokat az összetevőket, melyek révén az új fogalom konstruálódik.

A metaforákat két aspektusból lehet értelmezni feloszthatjuk: fogalmi metaforákra és metaforikus kifejezésre. A fogalmi metaforákat Lakoff – Johnson alapján három csoportra oszthatjuk: orientációs, ontológiai és strukturális metaforára. Orientációs metafora: valamilyen térbeli irányultság alapján alakul ki ez a metafora, amely céltartománya általánosságban jelenik meg. Pl.: *-on, -en, -ön*: ebben a határozórag, mint tartály (forrástartomány) jelenik meg, és egy teret jelenít meg céltartomány. Orientációs/irányultsági metafora: nem egy konkrét viszonyt, hanem egy fajta dolgot reprezentál; pl.: *düh, mint tartály*. A strukturális metafora nem egy dolgot, hanem több dolgot jelenít meg egy eseményszerkezetben, pl.: vita – háború. A vitában ugyanolyan szembenálló felek vannak, mint a háborúban, vagyis meg kell győzni a másik felet az érveinkkel. (George Lakoff – Mark Turner: More than cool reason. The University of Chicago Press. Chicago)

A metafora értelmezéséhez hozzájárult a blend is, amely reprezentálja a fogalmi integrációs tereket, amit az egyes jelentés - összetevők alakítanak ki.[31]

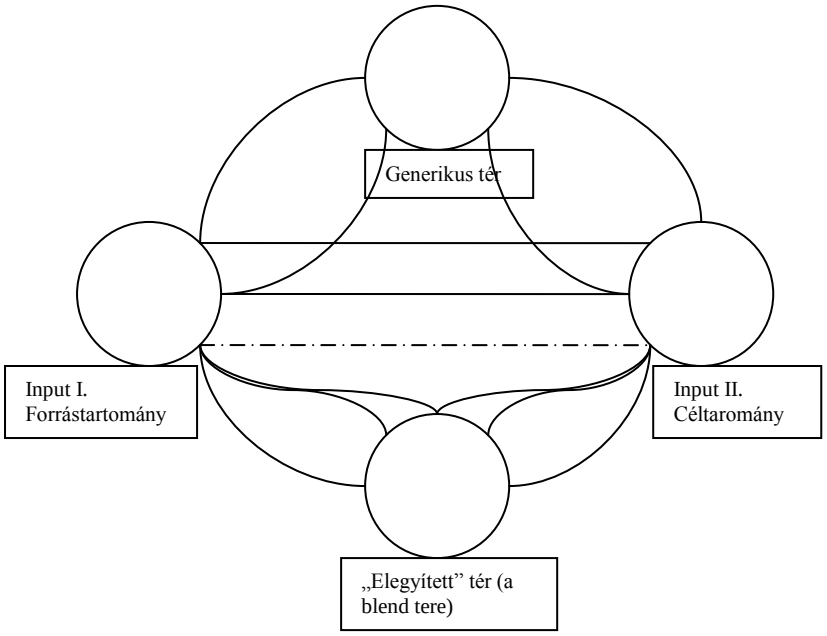

36. ábra: A blend mint fogalmi integráció ábrája

[31] Blend egy műveleti szerkezet, amelyet „vegyülékként” fordíthatunk. Fauconnier – Turner dolgozta ki ezt az integrációs szerkezetet.

A blend egy mentális tér (Grady 1999: 102) melyben megjelennek az egyes szemantikai-összetevők, mindkét fogalom szemantikai hálójából kiemelkedik az a komponens, amely a metafora kialakulásában részt vesz. A blend a mondat elemeinek kapcsolódására reprezentálja (Lakoff 2008: 30). (Azonban Lakoff szerint fontos, hogy lássuk, nem minden esetben beszélhetünk a metafora és a blend kapcsolatáról (Lakoff 2008: 31). A mentális terek bár nem azonosak a nyelvi szerkezetekkel (Tolcsvai Nagy kézirat 37), azonban nyelvi kifejezéseink képzik azt az alapot a felépülésükhöz. A blend négy mentális teret ismertet: két bemeneti tartomány jelenik meg (metafora esetében ez a forrás és a céltartomány), illetve egy generikus és integrált tér. A generikus tér és az integrált tér a közös vonásokat mutatja be, azonban az előbbit tekinthetjük kiindulópontnak, mert meghatározza a két input megfeleléseit. Az integrált tér a blend létrehozója, mely a generikus tér elvei szerint és a két tartomány megfelelései révén alakul ki. A blend bemutatja azt a jelentésszerkezetet, amely az egyes bemeneti összetevők, illetve a generikus tér relációja alapján jön létre. A vonalak a részleges és „teljes" megfeleléseket mutatják be. Így a metaforát „rész – összetevői" reprezentálódnak, melyek a mentális konstrukció során integrálodnak (Fauconnier – Turner 2008: 53).

Bár a metaforák kognitív vizsgálatánál több módszert, több kiindulópontot láthattunk, melyek más – mást helyeznek a figyelem középpontjába. Mint látjuk a figuratív nyelvhasználat elemi közül a metafora kérdése egyik a legösszetettebb, amelyet azzal is magyarázhatunk, hogy az egyik legjelenlevőbb komponense a nyelvnek.

Mi a különbség a „mindennap" használt és az irodalmi metaforák között? A költemények szépségét, meghatározó erejét a metaforák adják, melyek megértése nem okoz különösebb erőfeszítést a hallgatótól (Gibbs 1994: 250). Azonban az irodalmi metaforák rendszerre összetettebb, „újszerűbb", hatásosabb, különösebb a mindennapiaknál, bár a kiinduló alapot ez utóbbiak jelentik. Erejük a „váratlanságban" áll: az ismert metaforákat egy új szerkezetben ismerhetjük meg.

A metafora mondatbeli funkciója, hogy a „konkrét" értelmezésen túlmutatva a figyelemirányulást az „átvitt értelemre" irányítsa. Bár a legtöbb esetben, mint „egységként" értelmezzük a metaforát, nem törődve azzal, hogy mik a különálló részek jelentései. Azonban az irodalmi metaforák komplex rendszerénél fontos a részösszetevők külön elemzése. A metaforát a mondaton belül a főnév és az ige is kezdeményezheti, illetve relációjuknak alakulása a szövegben érdekes. A metafora értékét a pillanatnyi szöveg kontextus is eldöntheti szemben azokkal a mindennapi metaforákkal, melyek sematizálódtak a nyelvben. A metaforikus mondat nem elsáncolódva önmagában áll, hanem relációban a kontextussal, a

diskurzussal (Semino – Steen 2008: 238), melyben a hagyományos metafora „sémák” átértékelődnek.

Irodalmi szövegeinkben, azon belül a versekben külön értelmezési lehetőségként jelenik meg a metafora. A metaforák egy komplex nyelvi és képi világot hoznak létre a versben, ennek az összetettségnek a kibontása a metaforaértés folyamata. Irodalmi metaforáinkban ott van az író újítási szándéka, melyben egy más szemszögből mutat be egy jól ismert dolgot, élethelyzetet. A metaforák hatásköre kiterjedtebb, amely maga után vonja, hogy az egyes metaforák közt átfedések vannak. Így a versmondatokat sem önmagukban kell értelmeznünk, hanem távolabbi szöveg kontextusban érdemes őket vizsgálnunk. Sok esetben egy-egy metafora jelenik meg versben (megametafora), melyet a versmondatok alakítanak ki. Figyelembe kell venni, hogy az egyéni szándék mellett hogyan reprezentálódik a metafora autentikus, közösségi vonása (Semino – Steen 2008: 238). A lírai mondat a metafora szemantikai hálójának egy-egy részletét helyezi a figyelem fókuszába. Ebben az esetben a metafora holisztikus volta kerül előtérbe, melynek egyes részösszetevői a versmondatokban reprezentálódik.

A mondatstruktúra vizsgálata az elsődleges szempont a metafora mondatbeli szerepének értelmezésekkor. A metafora hatókörét jelölik ki az egyes szavak, melyek közül az egyiket nevezhetjük kiindulópontnak, jelen esetben fókusznak (mely természetesen nem azonos a mondattani fókusszal) (Tolcsvai Nagy 1996: 232). Mindig az adott mondat és szöveg kontextus dönti el, hogy a mondatstruktúra mely eleme kezdeményezi a metaforát. A metaforaértést a mondat szemantikai mezeje határozza meg, melyet az egyes jelentés-összetevők alakítanak.

Fontos kiemelni, hogy a metaforát nemcsak stilisztikai alakzatként kell számon tartani, hanem egy információ-befogadó aspektusként is (Kothenz 2007: 432)

Weöres Sándor: 1.

Égi búza-szál:
hajnal-csóva száll.
Segíts engem, napsugár,
dalolva kelni már!

Szép arany-edény:
szétömlik a fény.
A nap arany reggelén
szépen szóljak én!

A grammatikai és a szemantikai szerkezetek alakulása alakítja a metaforákat. A mondatstruktúra határozza meg a figyelemirányulását, amely a versmondatok mentális feldolgozására irányulnak. A mondatkezdőszerep döntő szerepű a mondatszerkezetben, meghatározva, hogy mi kerül a figyelem előterébe, eldöntve mely lesz a metaforakezdeményező szó. A lírai mondat alakulást ebben a versben meghatározza a rím, amely a mondat végét, avagy egy „fél" mondatot jelenítenek meg. Ezt, mint határt (határjegy Kiss 2008: 92) lehet értelmezni.

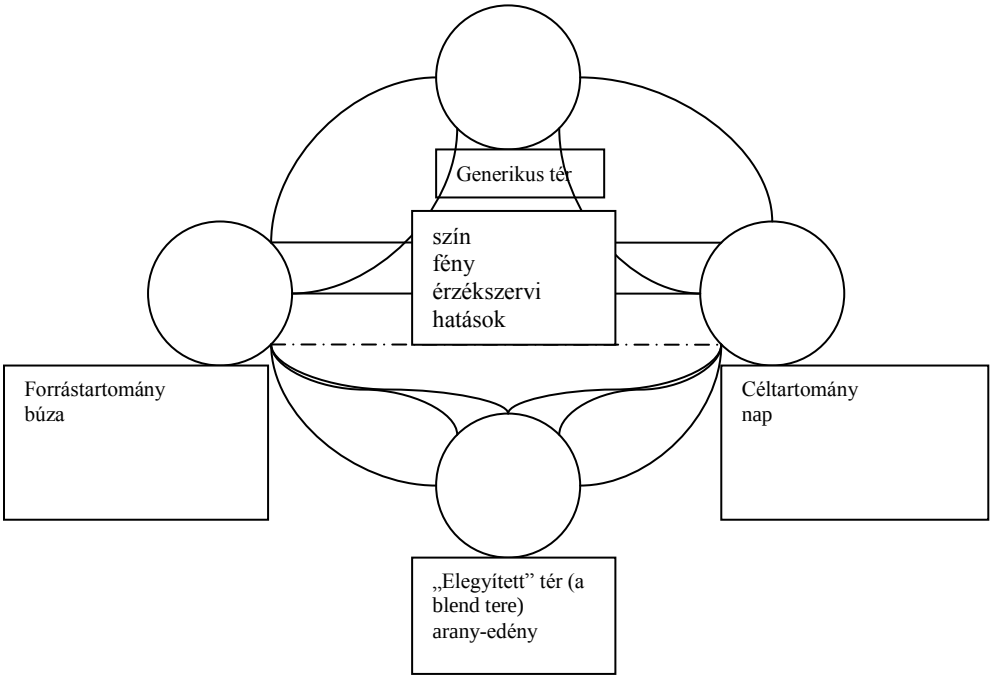

37. ábra: A nap metafora

Az első sor egy mondatot jelenít meg, amely egy metafora kezdeménynek feleltethető meg. Az ég fent, amely a pozitívumot jeleníti meg, mindazt, amire az ember vágyik, azt a földöntúli világot, ahol Isten lakik. Így az emberi elgondolásban az ég prototipikusan a jó dolgok megjelenítője. Mindemellett a szabadságot, a világtól való elszakadást is reprezentálja. Ezzel éteri magasságokba helyezkedik el az én. A búza és a csóva azonosul a következő sorban, amelyet a véghelyzetben levő rímek még tovább erősítenek (*szál – száll*). A hajnal elemei kerülnek a figyelem fókuszába, amely az ébredés testi – lelki módjait jeleníti meg.

Az arany edény a nappal van azonosítva, amely mind színében, mind formájában. Az arany és a nap ragyogásukban, mint közös vonásban kapnak helyet. Az arany edény, ha rávillan a fény, bevilágítja, elvakítja a környezetét. A következő két sor egy mondatot jelenít meg; az arany, mint a nap fizikai teste, és mint égi test, amely jelzi a nap kezdetét. A nap számos aspektusban jelenik meg, mint napszakokat behatároló jelzés, mint világító test. Emellett az emberi gondolkodást segítő pozitívumok tárháza.

A nap, mint központi metafora jelenik meg, amely az egyes mentális tereket elegyíti. Ezeket a kapcsolatokat, hol szorosabban, hol lazábban kerülnek értelmezésre, amelyet a vonalak szaggatottsága is jelez.

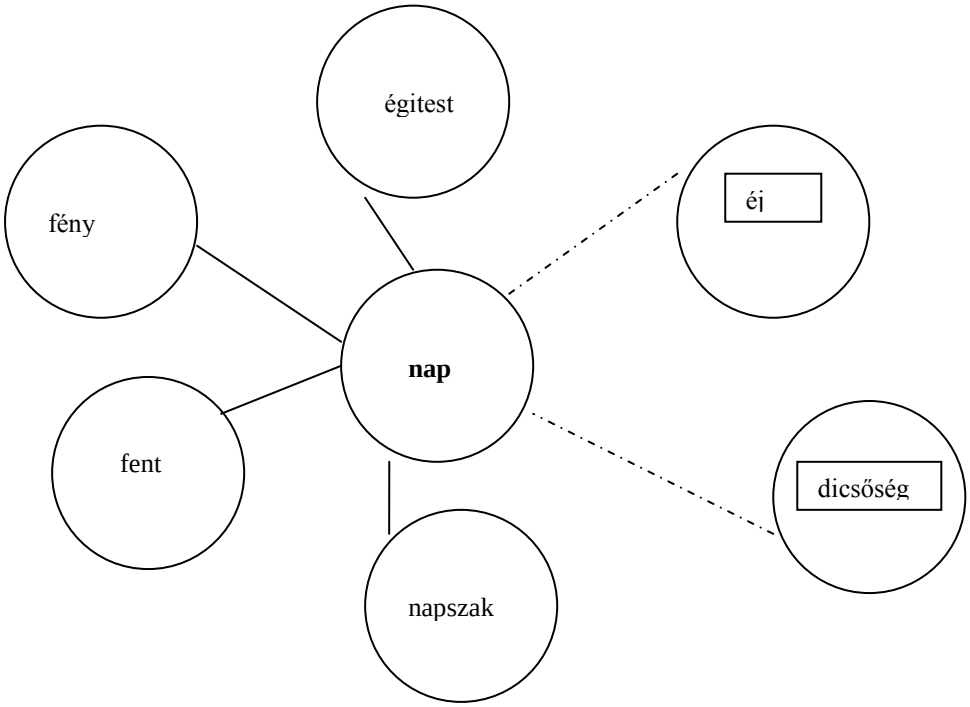

38. ábra: A nap metafora

A „verscím” valami kezdetére utal, hogy amit alább olvas az olvasó az a kezdete egy ciklusnak.

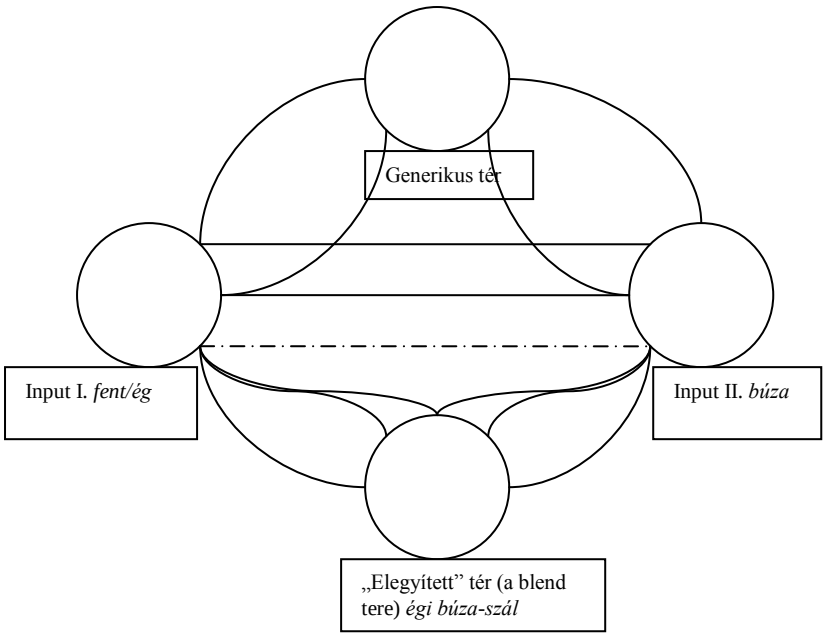

10 A stílus

.

A „stílus az, amely a megnyilatkozás vagy szövegszinten mutatkozik meg”(Tolcsvai Nagy 1996: 13). ” A stílust többféleképpen lehet meghatározni, mert egyrészről úgy hogy ez egy „csupán” egy norma, amit mindenkinek el kell sajátítani, másrészről az ami a szöveget meghatározza. A stílusról akkor beszélhetünk, amikor az adott kifejezés bizonyos jelleget, megformáltságot képvisel a szó, a mondat, és a szöveg szintjén, ami a figyelem előterébe kerül.

A stílus a szöveg jellemző jegyeire utal, amely magában foglalja a kultúra, a korszak jegyeit, melyek aktiválódnak az adott jelenetben. A stílus szerkezeti művelet és identitásképző funkció is. A nyelvet, így mint viselkedést is felfoghatjuk, amely meghatározza a nézőpontunkat, azt hogy mit és hogyan kívánjuk láttatni, meghatározni. A stílus nem valami lezárt kategorikus rendszer, - ami azt jelentené, hogy nincsen átjárhatóság az egyes stílusrétegek közt -, hanem megállapíthatjuk, hogy mindenegyes stílusnak vannak prototipikus vonásai. Természetesen megkülönböztethetünk például: írott és beszélt nyelvi stílust (Van Dijk 1996: 138, 139).

A stílus koronként, nemzedékről nemzedékre változik, és így nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is mutat eltérő jegyeket. A nők nyelvhasználatukban jobban hajlanak a megőrzésre, a régiesebb alakok használatára (Kiss: 2002: 101). Mindemellett az archaizmusok idősebb korban válnak jellemzőbbé, így a fiatalabb és az idősebb generáció

között eltérő vonásokat fedezhetünk fel. A fiatalok szövegei mind szókincsben, mind a nyelvi rendszer egyéb pontjain eltérő vonásokat kezdenek el tükrözni a másik generációhoz képest. A stílus, mint ebből is kitűnik erősen kultúrafüggő, amely a szövegértelemhez igazodik, ágyazódik be, így nyeri el funkcióját.

Az alábbi szempontok kimutathatóak-e a lírában:

- írott szövegekben kimutathatók-e a nemi szerepek,
- befogadói attitűd és intencionalitás (irányultság)
- stílus meghatározza-e a nemek szerepét
- szókincs, a szórend meghatározója-e nemi attitűdnek
- a szocializáció mennyire határozza meg a nemi szerepeket, életkor

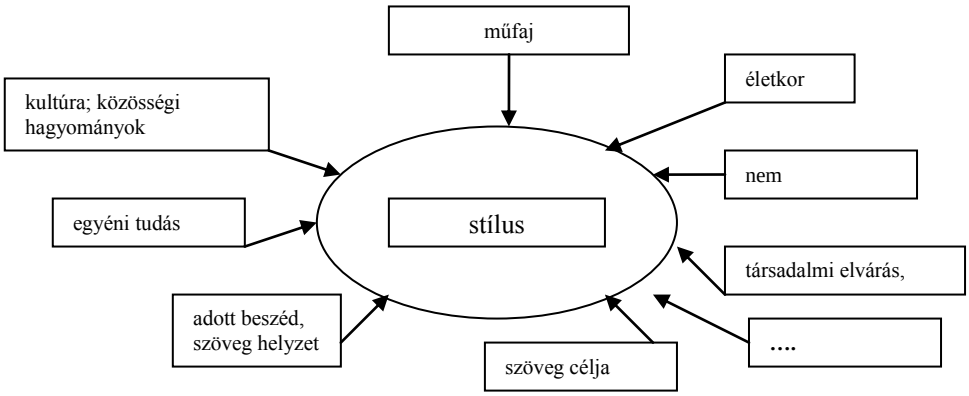

39. ábra: A stílus meghatározó elemei

A stílus, mint látjuk több komponenst tartalmaz, melynek egyik tényezője a nembeli attitűd, mely meghatározza nézőpontokat. „A stílus az a mód, ahogy valamilyen közlést megformál a beszélő" (Tolcsvai Nagy 1996: 1). A szépirodalmi stílus különbözik a mindennapi beszédétől, például: az alakzatok használatában (Szathmári 2010: 123). Minden megnyilatkozásunkban tükröződik nézőpontunk, amely a kiinduló szemlélet és értelmezés eredménye (Langacker 1987: 123). A nézőpont egy kiindulópont, amelyen keresztül értjük meg az adott jelenetet, melyet a mondat is reprezentál (Tolcsvai Nagy 2006). Minden mondatban jelen van az a kiindulópont, ahonnan látjuk, illetve láttatjuk az eseményeket. A kiindulópontok váltakoztatása nem okoz gondot a befogadónak, kisebb mentális erőfeszítéssel alkalmazkodni tud az adott aspektushoz.

Összegezve elmondható, hogy a stílus összehasonlításként értelmeződik, mert úgy kerül meghatározásra, hogy mi nem az, és egyben, illetve szem előtt kell tartani, hogy ezt

részben a szociokulturális tényezők is meghatározzák. A stílust a lírai mondatban meghatározza a lírai én, hogy mi tartalma az adott szövegnek.

10.1 A stílus, mint az értelmezés lehetősége

Weöres Sándor: Keresztöltés

kövér	béka	tavon	hintáz
árnyék	moccan	akác	ágán
habos	virág	szirom	ezer
csillag	mellett	felhő	fátyol

Keresztöltés c. vers a szavak stíluspotenciálja miatt érdekes, mivel szavak jelentése olyan kognitív tartományok sorából áll össze egy-egy jelentésszerkezetté. Ezt a verset, mint fentebb láttuk a figyelemirányulás szempontjából többféleképpen lehet megkonstruálni. Az ige nélküli szavak potenciálja érdekes ebben a versben az utolsó két sor két versmondatában: a főnév egy prototipikus dolgot jelöl, ami kijelöli a közös figyelmi és a referenciális jelenetben a viszonyokat. A főnevek (*virág, szirom, csillag, felhő, fátyol*) kapcsolatából szerveződik a mondat, amely ily módon más bázistartományokat, eltérő bázistartományokat reprezentál a megszokottnál. Ezek a főnevek egyes számban állnak, illetve egy melléknév, egy számnév, egy névutó, és még egy melléknévi funkcióban álló főnév kapcsolódik hozzájuk. Az ilyen jelentésszerkezetek esetében beszélhetünk nominális mondatokról, ami azt eredményezi, hogy sokkal nagyobb figyelem irányul erre a két mondatra. Nincsen konkrétan a kategórián belül lehorgonyozva az adott főnév, amely meghatározatlansága az olvasó első benyomásra utal (impresszionista stílusjegy).

A *virág* szemantikai értelmezése egyrészről a harmadik mondatban aktualizálódik, másrészről a negyedik mondatban bővül ki a jelentése. Ez a főnév körülöleli, a mondatot egy olyan konceptuális teret nyit: a befogadó előtt egy impresszionista kép rajzolódik ki. A virág prototípusából csak a fehérséget emeli ki, ami az akácra utal, ahogyan mint felhő hullik alá. És így kapcsolódik egybe a következő mondattal, ami felhővel mutat egyezést. Az alábbi (40.) ábra azt reprezentálja, hogy a virág főnév hogyan válik valamilyen szinten kiindulóponttá a versben. Azonban ez mind az impresszionista stílus kezdeményezőjévé válik.

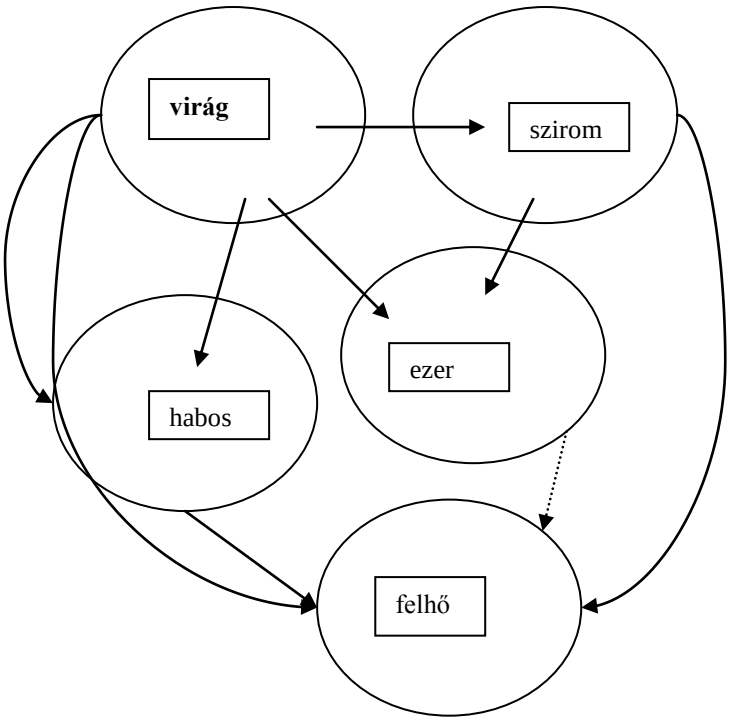

40. ábra: A virág és a hozzá kapcsolódó rendszer

Ez a Weöres –vers abból a szempontból érdekes, hogy a főnév, mely önmagában nem hordoz időbeli kiterjesztést, illetve mint lehet látni jelen esetben több más főnévvel kapcsolatot alkotva szokatlan módon kapcsolódik össze. Két ige szerepel a versben, a *moccan,* és a *hintáz*, az előbbi lassú mozgást kifejező ige, amely térben és időben az entitás egyik helyről a másikra való mozgását reprezentálja. Az árnyékkal kerül kompozitumszerkezetbe, annak a pillantnak lehet tanúja a befogadó, amikor éppen „dolog" csak a befogadó képzeletére van bízva, neki kell kikövetkeztetnie, hogy mi is lehet az. Ha az első és a második sormondat egybe kerül értelmezésre, akkor a két ige együtt válik értelmezhetővé. A hintáz az első mondatban a békára utal, akinek az árnyéka vetül a fára. Ezek a lassú mozgások tovább erősítik a vers impresszionista festmény jellegét.

10.2 A stílus, a szöveg specifikus jegyei

Weöres Sándor: 26

Nagy a menny ablaka,
süt a hold éjszaka,
letekint egymaga:
„Alugyál kis baba!”

Weöres Sándor: 60

Tekereg a szél,
kanyarog a szél,
didereg az eper-ág:
mit üzen a tél?

Fúj a szél, fúj a szél,
de morog a szél.
Apró ez a szoba,
mégis belefér.

Széles világba
fut a szél magába,
nyakában a lába,
sosem érsz nyomába.

Miként kell értelmezni a stílust, és egyáltalán mitől lesz a szöveg specifikus jegye azt Weöres két versén kerül áttekintésre. A stílus egyfajta válogatás is, mert meghatározza a szavak szófaja és mondatszövés. És nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szöveg megalkotásának fontos része, így az értelmezésé (Tolcsvai Nagy 2013: 316), mert a szöveg, így az egyes mondat megalkotásánál és annak befogadásánál is figyelembe kell venni. A lírai én akár explicit, akár implicit megjelenésénél is ugyanúgy kimutatható, sőt még inkább ez határozza meg a stílust. A befogadónak saját tapasztalatára kell támaszkodni, mikor az adott szöveggel relációba kerül. A szöveg értelmezésének a stílus több részről is specifikus jegye: egyrészről a megalkotás felől, ahogyan egy íróra, még inkább az adott szövegre jellemző; másrészről azt a hozzáállást takarja, ahogyan az olvasó éppen hozzááll.

Mindkét vers mellé Weöres a tartalomjegyzékben jelezte, hogy Kodály dallamra íródott, ami már fokozza a vers játékos hangulatát. Mindkét versre jellemző a játékosság, a zeneiség, „egyszerűség”. Az első vers (26.) minden sora egy mondat, ami a világon túli transzcendens szférára vonatkozik, és megnyit az olvasó előtt egy olyan teret, ami a mennyre utal. Ezen felől könnyen megjegyezhetővé válik a vers, ami által gyermeki egyszerűséget sejthet benne az olvasó. Azonban ezeknek a szavaknak mátrixrendszeréből felépülő mondatok egy komplexrendszert is létrehoznak. Mert első szinten az olvasó szeme előtt ott van a látvány, hogy éjszaka van, és a hold ad világot. De második szinten fény – hold metafora rajzolódik ki. A fény, ami jelen esetben a vigasztalás, a védelem és a nyugalmat szimbolizálja.

A 60. vers ugyanolyan játékosságot sugall, mint a 26. Az első versszakban négy mondatot lehet megfigyelni. Az első három sor igével kezdődik, melyek egymással rímelésben állna. A tekergés, a kanyargás a szél útját mutatja, az olvasó érzi a lágy szellő fuvallatát, melynek a didergés vet véget. A második versszakban a szél egészen közel jön az olvasóhoz, mert belefér a szobába, majd kisuhan a szobából, és az egész világ az övé lesz, melynek az ember nem ér a nyomába. A szél megszemélyesítése áll az utolsó versszakban, melynek minden egyes tulajdonságát az mondatokból kibontakozva ismeri meg az olvasó. Az első három sorban (két mondatban) az eseményeket kívülről szemléli a befogadó, a történésnek oly módon lesz az átélője, hogy mint egy festményt követi végig. Az utolsó sorban lírai én megszólítja a te-t, aki egyúttal a lírai alaphelyzetből a vers címzettje, másrészről az, aki itt és most olvassa a verset.

11 Záró gondolatok

A dolgozat a lírai mondatot körvonalazta a kognitív nyelvészet és a hermeneutika horizontjából: az egyes részterületek körvonalazása mellett holisztikus modellt tartotta a szem előtt. Több aspektusból került vizsgálatra a lírai mondat:

i. a lírai mondat definiálásához a hermeneutika, mint az értelmezés tudománya közelebb visz
ii. a jelentéstan elsődleges alakító tényező a lírában, amely számos ponton megragadható, mint pl.: a befogadó – „szerző”
iii. alakzatok, mint keret határozzák meg a mondatot, és egyben befolyásolják a figyelemirányulását
iv. sor, mint információs folyam egysége határozza meg
v. lírai én, mint alakító tényező
vi. nézőpont, amely az előbbi ponttal szoros összefüggésben áll
vii. deixis sajátos szemantikai telítettséget eredményez, amely egyrészről a befogadóra van bízva
viii. a mondat szövegbeli pozíciója különösen érdekes abból, hogy az egyes mondatok, hogyan alkotnak egy hálózatot

A fenti felsorolt pontok azt a néhány gondolatot reprezentálták, hogy a lírai mondat definiálást az egyes részeredmények hogyan ragadják meg, és mintegy egy egységben próbálják láttatni azt.

11.1 Kitekintés

A kognitív nyelvészet olyan eredményekkel gazdagíthatja a nyelvet, amely a nyelvészetről, irodalomról való gondolkodásunkat megváltoztathatja. A dolgozat arra próbált rávilágítani, hogy a lírai mondat miképpen értelmezhető újra, összpontosítva arra, hogy a befogadó hogyan határozza meg a mondatot.

A lírai mondat értelmezése ezzel a dolgozattal még nem zárult le, csupán kiindulópontot, ötletet ad, mert érdemes tovább vizsgálni koronként, stílusonként, és szerzők közt, kitekintve magyar mellett külföldi írókra is.

12 Bibliográfia

Adamikné Jászó Anna 2008. *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségig.* Budapest: Trezor Kiadó.

Antalné Szabó Ágnes 2003. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr 127*: 407-27.

Arisztotelész 1994. *Poétika.* Budapest: Kossuth Kiadó..

Black, Max 1990. A metafora. Helikon 1990/4. 432-47.

Brassai Sámuel 2012 (1863). *A magyar mondat.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.) *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference.* Cognitive Linguistics Research 21. Berlin, New York: Mouton de Guyter. xi-xxxiv.

Bókay Antal 1997. *Irodalomtudomány.* Budapest: Osiris kiadó.

Chafe, Wallace 1971. *Meaning and structure of language.* Chicago: University of Chicago Press.

Chomsky, Noam 1999. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris Kiadó

Croce, Benedetto 1987. *A szellem filozófiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. 241-315.

Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata*. Budapest: Akadémai Kiadó.

Derrida, Jacques 1997. *A másik egynyelvűsége, avagy Az eredetpoézis*. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti kiadó.

Driven, René – Verspoor, Marjolijn 1998. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Dilthey, Wilhelm 2004. *A történelmi világ felépülése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó. 255-271.

É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. Új magyar nyelvten. Budapest: osiris Kiadó.

É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) *Új magyar nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó.

É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötő elmélet vázlata. Magyar Nyelv 15-42.

É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In. Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar Nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 110-149

Eysenck, Michael W. – Keane, mark, T. 1997. *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra).* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2008. Rethinking metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (edited) *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought.* Cambridge University Press.

Farkas Katalin - Kelemen János 2000. *Nyelvfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó.

Freeman, Margaret H. 2009. Minding: feeling, form and meaning int he creation of poetic iconicity. In: Brone, Geert – Vandale, Jerone (eds.) *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 169-197..

Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről.* Budapest: Corvina Kiadó.

Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája. Négy esszé.* Budapest: Helikon Kiadó.

Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Gáldi László 1961. *Ismerjük meg a versformákat.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Gáspári László 2001. *Az alakzatok világa.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Gibbs, Raymond W. Jr. 1994. *The Poetics of mind. Figurative Thought, Language and Understanding.* Cambridge University Press.

Givón, Talmy 1984. *Syntax. A Functional –Typological Introduction.* Volume. I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Givón, Talmy 1993. *English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins

Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction.* Volume II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins

Gósy Mária 1991. Szavak és mondatok megértésének kérdéseiről. *Magyar Nyelv 87.* 151-162.

Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina Kiadó.

Gósy Mária 2007. A beszédészlelés és a beszédmegértés összefüggései kisgyermekkorban. *Magyar Nyelvőr 131.* 129-143.

Grady, Joseph E. – Todd Oakley – Seana Coulson 1999. Blending and metaphor. In: Gibbs, Raymond W. – Gerard Steen 101- 24.

Halliday, M.A.K. 1994. *An introduction to Functional Grammar.* London: Edward Arnold.

Heidegger, Martin 1988. *Lét és idő.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Heidegger, Martin 2003. *Útjelzők.* Budapest: Osiris Kiadó.

Hegel, Georg Wilhelm Fridrich 1979. *Esztétika.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Hegedűs Rita 2005. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Horváth János 2004. Rendszeres magyar verstan. In: Korompay H. János – Korompay Klára (szerk.) *Horváth János verstani munkái.* Budapest: Osiris Kiadó. 539 – 728.

Imrényi András 2008. Szerkezeti fókusz – pragmatiaki típusjelölés? *általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII. 203-239.

Imrényi András 2012. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje.* Doktori disszertáció.

Iser, Wolfgang 1997. A fikcionálás aktusai. In: *Az irodalom elméletei IV.* Pécs: Jelenkor Kiadó.

Iser, Wolfgang 2001. *A fiktív és az imaginárius.* Budapest: Osiris Kiadó.

Jakobson, Roman – Tinyanov 1928. Az irodalom és a nyelv tanulmányozásának próblémái. In: Bókay Antal – Vilcsek Béla (szerk.) *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig.* Budapest: Osiris Kiadó. 1998. 287 – 89.

Jakobson, Roman 1958. Nyelvészet és poétika. In: Bókay Antal – Vilcsek Béla (szerk.) *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig.* Budapest: Osiris kiadó 449 – 57.

Jakobson, Roman 1969. *Hang – jel –vers.* Budapest: Gondolat kiadó.

Jauss, Hans Robert 1999. *Recepcióelméet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Budapest, Osiris Kiadó.

Kántor Lajos 1981. *Líra és novella. A sólyom-elmélettől a Tamási-modellig.* Bukarest: Kriterion.

Kertész András 2001: *Nyelvészet és tudományelmélet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Keszler Borbála – Tátrai Szilárd. 2009. Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban. Budapest: tTnta Könyvkiadó.

Kiefer Ferenc 2000. Jelentéselmélet. Budapest: Corvina Kiadó.

Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kothencz Gabriella 2007. A –ban/-ben és az –n, -on,-en,-ön jelentésrendszere. *Magyar Nyelv CIII./ 4.* 432-451.

Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest: Pólya Kiadó. 50 – 83.

Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest: Typotex Kiadó.

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes". *Magyar Nyelv* 271 – 81.

Kulcsár Szabó Ernő 1998. *A megértés alakzatai.* Debrecen: Csokonai Kiadó.

Kulcsár Szabó Ernő 2000. *Irodalom és hermeneutika.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kulcsár Szabó Ernő– Molnár Gábor Tamás– Szirák Péter 2003. Alakzatváltozások az irodalmi modernségben. In: Bednanics Péter – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) *Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben.* Budapest: Osiris Kiadó.

Kulcsár Szabó Ernő, Fehér M. István (szerk.) 2004. Hermenutika, esztétika, irodalomelmélet. Budapest: Osiris Kiadó

Kulcsár-Szabó Zoltán 2007. *Metapoétika. Nyelvszemlélet és reprezentáció a modern költészetben.* Budapest: Kalligram Kiadó.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: szerk.: Kiefer Ferenc (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 309 – 49.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.* Budapest: ELTE (DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely). 231-257.

Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Budapest: Akadémiai 17 – 58.

Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Methaphors We Live By.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

Lakoff, George 2008. The Neural Theory of Metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (edited): *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought.* New York: Cambridge University Press.

Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar* Volume I. *Theoretical Prerequisites.* Stanford, California: Stanford University Press.

Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar.* Volume II. Stanford, California: Stanford University Press.

Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2):143 – 188.

Louwerse, Max – Van Peer, Willie 2009. How cognitive is cognitive poetics? Adding a symbolic approach to the embodied one. In: Brone, Geert – Vandale, Jerone (eds.) *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 423-445.

Piattelli – Palmarini, Massimo 1996. Evolució, szelekció és megismerés. In: Pléh Csaba (szerk.) *Kognitív tudomány.* Budapest: Osiris. 223 -254.

Pléh Csaba 1996. A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In: Pléh Csaba (szerk.) Kognitív *tudomány.* Budapest: Osiris kiadó.

Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest: Osiris.

Pléh Csaba 2012. *A társalgás pszichológiája.* Budapest: Libri Kiadó.

Radden, Günter – Driven, René 2007. *Cognitive English Grammar.* Asterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Ricoeur, Paul 1998. Az interpretációk konfliktusa. In: Fabiny Tibor (szerk.) *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok.* Szeged: JATEPress. 139 – 151.

Ricoeur, Paul 1998. Létezés és hermeneutika. In: Fabiny Tibor (szerk.) *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok.* Szeged: JATEPress. 151 – 169.

Ricoeur, Paul 1998. Előszó Paul Bultmannhoz. In: Fabiny Tibor (szerk.) *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok.* Szeged: JATEPress. 151 – 169.

Rónai Orsolya 2012. A nyelvi referencia kognitív pragmatikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.* Budapest: ELTE (DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely). 211-230.

Sartre, Jean-Paul 1969. *Mi az irodalom?* Budapest: Gondolat Könyvkiadó

Semino, Elena – Steen, Gerard 2008. Metaphor in Literature. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (edited) *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought.* Cambridge University Press.

Searle, John R. 2000. *Elme, nyelv, társadalom. A való világ filozófiája.* Budapest: Vince Kiadó.

Simon Gábor 2012. Rím és koherencia – rímelés szerepe a szöveg értelemszerkezetének kialakításában. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai és retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 134-150.

Simonyi Zsigmond 1903. *A magyar szórend.* Budapest: Atheneum Kiadó.

Szathmári István 1997. A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása" az újabb költői stílusban. In: Szathmári István, Rácz Endre (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar mondattana köréből.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Szathmári István (főszerk.); Kozocsa Sándor Géza, V. Raisz Rózsa (szerk.). 2008. *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Szathmári István 2010. *Stíluseszközök és alakzatok kislexikona.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Szegedy-Maszák Mihály 1998. Irodalmi kánonok. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Szerdahelyi István 1972. *Költészetesztétika.* Budapest: Kossuth Kiadó.

Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981. *Verstan.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Tátrai Szilárd 2002. *Az 'Én' az elbeszélésben. A perszonális marráció szövegtani megközelítése.* Budapest: Argumentum Kiadó.

Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr 128/4.* 479-494.

Tátrai Szilárd 2006. A nagy esernyőcsel. A prgamatikai szemlélet alkalmazásának lehetőségei. *THL 2.* 29-35.

Tátrai Szilárd 2008. Narratív távolság – lírai közvetlenség. Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 49-55.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Taylor, John R. 1991: *Linguistic Categorization.* Oxford: Calderon Press.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996a Stílus, norma, cselekvés. *Magyar Nyelv XVII. évf.* 1-11.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. *A magyar nyelv stilisztikája.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001a. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001b. Conceptual metaphors and blends of „understanding" and „knowledge"in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48 (1-3): 79 – 100.

Tolcsvai Nagy Gábor 2002. *Pilinszky János*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *„Magyar nyelvjárások" XLI.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve. 609 – 615.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style.* Frankfurt: Peter Lang.

Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Szövegtan. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 149-75.

Tolcsvai Nagy Gábor 2007. Hermeneutika és a kognitív nyelvészet találkozása egy irodalomtörténeti korszakváltás értelmezésében. In: Györffy Miklós – Kelemen Pál – Palkó Gábor (szerk.) *Prózafordulat*. Budapest: Kijárat Kiadó. 256-264.

Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik, információfolyam, szórend. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok. XXII. tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* Budapest: Akadémiai kiadó. 455 – 500.

Tolcsvai Nagy Gábor 2010. The auxiliary + infinitive construction in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica 57* (1): 143-164.

Tolcsvai Nagy Gábor 2011a. *Kognitív szemantika.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.

Tolcsvai Nagy Gábor 2011b Alany, szubjektum In: *Irodalomtörténet* főszerk.: Kulcsár Szabó Ernő. ELTE BTK Magyar és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia, Ráció Kiadó 2011/2.

Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) 2012. *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális leírására.* Budapest: ELTE.

Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe.* Budapest: Osiris Kiadó.

Tomasello, Michael 1998. Introduction: a cognitive-functional perspective on language structure. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure.* Vol. I. Mahwah,London: Lawrewnce Erlbaum Associates, Publishers. vii-xxiii.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language. Usage – Based Theory of Language Acquistion*. Cambridge, Massachuests, London, England: Harvard University Press.

Van Dijk, Teun A. 1997. *Discourse as Structure an Process. Discourse Studies: A Multidiscipinary Introduction. Volume I.*London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Vandale, Jerone – Brone, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Brone, Geert – Vandale, Jerone (eds.) *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1-29.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold Publications.

Wittgenstein, Ludwig 1989. *Logikai – filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Yule, George 1996. *Pragmatics.* Oxford: Oxford University Press.